

MANUAL DE DIALECT AROMÂN PENTRU STUDIU UNIVERSITAR - NIVEL AVANSAT

PATRIMONIUL CULTURAL ȘI LINGVISTIC

Nicolae SARAMANDU
Manuela NEVACI
Irina FLOAREA

MANUAL DE DIALECT AROMÂN PENTRU STUDIU UNIVERSITAR – NIVEL AVANSAT (C1)

PATRIMONIUL CULTURAL ȘI LINGVISTIC

Prezentul manual se adresează celor care doresc să continue învățarea dialectului aromân, cu un nivel de cunoaștere avansat și cuprinde noțiunile necesare pentru nivelul C1 (lexic, morfologie, sintaxa propoziție, elemente de stilistică, repere culturale). Manualul este o continuare, pentru un nivel superior de studiu, a volumelor publicate în 2024 și în 2025. Datorită structurii sale pe unități didactice, manualul poate fi folosit atât de vorbitorii nativi, cât și de cei interesați de studierea dialectului aromân. Predarea dialectului prin diglosie vine în ajutorul însușirii metalimbajului, fiecare unitate didactică fiind transpusă în limba română standard.

DEPARTAMENTUL PENTRU
ROMÂNII DE PRETUTINDENI

Acest manual a fost tipărit cu sprijinul Departamentului pentru Români de Pretutindeni.

<https://dprp.gov.ro/>

Conținutul acestui manual nu reprezintă poziția oficială a Departamentului pentru Români de Pretutindeni.

M A N U A L E

Seria *Limba română ca limbă străină* – RLS

Coordonatorul colecției

Ionuț GEANĂ, conf. univ. dr., director al Centrului de Studii Românești UB

Editura Universității din București – Bucharest University Press propune o nouă serie de manuale și auxiliare de limba română ca limbă străină – RLS – menite să vină atât în ajutorul cursanților, cât și al profesorilor. Cu accent pe competențe lingvistice practice și înțelegere socioculturală, fiecare volum din această serie oferă un conținut vast și variat, adecvat cursanților de toate nivelurile, acoperind limbaje generale și de specialitate. Prin texte și dialoguri cât mai autentice, exerciții captivante și repere clare de cultură și civilizație, cursanții își vor dezvolta competențele de vorbire, ascultare, citire și scriere în limba română. Sunt incluse și resurse multimedia cu vorbitori nativi, știindu-se că expunerea la folosirea reală a limbii ajută la o mai bună experiență de învățare. Autorii manualelor și auxiliarelor din această serie sunt profesori cu experiență, care au atât cunoștințele, cât și priceperea să transmită cursanților instrumentele și încrederea să folosească eficient limba română atât în viața de zi cu zi, cât și în mediu profesional (școală, loc de muncă). Astfel, seria RLS oferă cursanților o bază solidă care le asigură fluența lingvistică și culturală.

MANUAL DE DIALECT AROMÂN
PENTRU STUDIU UNIVERSITAR –
NIVEL AVANSAT (C1)
PATRIMONIU CULTURAL ȘI LINGVISTIC

Nicolae SARAMANDU
Manuela NEVACI
Irina FLOAREA

Editura Universității din București
Bucharest University Press

UNIVERSITATEA DIN
BUCUREȘTI
VIRTUTE ET SAPIENTIA

Editura Universității din București – Bucharest University Press
folosește sistemul de peer-review dublu anonim.

Revizuire: Manuela NEVACI, Nicolae SARAMANDU
Ilustrații: Ruth ȘARAMET
Imagine copertă: Livia VOINEA, Roxana LĂZĂRESCU
Tehnoredactor: Mariana IONICĂ

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

SARAMANDU, NICOLAE

Manual de dialect aromân pentru studiu universitar : nivel avansat (C1) : patrimoniu cultural și lingvistic / Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, Irina Floarea. - București : Editura Universității din București - Bucharest University Press, 2026

ISBN 978-606-16-1752-4

I. Nevaci, Manuela

II. Floarea, Irina

811.135.1

© EUB-BUP pentru prezenta versiune

<https://editura-unibuc.ro/>

Bd. Mihail Kogălniceanu nr. 36-46, Cămin A (curtea Facultății de Drept),
Corp A, Intrarea A, etaj 1-2, Sector 5, București, România; tel.: + (4) 0726 390 815

e-mail: editura@g.unibuc.ro

Librărie online: <https://editura-unibuc.ro/magazin/>

Centru de vânzare: Bd. Schitu Măgureanu nr. 9, parter (holul Facultății de Sociologie
și Asistență Socială); tel.: + (4) 021 305 37 03

CUPRINS

Cuvânt-înainte	11
Cuprinsul în dialectul aromân	
Unitatea 1: Dialectu aromân – tâpări vecîi și nali.....	14
Lectură: Poezia dit pâpâni și poezia aromână ațea modernă	14
A. Poezia di vreari dit pâpâni: <i>Cânticu ali vruti</i>	14
B. Poezia ațea modernă: Anastasie Nasta, <i>Tu apirită</i>	20
Repere culturale: 1. Tache Papahagi – <i>Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic</i>	28
2. <i>Via Egnatia</i> ‘Calea mare’ – calea a popului roman.....	30
Gramatică: Textu zburăt vs textu scriat. Nomuri de scriari tu dialectu aromân .	30
Comunicare: <i>Argumentatio</i> ; zboru minduit, academic: aromâna – dialect ali limbi române	36
Unitatea 2: Cultura și identitatea aromână	42
Lectură: Eseu: protili scrieri di priimnari tu locurili ali strâpâpânilor râmăni. Isturii	42
Repere culturale: 1. Dimitrie Bolintineanu – <i>Călătorii</i> la românii dit sud di Dunări.....	48
2. Pit căliuri trăcuti di râmăni: Ioan Nenițescu.....	54
Gramatică: Zboară vecîi și nali tu dialectu aromân dit limba română	56
Comunicare: Spunearea ali identitățâli și ali minduierilor a noastri române; zboru aftobiografic (ti el ișiși)	62
Unitatea 3: Traditi și adeț	64
Lectură: Picurărilea – cânticu <i>Miorița</i> la românii dit nord și dit sud di Dunări	64
Repere culturale: 1. <i>Calea</i> a picurarui și a nîlîioarălor	70
2. Pericle Papahagi – <i>Din trecutul cultural al aromânilor</i> [Dit veacîlea etă ali culturi aromâne]	72
Gramatică: Trămbi di zboară morfolođiți ti isturii.....	76
Comunicare: Isturia, pirmitusearea și alanti frăndă di isturii	80
Unitatea 4: Literatura aromână – tu ahurhită	86
Lectură: Cumăt dit literatura veacîi aromână (Mihail G. Boiagi).....	86

Repere culturale: 1. Protu text aromân aflat tu Mănăstiru Ardenița, Albania	92
2. Moscopole – protili texti scrisi tu dialectu aromân	94
Gramatică: Trăm̃bi di zboară sintactiți ti fâțeara a textui	98
Comunicare: Textu ti fâțeari hazi (<i>Pit ți trâcu Nastradin Hoge</i>)	100
Unitatea 5: Protili sculii românești tu dialectu aromân	102
Lectură: Preftu și nvițatu Haralambie Balamaci	102
Repere culturale: 1. Apostol Mărgărit– dișcliditor di sculie românească..	104
2. Paraclisul Sămtu Sotir dit Corcea, Albania.....	108
Gramatică: Trăm̃bi di zboară imperative	112
Comunicare: Minduieri ti textu scris di poeț; spunearea a suflitui (Hristu Cândroveanu, <i>Răqătiñi</i>).....	114
Unitatea 6: Frândă dit bana aromânilor tu artă	122
Lectură: Hristu Leaghi, <i>Mușata fărșirotă Marica</i>	122
Repere culturale: 1. Frațâl'i Milton și Ianachi Manakia	126
2. Lițeu românesc dit Bitolia (Bitule; Bitola), R.Macedonia de Nord.....	128
Gramatică: Mușuteață lexicală	130
Comunicare: Descrierea artistică; evaluația estetică	132
Unitatea 7: Istorie și țâneari di minti deadun	136
Lectură: Țentru ali culturi <i>Nicolae Iorga</i> di Saranda	136
Repere culturale: 1. Nicolae Iorga ti „unitatea popului român”	138
2. Frașari – Locu a <i>rămănilor</i>	142
Gramatică: Trăm̃bi di zboară verbali sintetiți și analițiți	144
Comunicare: Cadur cu oamiñi di ma ninti	146
Unitatea 8: Cultura dit sârună și modernitatea	150
Lectură: Aromânii tu bana culturală.....	150
Repere culturale: 1. Ună bană ti cultură: Ion Caramitru și yiștearea aromână	156
2. Casa românească dit Corcea, Albania.....	158
Gramatică: <i>Zboru colocvial</i> vs <i>zboru formal</i> tu dialectu aromân	160
Comunicare: <i>Disputatio</i> ; spunerea a minduierilor soțiali	164
Unitatea 9: Religie și suflit cu vreari	168
Lectură: <i>Codex Dimonie</i> – frândă di textu	168
Repere culturale: 1. Andrei Șaguna – sămtu a românilor	172
2. Biserițili din Moscopole – mărtirisiri ali culturi și ali pisti armânești.....	176
Gramatică: Trăm̃bi di zboară impersonali și reflexivi	178
Comunicare: Spunerea a minduierilor ișiși; zboru pi disupră.....	182

Unitatea 10: Muzica și tradita zburătă a strâpâpânilor	186
Lectură: Cântecu polifonic (cu <i>e</i>), yiștearea culturală a aromânilor	186
Repere culturale: 1. George Marcu ti tradita zburătă a strâpâpânilor râmăni..	190
2. Corcea, Albania – <i>topos</i> ti serenadi.....	192
Gramatică: Trâmăbi di zboară <i>repetitio</i> și trâmăbi di zboară idiomatiți.....	194
Comunicare: Cântarea cu zboară; refrenu; adetea	198
 Unitatea 11: Râmăni tu toposu evropean	204
Lectură: Oameăni cu anami di rădătină armânească, dinclo di România...	204
Repere culturale: 1. Ună bană ti nația română: Emanoil Gojdu.....	214
2. Gheorghe Constantin Roja și Petru Maior – alumtători ti ună limbă română	214
Gramatică: Trâmăbi di zboară di voli.....	218
Comunicare: Descrierea valorilor a discursui posibil tu dialectu aromân cu agiutoru a conjunctivui.....	220
 Unitatea 12: Dialectu aromân – yișterari română dipriună	224
Lectură: <i>Ti dialectu aromân, di la nvițațāl'i bizantini la năl'i nvițaț (minduieri științifiți)</i>	224
Repere culturale: 1. Theodor Capidan – <i>Macedoromâni. Etnografie, istorie și limbă</i>	228
2. <i>Orighinea și locu iu s-amintă limba română</i>	232
Gramatică: Dialectili dit limba română – <i>dialecti zburăti deadun di largu</i>	235
Comunicare: Minduiarea; <i>argumentatio</i> academică	236
 Glosar	239
Bibliografie.....	251

CUPRINSUL ÎN LIMBA ROMÂNĂ STANDARD

Cuvânt-înainte	11
Unitatea 1: Dialectul aromân – aspecte conservatoare și inovatoare....	15
Lectură: Lirica orală și lirica modernă aromână	15
A. Lirica orală de dragoste: <i>Cânticu ali vruti</i>	15
B. Lirica modernă: Atanasie Nasta, <i>Tu apirită</i>	21
Repere culturale: 1. Tache Papahagi – <i>Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic</i>	29
2. <i>Via Egnatia</i> ‘Calea mare’ – drumul romanizării.....	31
Gramatică: Textul oral vs textul scris. Cuvinte aromânești. Citirea și scrierea lor	31
Comunicare: <i>Argumentatio</i> ; exprimarea opiniei academice: aromâna – dialect al limbii române	37
Unitatea 2: Cultura și identitatea aromână	43
Lectură: Eseu: primele jurnale de călătorie în locurile de baștină ale aromânilor. Povestiri	43
Repere culturale: 1. Dimitrie Bolintineanu – <i>Călătorii</i> la românii din sudul Dunării	49
2. Pe urmele aromânilor: Ioan Nenițescu	55
Gramatică: Structuri lingvistice arhaice și inovație în evoluția dialectului aromân în cadrul limbii române	57
Comunicare: Exprimarea identității și a conștiinței românești; discursul autobiografic	63
Unitatea 3: Tradiții și obiceiuri	65
Lectură: Păstoritul – balada <i>Miorița</i> la românii nord- și sud-dunăreni	65
Repere culturale: 1 <i>Calea</i> păstorului și a mioarelor.	71
2. Pericle Papahagi – <i>Din trecutul cultural al aromânilor</i>	73
Gramatică: Structuri morfologice narative	77
Comunicare: Legenda, fabula, istorisirea, relatarea.....	81
Unitatea 4: Literatura aromână – începuturi	87
Lectură: Fragmente din literatura veche aromână (Mihail G. Boiagi)	87

Repere culturale: 1. Primul textul aromânesc descoperit în Mănăstirea Ardenița, Albania.....	93
2. Moscopole – primele texte scrise în dialectul aromân	95
Gramatică: Structuri sintactice de construcție a textului	99
Comunicare: Textul umoristic (<i>Peripețiile lui Nastratin Hoge</i>)	101
Unitatea 5: Primele școli românești în dialectul aromân	103
Lectură: Preotul și învățătorul Haralambie Balamaci	103
Repere culturale: 1. Apostol Mărgărit– deschizător de școală românească	105
2. Paraclisul Sfântul Sotir din localitatea Corcea, Albania	109
Gramatică: Structuri imperative	113
Comunicare: Comentariul poetic; exprimarea emoțiilor (Hristu Căndroveanu, <i>Rădătiini</i>)	115
Unitatea 6: Secvențe din viața aromânilor în artă.....	123
Lectură: Hristu Leaghi, <i>Mușata fărșiroată Marica</i>	123
Repere culturale: 1. Frații Milton și Ianachi Manakia.....	127
2. Liceul Românesc din Bitolia (Bitule; Bitola), R. Macedonia de Nord.....	129
Gramatică: Expresivitate lexicală.....	131
Comunicare: Descrierea artistică; evaluarea estetică.....	133
Unitatea 7: Istorie și memorie colectivă	137
Lectură: Centrul cultural <i>Nicolae Iorga</i> de la Saranda.....	137
Repere culturale: 1. Nicolae Iorga despre „unitatea neamului românesc”	139
2. Frașari – Ținutul <i>rămănilor</i>	143
Gramatică: Construcții verbale sintetice și analitice	145
Comunicare: Portretul istoric – Pitu Guli	147
Unitatea 8: Cultura urbană și modernitatea.....	151
Lectură: Prezența aromânilor în viața culturală românească	151
Repere culturale: 1. Un destin cultural: Ion Caramitru și moștenirea aromână	157
2. Casa românească din Corcea, Albania	157
Gramatică: Limbaj colocvial vs limbaj formal în dialectul aromân	161
Comunicare: <i>Disputatio</i> ; exprimarea opiniilor sociale	165
Unitatea 9: Religie și spiritualitate.....	169
Lectură: <i>Codex Dimonie</i> – fragment	169
Repere culturale: 1. Andrei Șaguna – sfântul românilor	173
2. Bisericile din Moscopole – mărturii ale culturii și credinței aromânilor.....	177

Gramatică: Construcții impersonale și reflexive	179
Comunicare: Exprimarea convingerilor; discursul formal.....	183
Unitatea 10: Muzică și tradiție orală	187
Lectură: Cântecul polifonic, patrimoniul cultural al aromânilor	187
Repere culturale: 1. George Marcu despre tradiția orală a aromânilor	191
2. Corcea, Albania – <i>topos</i> al serenadelor	193
Gramatică: Structuri repetitive și expresii idiomatice	195
Comunicare: Interpretarea; refrenul; ritualul	199
Unitatea 11: Prezențe aromânești în spațiul european	205
Lectură: Oameni de seamă aromâni din afara României	205
Repere culturale: 1. Un destin în slujba națiunii române: Emanoil Gojdu	215
2. Gheorghe Constantin Roja și Petru Maior – luptători pentru unitatea limbii române	215
Gramatică: Structuri gramaticale volitive	219
Comunicare: Exprimarea posibilității în dialectul aromân cu ajutorul conjunctivului.....	221
Unitatea 12: Dialectul aromân – moștenire și continuitate românească	224
Lectură: <i>Despre dialectul aromân, de la cronicarii bizantini la cercetătorii moderni (considerații științifice)</i>	224
Repere culturale: 1. Theodor Capidan – <i>Macedoromânii. Etnografie, istorie și limbă</i>	228
2. <i>Originea și teritoriul de formare a limbii române ...</i>	234
Gramatică: Dialectele limbii române – <i>dialecte la distanță</i>	235
Comunicare: Opinia; argumentarea științifică	236
Glosar	239
Bibliografie	251

CUVÂNT-ÎNAINTE

Acest manual este conceput ca un instrument de studiu universitar al dialectului aromân și, în același timp, ca o contribuție la cunoașterea, documentarea și valorificarea patrimoniului lingvistic și cultural aromânesc. Demersul autorilor pornește de la convingerea că studiul unui dialect nu poate fi separat de istoria, cultura, memoria și identitatea comunității care îl vorbește și îl transmite. Manualul își propune să ofere studenților (dar și celor interesați) un cadru sistematic pentru familiarizarea cu structura și particularitățile dialectului aromân, dar și pentru înțelegerea locului acestuia în ansamblul limbii române. Abordarea este una descriptivă și funcțională: sunt prezentate elemente de fonetică, vocabular, morfologie și sintaxă, alături de texte și situații de comunicare care permit observarea modului în care structurile lingvistice sunt utilizate în contexte concrete. De asemenea, fiecare capitol prezintă elemente reprezentative pentru istoria și cultura limbii române.

În clasificarea tradițională a dialectologiei românești, aromâna este unul dintre dialectele istorice ale limbii române, alături de dacoromână, meglenoromână și istroromână. Ea reprezintă o varietate lingvistică cu o structură proprie, caracterizată prin particularități fonetice, gramaticale și lexicale și printr-o diversitate regională.

Spre deosebire de limba română literară, aromâna nu dispune de o formă unică, general acceptată și instituționalizată de normă. Nu există o standardizare comparabilă cu cea a limbii române literare, iar varietățile aromânești prezintă diferențe regionale și comunitare. În consecință, formele întâlnite în literatura dialectală, în dicționare, în culegerile de texte sau în lucrările de specialitate pot reflecta atât particularități locale, cât și tradiții diferite de transcriere și de descriere. Această lipsă a unei norme unice nu trebuie interpretată ca o lipsă de organizare internă a dialectului. O varietate dialectală nu este o formă „incorectă” sau „simplificată” a limbii standard, ci un sistem lingvistic cu reguli proprii, transmis în mod tradițional, în primul rând, prin comunicare orală. Diversitatea formelor aromânești reprezintă, în acest sens, una dintre caracteristicile care trebuie cunoscute și respectate în studiul dialectului.

Aromâna are, de asemenea, o tradiție culturală și textuală importantă. Deși funcția sa principală a fost în mod tradițional cea a comunicării orale, dialectul a fost consemnat în numeroase culegeri de texte, dicționare, gramatici și lucrări filologice și a generat o bogată literatură populară și o creație culturală diversă. Textele religioase, literatura orală, cântecele, baladele, povestirile, proverbele și formulele tradiționale constituie surse esențiale pentru cunoașterea atât a dialectului, cât și a universului cultural aromânesc.

Un obiectiv important al manualului este prezentarea aromânei în relație cu situațiile reale de comunicare. Ca orice varietate lingvistică vie, dialectul își adaptează formele de exprimare în funcție de interlocutor, de relația dintre participanții la comunicare și de scopul discursului.

În comunicarea cotidiană predomină, în mod tradițional, limbajul colocvial, caracterizat prin spontaneitate, expresivitate, formule de adresare specifice, repetiții, interjecții și expresii idiomatice. În contexte mai oficiale sau culturale, discursul poate deveni mai elaborat, mai atent structurat și mai apropiat de modelele de exprimare ale limbii standard. Raportul dintre aromână și româna literară poate fi înțeles, în numeroase situații, prin conceptul de *diglosie*. În repertoriul unui vorbitor sau al unei familii pot coexista două varietăți cu funcții diferite: aromâna, dobândită în mod tradițional în familie și utilizată mai ales în comunicarea cotidiană și comunitară, și româna literară, însoțită prin educație și utilizată în contexte oficiale, instituționale, profesionale și în comunicarea scrisă.

De exemplu, un vorbitor poate utiliza în familie aromâna:

Mini hiu armân. Tu casă zburăscu armânești cu dada, cu tata și cu papu.

În româna literară, același mesaj poate fi formulat astfel:

Eu sunt aromân. Acasă vorbesc aromânește cu mama, cu tata și cu bunicul.

Această situație evidențiază faptul că alegerea codului lingvistic este determinată de context, de interlocutor și de funcția comunicării. Vorbitorul poate trece de la un cod la altul în funcție de situație, fenomen cunoscut sub numele de *alternanță de cod*. Astfel, aromâna și româna literară pot face parte din repertoriul comunicativ al aceleiași persoane, fără ca utilizarea uneia să o excludă pe cealaltă.

În mod tradițional, aromâna nu dispune de ansamblul stilurilor funcționale dezvoltate de o limbă standardizată: stilul științific, juridic-administrativ, jurnalistic sau alte forme instituționalizate ale comunicării publice. Această caracteristică trebuie însă înțeleasă în raport cu istoria și funcțiile sociale ale dialectului și nu ca o limitare intrinsecă a posibilităților sale de expresie. În contexte culturale, educaționale sau comunitare contemporane, aromâna poate fi utilizată și în discursuri mai elaborate, în materiale didactice, în publicații și în manifestări publice.

Prin urmare, delimitarea dintre varietatea dialectală și limba standard nu este întotdeauna rigidă. Cele două coduri pot intra în contact, se pot influența reciproc, iar vorbitorii își pot adapta discursul în funcție de situația de comunicare.

Studierea aromânei presupune, în același timp, apropierea de patrimoniul cultural al comunităților aromânești. Limba păstrează urmele modului de viață tradițional, ale ocupațiilor, ale relațiilor familiale, ale organizării comunitare, ale credințelor și practicilor religioase, ale muzicii și literaturii orale. De aceea, manualul depășește cadrul unei simple descrieri gramaticale. Textele sunt construite astfel încât să pună în valoare elemente ale culturii aromâne: familia și relațiile dintre generații, păstoritul și transumanța, tradițiile și obiceiurile, viața comunitară, spiritualitatea, literatura orală, muzica, arhitectura, istoria și personalitățile aromânești. În această perspectivă, patrimoniul lingvistic nu este privit ca o colecție de cuvinte și forme gramaticale desprinse de context, ci ca o

componentă vie a patrimoniului cultural. Un termen referitor la o ocupație tradițională, o formulă de adresare, un cântec, o povestire, o expresie idiomatică sau o formulă rituală poate păstra informații despre experiența istorică a comunității și despre felul în care aceasta și-a reprezentat lumea.

Manualul nu urmărește să instituie o normă unică pentru aromână și nici să propună o standardizare artificială a dialectului. Formele prezentate trebuie înțelese în raport cu varietatea dialectală, cu sursa și cu contextul lor de utilizare. Alegerea unei anumite forme grafice sau lingvistice are, prin urmare, un caracter didactic și descriptiv și nu trebuie interpretată ca impunere a unei norme generale.

În redactarea materialelor au fost avute în vedere atât tradiția cercetării dialectologice românești, cât și necesitatea de a oferi studenților un material accesibil, coerent și adecvat nivelului universitar. Exemplele aromânești sunt însoțite de echivalente în limba română literară, pentru a facilita atât înțelegerea conținutului, cât și observarea asemănărilor și diferențelor dintre cele două varietăți.

Această prezentare comparativă are și o funcție metodologică. Ea permite studentului să observe modul în care aceleași sensuri pot fi structurate diferit în cele două varietăți și să înțeleagă mai bine fenomenele de contact lingvistic, interferență și alternanță de cod, pe de o parte și pe de altă parte, raporturile dintre limba română literară și dialectele ei.

Un manual pentru studiul și conservarea patrimoniului

În condițiile în care transmiterea intergenerațională a varietăților dialectale tradiționale este tot mai fragilă, documentarea și studierea aromânei capătă o importanță deosebită. Conservarea patrimoniului lingvistic nu înseamnă numai păstrarea unor forme lexicale sau gramaticale, ci și menținerea accesului la memoria culturală pe care dialectul o exprimă.

Prin acest manual, autorii își propun să ofere studenților nu doar instrumentele necesare pentru studiul unui dialect românesc, ci și posibilitatea de a descoperi, prin intermediul limbii, o parte importantă a patrimoniului cultural românesc sud-dunărean. Studiul aromânei devine astfel simultan un exercițiu de analiză lingvistică și un demers de recuperare, documentare și valorificare a unei moșteniri culturale.

Manualul ne propune, așadar, un cadru academic de studiere a dialectului aromân în diversitatea sa lingvistică, funcțională și culturală și în legătură directă cu limba română literară. Prin această perspectivă, autorii urmăresc să contribuie la o mai bună înțelegere a statutului aromânei, la cunoașterea particularităților sale și la conștientizarea valorii sale ca patrimoniu lingvistic și cultural românesc și european.

UNITATEA 1

DIALECTU AROMÂN – TÂPĂRI VECEI ȘI NALI

ALIȚEARI

1. POEZIA DIT PÂPĂNI ȘI POEZIA AROMÂNĂ AȚEA MODERNĂ

A. POEZIA DI VREARI DIT PÂPĂNI: *CĂNTICU ALI VRUTI*

Poezia di vreari acață un loc di mari importanță tu lirica orală aromână și easti ună di nai ma duchiță formă di spuneari a iholui și a suflitui armânescu. Nășă reflectă universu afectiv al comunităților di rămăni dit sud di Dunări, tiția a străpăpănilor, ligătura anamisa di tiniri, minduearea ti vreari, familie și märtari și nsurari.

Tema dit chentru easti vrearea anamisa di tiniri. Feata și gionili si spun ca personaje și sântu to prota thesi a cânticu liric di vreari. Duchearea di vreari easti spusă ndreptu, de-arihina și cu vreari ahândoasă, dit inimă. Tu multi cântiți, vrutu easti spus ca picurar i cărvănar. Mușuteața ali feati easti cântată pit uduseri cu lucrări dit lumea tută: luna și stealili, lilicili, izvurili, pul'ii. Așeți, mușuteața și vluyusirea

UNITATEA 1

DIALECTUL AROMÂN – ASPECTE CONSERVATOARE ȘI INOVATOARE

LECTURĂ

1. LIRICA ORALĂ ȘI LIRICA MODERNĂ AROMÂNĂ

A. LIRICA ORALĂ DE DRAGOSTE: *CĂNTICU ALI VRUTI*

Poezia de dragoste ocupă un loc important în creația orală aromână, reprezentând una dintre cele mai sensibile și expresive forme de manifestare a spiritualității aromânilor. Ea reflectă universul afectiv al comunităților românești sud-dunărene, valorile morale tradiționale, relațiile dintre tineri și concepția despre iubire, familie și căsătorie.

Tema dominantă este iubirea dintre tineri. Fata și flăcăul apar ca personaje centrale ale cântecului liric. Sentimentul iubirii este exprimat direct, sincer și cu o mare intensitate afectivă. Adesea, iubitul este prezentat ca păstor sau călător, iar iubita ca fată frumoasă din sat. Frumusețea feminină este descrisă prin comparații cu elemente luminoase și delicate: luna și stelele, florile, izvoarele,

ali feati easti adărată pit un sistem ahândos di zboară și minduieri cu anami ți își ar rădătina tu natură. Natura ari un loc di mari simasie tu lirica di vreari armânească. Muntii, pădurea, izvurii și lilicile nu sântu mași ti cadur, ma spun și eali duchearea ali preac'li. Natura s-fați soață cu preac'ea tu vrearea și tu inima a lor. Căndu vrearea easti mărtirisită, natura să spuni luñinoasă și udusită cu preac'ea; căndu vrearea s-duți și yini dispărătrea, tută natura plânđi deadun cu tinirl'ii. Aistă ligari ahândoasă a omui cu natura easti nai ma mari tâpari ali liriți orale armânești. Doru easti un motiv multu cāntat tu lirica di vreari. Tu cultura aromână, iu să spuni totăna di fuđearea a gionilui tu alti locuri di lumi, diparti di hoara iu easti vruta, dispărătrea țani di bana di cathi đuuă. Feata lu așteaptă cu dor și vreari ca el să-s toară:

<i>A, lăi gione, gione-aleptu,</i>	<i>Đuuă ș-noapte va-ni te-așteptu.</i>
<i>Ți va-ni țâ fuđ ti Sumchetru,</i>	<i>Anda s-yiñi, să-ni dai hăbare,</i>
<i>Di va ni-aruț foc tu cheptu,</i>	<i>S-ungu porțale cu niare.</i>

Dit aistă lughrie s-amintă multi cāntiți ți spun di aștiptarea, doru și plāngu ali feati și a ficiroi ți s-află diparti un de-alantu.

<i>– Nveastă, ți-ai gușa-aplicată?</i>	<i>Patru ani am ți lu-așteptu!</i>
<i>– Di fluriili ți-am purtată.</i>	<i>Ți că anil'i-aduc rufei!</i>
<i>Li-am purtată ș-va li portu</i>	<i>Va lu-așteptu ninga trei,</i>
<i>Gionli-a meu nu iasti mortu.</i>	<i>Ninga trei să-s facă șapti,</i>
<i>El i dus tu xeani, largu,</i>	<i>Ninga fața u-am ca lapti!</i>
<i>Vinturili iu s-aspargu</i>	<i>Ș-că va-ni mi mărit deapoia,</i>
<i>Ș-răurili cură-n sus,</i>	<i>Đăc tra s-avdă tută soia.</i>
<i>Nu-ari moartă, iasti dus.</i>	<i>Ș-va mi-ncurună un preftu</i>
<i>Că mi-ntregi, ță spun ndreptu:</i>	<i>Cu un gioni pārmăteftu.</i>

Doru nu easti mași plāngu a unui om ișiși, ți spuni di minduearea a tutulor ațălor ți bănară tu ună etă căndu preac'ea ira dispărătă di fuđearea tu xeani:

<i>La lilice di pi mer,</i>	<i>Mine mări va-ni cad;</i>
<i>Mine mări va-ni cher</i>	<i>La lilice di pi rug,</i>
<i>La lilice di pi gardu,</i>	<i>Mini mări va-ni fug...</i>

Lirica orală di vreari spuni ș-di căt di greuă easti bana ali preac'li tu ună lumi cu multi nclideri și nomuri vec'li. Vruțal'i își cāntă plāngu ti vrearea niacățată și cānticu easti ună mărtirisire dit suflitu a lor.

<i>Totăna ntreapă, dado,</i>	<i>Dada la tini, gione,</i>
<i>La șoputu cānd neg</i>	<i>Nu va să-ni mi da!</i>
<i>Un gioni-ni iasi-n cali</i>	
<i>Nu știu ți să-l' đăc.</i>	<i>Ni-caftă dit ghium apă,</i>
	<i>Dado, ta să-și bea,</i>
<i>Crechi gione, crechi,</i>	<i>Ți să-l' đăc, la dado,</i>
<i>Crechi și-plăscănea</i>	<i>Inima va ni-u l'ia!</i>

păsările. Astfel, idealul feminin este construit prin intermediul unui bogat sistem metaforic inspirat din mediul natural. Natura joacă un rol esențial în poezia de dragoste aromână. Muntele, pădurea, izvoarele și florile nu constituie simple decoruri, ci participă la exprimarea sentimentelor. Natura devine confidentul îndrăgostiților și reflectă stările lor sufletești. Când iubirea este împlinită, peisajul apare luminos și armonios; când iubirea este amenințată de despărțire, întreaga natură pare să participe la suferința tinerilor. Această legătură profundă dintre om și natură reprezintă una dintre caracteristicile fundamentale ale liricii populare aromâne.

Un motiv frecvent întâlnit este dorul. În cultura aromână, marcată de transumanță, de plecarea tânărului în alte șocuri ale lumii, departe de satul unde rămâne iubita, despărțirea constituie o experiență obișnuită. Fata îl așteaptă cu dor să se întoarcă.

Măi voinice...

Măi voinice, fecior ales,

De Sânpetru vei pleca

Și-mi vei pune foc în piept,

Din această situație se nasc numeroase cântece în care dorul, așteptarea și

nostalgia devin sentimente dominante.

Nevasta ce-și așteaptă bărbatul

din străinătate

– *De ce ai gătul aplecat?*

– *De salbele ce le-am purtat.*

Le-am purtat și-o să le port,

Mândrul meu nu este mort.

El e dus departe-n larg

Unde vânturile mari se sparg

Și curg râurile-n sus,

N-a murit, el s-a dus.

Întrebându-mă-ți spun drept:

Dorul nu este doar o suferință individuală, ci și expresia unei mentalități colective formate într-un context istoric al mobilității și al înstrăinării.

Floare, floare de pe măr,

Mâine de aici eu pier;

Floare, floare de pe gard

Poezia de dragoste aromână surprinde și dificultățile relațiilor dintre tineri, conflictele generate de opoziția părinților, de diferențele sociale sau de căsătoriile impuse de familie și nu din dragoste. Tinerii își exprimă suferința provocată de imposibilitatea împlinirii iubirii, iar cântecul devine o formă de confesiune și de eliberare sufletească:

Mereu la apă, mamă,

La șipot când merg

Un voinic îmi iese-n cale

Nu știu ce să-i zic.

Crăpi, voinicule, crăpi,

Crăpi și pleznește

Zi și noapte-am să te aștept.

Când veni-vei, dă-mi de știre,

Să ung porțile cu miere

Patru ani de când l-aștept!

Și ce dacă-s anii grei?

Îl aștept și încă trei,

Încă trei să fie șapte,

Încă fața mi-e de lapte!

Și-o spun tuturor cinstit,

Că pe urmă mă mărit.

Cununată bucuros

Cu un negustor frumos!

Mâine de aici eu cad

Floare, floare d epe rug

Mâine de aici eu fug...

Mama, la tine, voinice,

Nu vrea să mă dea!

Îmi cere apă din găleată,

Mamă, ca să bea,

Ce să-i zic, mamă,

Inima mea îl vrea!

Feata easti zughrăpsită cu epiteti di suflit și comparații și spun di mușuteața a l'ei și di suflitu a l'ei bun. Ea easti ca ună lilice dit mai, ca ună lună luîninoasă, ca raua di dimneață.

*Ți ș-cădu steaua din țer,
Steaua-ațea di giuvaer,
Di-ș-cădu pi-ună lai feată,
Di lumbrusi lumea toată!
Suratea albă ca neaua,
Frâmta scapiră ca soare,*

*Nu si-află tu lumea mare.
Peru galbin, di hrisafe,
Nu-are tu lume isnafe.
Grea-ni mușată, dă-ni un zbor,
Ta să-ni treacă lailu dor.*

Gionili easti zughrăpsit ca un ficior tu néati, mușat și lucrător, di multi ori ira un picurar și-și trățea bana tu munti. Aisti tăpări a gionilui picurar spun ti adețali armânești și di cum bâna strâpăpăinii – oamiîni cu anami:

*Gioni, peru neali, neali
Doi ocl'i mușat di steali
Ocl'i ț-anhilicescu
Totăna mi mutrescu...*

*Tu aistă lumi
Ca el altu nu-ari..*

*Va-ț spun di gionili
Cai lu-am tu vreari*

*Niată mâyipsită,
Soari tu-apirită
Ficior mușat, analtu
Ca el nu-ari altu...*

Tu ncfideari, dățem că lirica orală di vreari tu dialectu aromân easti ună spuneari a suflitui și a iholui armânescu. Pit temele cu anami, cum sântu, vrearea, doru, mușuteața, dispărțarea și plângu ea spuni di tiînia armânească iu taifa, familia sântu bâgati tu chentru cu mari sivdai.

*Stam nă duuă tu livadi,
Trețe-un gione și-ni mi veadî.
– Bună duua, la mușată,
Nu-am viđută-ahtare niată,
Albă-aroșe ș-mavrumată.
Dăsi zboru ș-trapsi calea,
Ș-io mârata-ni mutream valea,*

*Mutream valea ș-lăcrămam
Și di jale-ni mi tucbeam.
Di cu seară-acasă niđeam
Ș-tu somnu-ni mi minduiam:
Țe fu zboru-ațel ți-ni dăsi?
Tu inimă-ni mi pitrumsi.*

Fata este descrisă prin epitete afective și comparații care evidențiază frumusețea fizică și puritatea morală. Ea este asemănată cu floarea de mai, cu luna luminoasă sau cu roua dimineții.

*A căzut o stea din cer,
Steaua ca un giuvaer,
Și-a căzut pe-o biată fată,
De străluce lumea toată!
Fața-i albă cum e neaua,
Fruntea scapără ca soare*

*Nu e alta-n lumea mare.
Părul aur rupt din soare,
N-are-n lume-asemănare.
Spune-mi un cuvânt că mor,
Ca să-mi treacă bietul dor.*

La rândul său, flăcăul este prezentat ca tânăr curajos, frumos și vrednic, adesea identificat cu imaginea păstorului care străbate munții. Aceste portrete idealizate reflectă valorile tradiționale ale comunității aromâne și modelul de comportament considerat exemplar.

Voinice, cu părul făcut ineale

*Doi ochi frumoși de stele
Ochi ce strălucesc
mereu mă privesc...
O să-ți vorbesc de iubitul
Pe care îl iubesc
În această lume
Ca el altu nu e.*

*Frumusețe fermecătoare
Soarele la răsărit
Fecior frumos, înalt
Ca el nu e altu...*

În concluzie, poezia de dragoste din lirica orală a dialectului aromân reprezintă o expresie autentică a sensibilității și a universului afectiv al aromânilor. Prin temele sale fundamentale – iubirea, dorul, frumusețea, despărțirea și speranța – ea reflectă valorile unei comunități pentru care relațiile umane, familia și legătura cu natura ocupă un loc central.

*Săteam odată în livadă,
Trece-un tânăr și mă vede.
– Bună ziua, măi frumoaso,
N-am văzut așa mândrețe,
Albă-roșie, oacheșă!
Îi zise și-și luă calea...
Și eu, biata, priveam valea,*

*Priveam valea, lăcrimam
Și de jale mă topeam.
De cu seara-acasă mă duceam
Și în somn mă tot gândeam:
De ce a spus acea vorbă
Ce-n inimă mi-a pătruns.*

B. POEZIA AȚEA MODERNA – ATANASIE NASTA, *TU APIRITĂ*

Tu anîl'i dit soni dit eta a secolui al XIX-lea și tu ahurhita ali vahti a XX-ea, armânamea acață s-hibă pricunuscută cultural, sâ s-facă suțati și să-s tipusească thimiridi tu dialectu aromân și tu limba română literară. Dișcliderea a sculiilor tu limba română dit Balcani (1864–1945) fu timel'iu ali thimiridilor modern, cum sântu: *Frăția întru dreptate*, *Macedonia*, *Pindul*, *Grai bun* și *Lilicea Pindului*, precum și de ziarele *Peninsula Balcanică*, *Gazeta Macedoniei*, *Românul dela Pind*, *Tribuna Macedoniei*, *Deșteptarea* și *Aromânul*. Tu aisti thimiridi ar scriată mări oamiîni, nvițat, dit cultura aromâne, așe cum sântu: Constantin Belimace, Nicolae Batzaria, Theodor Capidan, Nicolae C. Velo, George Murnu, Pericle Papahagi, Marcu Beza și Zicu A. Araia. Tu aisti tipuseri s-adără nomu di scriari modernă tu dialectu aromân, cu alfavit latin ș-cu ndrupărea ali ortografii dit limba română. Prota ndrâdeari s-feați tu *Antologie aromânească* (1922) di Tache Papahagi, cai află nai ma bunili soluții ti scriarea gramilor ti sonurili specifiți ti dialect aromân (*l', n', dz, dh, th, che, chi, ghe, ghi*). Idyiul sistem, ufilisit și tu *Dicționarul dialectului aromân* (1963, 1974), easti thimel'iu ti nomu scriari di azâ, bâgat pi aradă di Matilda Caragiu-Marioțeanu și Nicolae Saramandu tu *Manual de aromână. Carti trâ învițari armânești* (2005, ed. a II-a 2007).

Poezia tu dialectu aromân ari arada el'i tu literatura română, ti ațea că spuni ti experiența istorică și culturală a românilor di sud di Dunări. Ea easti liyia ali iholui și ali identitățâl'i armânești, iu bana a cathi unuia easti ligată di ațea a tutulor. Teme, cum sântu: *graiul matern*, *iubirea*, *dorul*, *pribegia*, *credința* și *atașamentul față de locurile natale*, adară universu liric aromân.

Tema dit chentru easti alumtarea ti țânarea a graiului armânesc, nai ma bun simbol ali identității aromâne. Tu opera al Constantin Belimace, vrearea di graiu armâneascu s-duți deadun cu tinia ti traditili românești și poezia yini ca un zbor dăs a tinirilor ca să-și țână dialectu și cultura.

1. LIRICA MODERNĂ – ATANASIE NASTA, *TU APIRITĂ*

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea se înregistrează o mișcare de redeșteptare a unei activități culturale: se înființează asociații, se organizează congrese, apar publicații (periodice și volume). În perioada 1864-1945 existența unor forme de învățământ în limba română literară pentru aromânii din țările balcanice a grăbit procesul de apariție a unor publicații tipărite cu alfabet latin în româna literară și în aromână: *Frăția întru dreptate*, *Macedonia*, *Pindul*, *Grai bun*, *Lilicea Pindului*, ziarele *Peninsula Balcanică*, *Gazeta Macedoniei*, *Românul dela Pind*, *Tribuna Macedoniei*, *Deșteptarea*, *Aromânul*. La aceste reviste au colaborat personalități de seamă ale culturii aromânești, precum: Constantin Belimace, Nicolae Batzaria, Theodor Capidan, Nicolae C. Velo, George Murnu, Pericle Papahagi, Marcu Beza, Zicu A. Araia. Cu timpul, în aceste publicații s-a creat un sistem de scriere a aromânei cu alfabet latin, pe baza ortografiei românești. O primă fixare a acestuia apare în *Antologie aromânească*, publicată în 1922 de Tache Papahagi care găsește cele mai bune soluții pentru scrierea literelor potrivite pentru redarea sunetelor specifice dialectului aromân (*l', n', dz, dh, th, che, chi, ghe, ghi*). Același sistem, folosit și la redactarea *Dicționarului dialectului aromân* (1963; 1974), a stat la baza scrierii aromânei de azi, fiind reactualizat de Matilda Caragiu-Marioțeanu și Nicolae Saramandu în *Manual de aromână. Carti trâ învițari armâneashti* (2005; ediția a II-a, 2007).

Poezia în dialectul aromân ocupă un loc aparte în literatura română, exprimând experiența istorică și culturală a românilor sud-dunăreni. Literatura aromână reflectă „bogăția sufletească, mentalitatea și aspirațiile aromânilor”, iar poezia are atât valoare estetică, cât și identitară. Destinul individual este aproape întotdeauna legat de destinul comunității, iar teme precum *graiul matern*, *iubirea*, *dorul*, *pribegia*, *credința și atașamentul față de locurile natale* exprimă experiențe colective.

Tema centrală este apărarea graiului matern, considerat principalul simbol al identității aromâne. Constantin Belimace îmbină dragostea pentru dialect cu respectul pentru tradițiile românești, iar poezia sa îndeamnă generațiile tinere să nu-și abandoneze graiul și valorile.

Dimândarea părintească

*Părinteasca dimândare
Nă spregiură cu foc mare,
Fraț di mumă și di un tată
Noi, Armâni di eta toată.*

.....

Un cântic

*Un cântic ca di jali
Cântam nă oară eu,
Și dipuneam la vali
Ditr-un lai munti greu.*

*Și valea-ni turna grailu
Cu scl'imuri, suschiroș,
Di-arăsuna tut plailu
Și muntii jilos.*

*Iu hiț, bre gioñi cu-aname,
Fumel'i di fărșiroț!
Iu ești, armâname,
Cu grămusteani, cu toț!*

.....

Nicolae Batzaria accentuează rolul educativ al literaturii, poeziile sale fiind fragmente de viață transpuse în scenete lirice cu final moralizator, în ton umoristic.

Fure, fure, nu ți-u-arșini?

*Di pi merlu-ali vițini
S-dusi gionli meari s-fură.
Nu-apucă s-arupă dauă
Ș-ia din casă că-l vițură.*

*Easi nveasta, bagă boate:
– Ia dipun-ti, nu ți-u-arșini
Bărbat mari s-fură meari
Di pi merlu-ali vițini.*

.....

Isturia easti paraadârată liric, cu vreami durută tu mintea a oaminiilor. Tu poemu „Șana și ardirea-a Gramostil'ei”, Nicolae C. Velo scrii ti lumea a picurarilor armâni, ninti di ardirea ali Gramosti. Mușuteața ali Șani easti spusă pit comparația: „Cum i luna di mușată...”, cadur ți spuni ti simfunia și mușuteața ali lumi aromâne ninti di traghedie. Traghedia ali Șani yini ca un simbol ti mira a tutolor armâniilor dit ațea etă. Patriotismu a poeților aromâni easti cântat pit bana di cathi Țuuă, nu pit zboară mări. George Murnu zugrăpsești oamini și locurile tea să spună di isturia de-arihina a românilor sud-dunăreni și Marcu Beza paraadară Balcanu tu un loc al Țănerilor tu minti și al identității ali culturi aromâne.

Cântic

*Da cap luna pisti noapti,
ca na galbină curună.
Țănilu cu chepturi goali
pi la șoputi s-adună.*

*Ș-tu minuta-aestă dulți
s-avdu cărvănari pri cali*

*cum tut urdină ș-ma cântă
lăcrămos, cu-ahăntă jali,
di si ntreabă ș-lail' i munță
diștiptat di-a lor cântari:*

*„Ți au, moi, di-ș plăngu-așiți
cărvănarl'i n-calea mari?”*

Dimândarea părintească

Părinteasca poruncă
 Ne poruncește cu foc mare,
 Frați de-o mumă și de-un tată
 Noi, Armâni din lumea toată.

.....

Un cântec

Un cântec ca de jale
 Cântam odată eu,
 Și coboram la vale
 De pe un negru munte greu.

Și valea-mi întorcea vorba
 Cu gemete, suspinând,
 De răsuna tot plaiul
 Și muntele plângând.

Unde sunteți, voi tineri voinici
 Familii de fărșeroți!
 Unde ești, armâname,
 Cu grămustenii, cu toți!

.....

Nicolae Batzaria accentuează rolul educativ al literaturii, poeziile lui fiind fragmente de viață transpuse în imagini lirice cu final moralizator, în ton umoristic.

Din mărul vecinei
 Se duse feciorul să fure mere.
 Nu-apucă să rupă două
 Că ea din casă îl văzu.

Ieși nevasta și strigă:
 – Ia coboară, nu ți-e rușine?
 Bărbat mare să furi mere
 Din mărul vecinei?

Istoria este transfigurată poetic, fiind prezentată prin memoria afectivă a comunității. În poemul „Șana și ardirea-a Gramostilei”, Nicolae C. Velo evocă lumea pastorală aromână înaintea distrugerii Gramostei. Frumusețea Șanei este exprimată prin comparația: „Cum e luna de frumoasă...”, imagine care simbolizează armonia și frumusețea lumii aromâne înainte de tragedie. Drama Șanei devine simbolul destinului întregii comunități de atunci.

Patriotismul poezilor aromâni se exprimă prin viața de zi cu zi, nu prin discursuri solemne. George Murnu evocă oamenii și locurile pentru a demonstra continuitatea românilor sud-dunăreni, iar Marcu Beza transformă spațiul balcanic într-un spațiu al memoriei și identității culturale.

Cântec

Iese luna-n miezul nopții,
 ca o galbenă coroană.
 zânele cu piepturi goale
 pe la fântâni se adună.

Și în clipa asta dulce
 s-aud cărvânari pe cale

cum agale merg și cântă
 lăcrămos, cu atâta jale,
 de se-ntreabă și munții negri
 deșteptați de-a lor cântare:

„Ce au, măi, de-și plâng-aceștia
 cărvânarii-n-calea mare?”

Doru esti t parea di iho cu vreami nai ma mari dit lirica arom n . El c nt  vreami, nostalgia, fu dearea tu xeani  i lig tura cu taifa  i locurile di amintatic. *Lumea a picurarilor* easti spus ca loc ti identitati. *Muntile, cupiia di oi, picuraru, izvurili  i c l urili a picurarui cu oili* s ntu zygr psiti dipriun  tu poezia al Constantin Belimace, Nicolae C. Velo, George Ceara  i Zicu A. Araia,  i a e i natura esti un  parti dit bana a oami nilor. *Familia  i dada* aca   un loc importantu. Tu poezia „Tra i  calul”, Nicolae C. Velo c nt  disp r  area ali dadi di hil u: „Fugu pritu xeani...”  i „...nu  i-au parti”, stihuri  i spun di bana tu xeani  i di traghedia ali disp r  ari di locurile di amintatic.

Tra i  calul

– *Tra i  calul cama-agali,*
C  mi-arupi doru  i jali,
Grea ti muma  i s-di nic ...
 – *Hil u-a meu,  icu e   nica!*
Va- i ti du  tu xin tati –
Nu-ai aclo tat , ni frati!
Ma  i s-facu  i io, m rat ?
La Arm  i a i-i scriat :

Di tu soarti p n’ tu moarti,
Fugu pritu xeani mult diparti
 -di-a lor cas  nu  i-au parti!
Du- i-ti, hil u, cu Dumni  u,
N s s-ti-ascap  di ar u,
S-ti-afireasc  di du manu
 -s - i ti-aduc  dup-un-anu.

Lirica di az    ni yii temele a str p p  nilor, ma li spuni tu cu zboar  minduiti ca di el i i   i. Hristu C ndroveanu scrii nai multu di adu earea aminti a chirolui dit eta a str p p  nilor  i di identitatea cultural . Poezia „An   ari” paraadar  an   area tu un  metafor  a suflitui.

Spiru Fuchi scrii  i el un  lyric  a adu erilor aminti, iu hoara arm neasc , casa p rinteasc , muntile  i au il i s ntu simboluri ali unei lumi apultusite di ag  sari. Fa   di Nicolae C. Velo, la cai doru easti amintat di la fu dearea tu xeani, la Spiru Fuchi doru easti cama ah ndos, ligat di distr marea ali lumi a str p p  nilor.

Doau  zboar  r m ne ti

Ma, c t voi s-bag diadun
Doau  zboar  veacl i r m ne ti –
Eali si s-al xeasc  mu ati,
Ca mirili,
 -cu asc pitarea a lor

S-ard aduchirli a meali...
Doau  zboar  numa i –
Ma c t li bag diadun,
 -eali lu scoal  zghiclu!

Poezia tu dialectul arom n ari ca teme di mare simasie graiu arom nesc, comunitatea, doru, fumeal ea, muntii, haoara  i pista, spun ndalui ti identitatea a rom nilor di la sud di Dun ri  i du i str  ninti cultura  i ade  li a str p p  nilor.

Dorul este categoria afectivă fundamentală a poeziei aromâne. El exprimă iubirea, nostalgia, pribegia și legătura cu familia și locurile natale. Universul pastoral reprezintă spațiul identității. easti spus ca loc ti identitati. Muntele, turma, ciobanul, izvoarele și drumurile transhumanței apar frecvent în creațiile lui Constantin Belimace, Nicolae C. Velo, George Ceara și Zicu A. Araia, natura devenind un participant activ la viața comunității. Familia și figura maternă ocupă un loc esențial. În poezia „Trageți calul”, Nicolae C. Velo surprinde despărțirea dintre mamă și fiu prin versurile „Fugu printre străini...” și „...nu și-au parte”, care exprimă drama pribegiei și a despărțirii de locurile natale.

– Trageți calul mai încet,
Că mă rupe dorul și jalea,
Grăiește mama și se frământă
– Fiul meu, mic ești încă!
Mi te duci printre străini –
Nu-ai acolo nici tată, nici frate!
Si ce să fac eu, sărmana?
La armâni așa e scris:

Din soarte până la moarte,
Plec printre străini departe
Ș-de-a lor casă nu-și au parte!
Mi te du, fiule, cu Dumnezeu,
El să te scape de rău,
Să te păzească de dușman
Să mi te-aducă înapoi într-un an.

Poezia contemporană păstrează temele tradiționale, dar le exprimă într-o manieră mai reflexivă. Hristu Cândroveanu pune accent pe memorie, timp și identitate culturală, iar poezia „Înălțare” transformă imaginea înălțării într-o metaforă a continuității spirituale.

Spiru Fuchi construiește o lirică a memoriei, în care satul aromân, casa părintească, muntele și bătrânii devin simboluri ale unei lumi amenințate de uitare. Spre deosebire de Nicolae C. Velo, la care dorul este provocat de pribegie, la Spiru Fuchi dorul devine unul cultural și existențial, legat de dispariția universului tradițional.

Două cuvinte românești

Dar cât vreau să le pun împreună
Două cuvinte vechi românești –
Ele să se facă frumoase
Ca ursitorile,
Și când îmi înghit vorbele

Se ard simțirile mele...
Două cuvinte numai –
Dar îndată ce le pun împreună
Și ele ridică spicul!

În ansamblu, poezia în dialectul aromân are ca teme fundamentale graiul matern, comunitatea, dorul, familia, muntele, satul și credința, exprimând identitatea românilor sud-dunăreni și contribuind la conservarea memoriei și culturii lor.

ATANASIE NASTA (1912-1997)

Poetu Atanasie Nasta s-amintă tu dauli di brumar 1912 tu Gramaticova, Grecia și arâpasi tu tresprâinyiț di brumar 1996 tu România. Nviță doi ańi la Liceu românesc dit Salonic și deapoi nviță la Liceu teoretic dit Bazargic. Studie la Facultatea de Litere și Filosofie dit București, ți u bitisi tu anu 1935; și la Facultatea de Drept ți u bitisi tu 1938. Tu anu 1940 apruche titlu di doctor tu *drept*, la Facultatea de Drept dit Cernăuți.

Opera. Scrisi protili poezii tu anu 1936, tu thimiridele „Pasărea Albastră” și „Suflet Nou”. Tu anu 1981 s-tipusi la Editura Albatros prota sa carti, ună tom di sonete. Tu anu 1985 s-tipusi tomu „Ora de poezie” la Editura Cartea Românească, București și tu 1996 „Armăname, armăname”, Editura Fundației Culturale Aromâne „Dimândarea Pârintească”, București. Ediții: „*Ecou de cântec aromânesc*”, Editura Litera, București, 1985; „*Almanah Macedo-Român*”, Editura Fundației Culturale Române, București, 1992.

TU APIRITĂ

*Pădurli ninga suntu mplini
Di avra ańiurismată
A nopțâl'ei di neađă veară!
Vulturli,
Alghinili,
Frănda –
Așteaptă cu niarăvdari,
S-da cap pisti țeani*

*Mușatili razi di soari...
Dit cuibari di chețări, vulturli
Ș-ascutură somnul dit peani!
Araua s-tuceaști pi frănda,
Acață si s-avdă
Nă jujureală di-alghini,
Nîl'ioarili s-dișteaptă tu mandră,
Ș-la soari, pi-aradha, si-ncl'ină!*

ATANASIE NASTA

(1912-1997)

Poetul Atanasie Nasta s-a născut pe 2 noiembrie 1912 în Gramaticova, Grecia și a murit pe 23 decembrie 1996 în România. A urmat doi ani la Liceul românesc din orașul grecesc Salonic, continuând studiile medii la liceul teoretic din Bazargic. Apoi a studiat la Facultatea de Litere și Filosofie din București, pe care a absolvit-o în 1935; a studiat și la Facultatea de Drept pe care a absolvit-o în 1938. În 1940 și-a luat și titlul de doctor în drept, la Facultatea de drept din Cernăuți.

Opera. A debutat în literatură în 1936, cu poezii în revistele „Pasărea Albastră” și „Suflet Nou”. În 1981 a apărut la Editura Albatros prima sa carte, o culegere de sonete. „Ora de poezie”, Editura Cartea Românească, București, 1985. „Armâname, armâname”, Editura Fundației Culturale Aromâne „Dimândarea Părintească”, București, 1996. **Ediții:** „Ecou de cântec aromânesc”, editura Litera, București, 1985. „Almanah Macedo-Român”, Editura Fundației Culturale Române, București, 1992.

ÎN ZORI

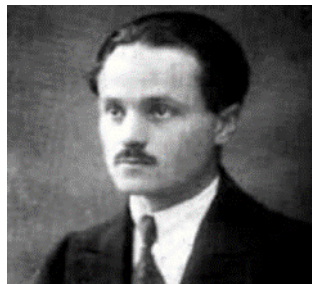
*Pădurile de-aproape sunt pline
De o adiere înmiresmată
A nopții de miez de vară.
Vulturii,
Albinele,
Frunzele
Așteaptă cu nerăbdare
Să se ivească peste culme*

*Frumoasele raze de soare...
Din cuibul de pietre, vulturii
Își scutură somnul de pene!
Roua se topește pe frunză,
Începe să se audă
Zumzet de albine,
Mioarele se deșteaptă la stână,
Și la soare, pe rând se închină!*

REPERE CULTURALE

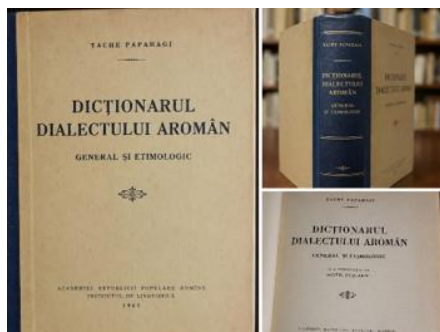
1. TACHE PAPAHAGI ȘI „DICȚIONARUL DIALECTULUI AROMÂN”

Amintat Avdela, tu Pind, **Tache Papahagi** nviță București, cu ndruparea a lui Ovid Densusianu, dândului bana ti dialectu aromân, folcloru și etnografia română. După ți scrisi tu ahurhita ali activități a lui studiu *La Românii din Albania* (1920), tipusi tu 1922 nai ma alâvdată carti, *Antologie aromânească*, ună dit nai mai importanti sinteze ti literatura aromână. Lucru a său științific di adunari a materialului folcloric dit Maramureș și dit Munții

Apuseni, adârat cu multă vreaari ari scoasă tu migdani idyea rădătină ali dialectelor aromân și dacoromân și ligătura di totâna și s-țani di românii di la nordu și di la sudu ali Dunări. De-apoia, pit colecția di caduri *Images d'ethnographie roumaine*, Papahagi bâgă tu aradă patrimoniul etnografic românesc, minduindului că graiu, folclorul și cultura a străpâpânilor sântu cumăț nidispărțati dit identitatea a unui popul. Opera sa di mari simasie arâmâni **Dicționarul dialectului aromân, general și**

etimologic, tipusit tu anu 1963 și, nînga nă oară, tu 1974 și, diznou, tu ediție anastatică, tu 2014. Pi nînga opera *Aromânii. Dialectul aromân* (1932) de Th. Capidan, dicționarul easti izvoru di adâpari ali dialectologiei românești și ali alanti scrieri adârați ti romanitatea balcanică. Nîntea ali lucrari easti un largu studiu di ahurhită ti dialectu aromân, iara dicționarul ari aproapea 9.200 di zboară și 20.000 di articole lexicografite; tu soni sântu bâgaț completate indite

etimologite, caduri etnografite și ună hartă etnografică a horâlor armânești. Tiția a dicționarului easti dată di multu și ahândosu material lexical și frazeologic, și di minduitili origini a zboarălor. Nai ma multili etimologhii sântu spusi prota oară și comparația cu limbili romaniți și balcaniți, la cai s-adavgă apriđuțeara pi limba franțeză ti noima zboarălor da a dicționarului ună mari dișcl'ideari internațională. Alâvdat di mări oamini nviță cacum Gr. Brâncuș, Matilda Caragiu-Marileanu și Mircea Seche, Nicolae Saramandu, dicționarul easti una dit nai ma importantili opere dit lexicografia română. Pit lărđimea ali nvițarturăli și pit tiția sa științifică, el ntreați ațea și s-đăți că easti un dicționar, adârândului ună de-arihina ențiclopedie ti dialectu aromân.

REPERE CULTURALE

1. TACHE PAPAĞI ȘI „DICȚIONARUL DIALECTULUI AROMÂN”

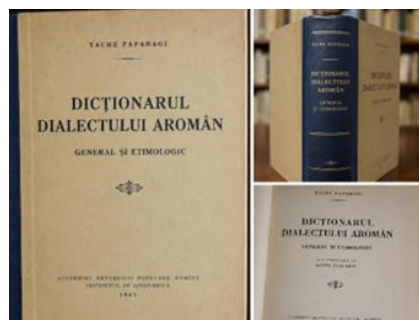

Născut la Avdela, în Pind, Tache Papahagi și-a făcut studiile la București sub îndrumarea lui Ovid Densusianu, devenind ulterior profesor universitar. Încă din tinerețe și-a consacrat activitatea cercetării limbii, folclorului și etnografiei românești. După debutul cu volumul *La Români din Albania* (1920), publică în 1922 monumentală *Antologie aromânească*, lucrare care rămâne până astăzi una dintre cele mai importante sinteze ale literaturii și spiritualității aromâne. În introducerea acesteia, autorul exprima preocuparea constantă pentru destinul aromânilor și pentru vitalitatea culturii lor.

În paralel, Papahagi desfășoară ample cercetări de teren în Maramureș și Munții Apuseni, concretizate în lucrările *Graiul și folclorul Maramureșului* și *Cercetări în Munții Apuseni*. Autorul urmărește permanent concordanțele dintre românii nord- și sud-dunăreni. În același timp realizează impresionanta colecție *Images d'ethnographie roumaine*, alcătuită din mii de fotografii originale privind viața tradițională a românilor și aromânilor. Papahagi considera că limba, folclorul și etnografia constituie manifestări inseparabile ale identității unui popor.

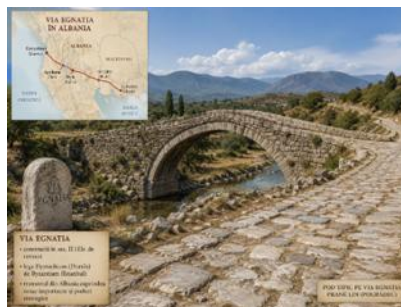
Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic (1963) reprezintă una dintre lucrările fundamentale ale dialectologiei românești și sud-dunărene. Dicționarul a fost retipărit în 1974 și din nou, în ediție anastatică, în 2014. Alături de *Aromânii. Dialectul aromân* (1932) de Th. Capidan, el constituie una dintre operele indispensabile pentru cercetarea aromânei și a romanității balcanice.

Lucrarea este precedată de o amplă introducere privind dialectul aromân, etimologia, stilistica, ortografia și gramatica aromânei și este urmată de un dicționar de peste 1200 de pagini, care înregistrează aproximativ 9.200 de cuvinte și aproape 20.000 de articole lexicografice. Dicționarul este completat de indici etimologici, planșe fotografice și o hartă etnografică a localităților aromânești. Valoarea excepțională a lucrării rezidă atât în bogăția materialului lexical și frazeologic, cât și în partea etimologică. Papahagi stabilește originea unui număr impresionant de termeni, traducerea sensurilor în limba franceză și comparațiile cu alte limbi romanice și balcanice sporesc accesibilitatea și importanța internațională a lucrării.

2. VIA EGNATIA ‘CALEA MARE’ – CALEA A POPULUI ROMAN

Seamnili vec’li romane, yișteri marturi di văr-chiro ali conștiință’l’i ti romanitati sântu tu tut Balcanu. Pit locurili iu bâneadă ază armă’nii, trâtea, tu eta antică, di la vestu cătă estu, știuta Via Egnatia, nai ma bună cali di innari faptă di romani, ac’l’imată până ază di armă’ni Calea Mare. Seamnili a l’ei s-ved până ază, ahăt tu Albania, di iu acăța, la Apollonia (ază Poian), pi buđa di-amari la Adriatica, căt și tu Grecia ică tu R. Macedonia de Nord. Vrem s-vâ spunem că nai mai bunili locuri di trâteari a munțelor țan numi dati di romani: *Giug* ‘jug’ (< lat. *jugum*), gr. *ζύγος*, ninga Mețovo, la căruțea a răulor, anamisa di Tesalia, Epir și Macedonia. Ninga hoara aromânească Pisuderi se află locu di trîțeari pit munti *Vigla* (< lat. *vigilia*). Auați, ninga Pisuderi, anamisa di bălțâli Castoria și Prespa, sâ scrisi prota oară di aromâni di nvițatu bizantin Kedrenos, cai lâ spusî *vlahi oditi* ‘vlahii călători’ ți, lu vâtâmarâ David, frătili a țarui dit Bulgaria di ază, Samuil tu anu 976. Zboarâli *βίγλα* și *ζύγος* sântu zboară di orighine latină. Tut așe, pit Beala di Nsus treați ună cali romană ți leagă Macedonia di Epir. De-arihina easti că ninga aisti trâteari pit munti ari până ază hori armânești, văr-chiro locuri di vigl’eari. Și nu i di ciudii că la aromâni easti ninga yie conștiința romanității și a românității. Easti un lucru știut ș-di la aromânii dit câmpu dit Albania, ninga Vloră, iu văr-chiro viniră alumnătōr’l’i romani.

GRAMATICĂ

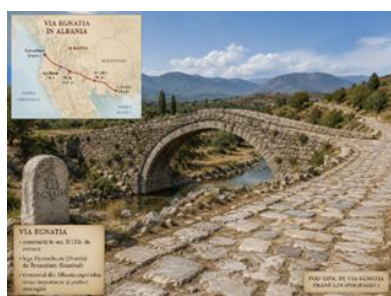
TEXTU ZBURĂT vs TEXTU SCRİAT

Textu scris easti un m aștirat pi ună frândă (icâ tu formă digitală) tea s-hibă aleptu. El easte ghini bâgat pi aradă, țani nomurili a dialectui și poati s-hibă aleptu diznou ori di căti ori va s-va.

Textu zburăt easti un mesaj dat pit yiu grai. Tu comunicarea orală, noima nu s-află maș tu zboară, ma și tu boați, accentu, ritm, și tu propsupu ali față. Ti ațea că di mulți ori easti scos dipriună, di la el ișiși poate s-aibă spuneri diznou i că propoziții nibitisite. Dauli texte au idyiu scopu – s-aducă un mesaj –, ma ufilisescu altă soi di instrumenti di comunicare și țan di nomurili di cathi ună soi di spuneari.

Dicționarul a fost primit elogios încă de la apariție de lingviști ca Gr. Brâncuș, Matilda Caragiu-Marioțeanu, Mircea Seche, Nicolae Saramandu și este cea mai importantă operă de lexicografie română. Prin amploarea documentării, originalitatea interpretărilor și rigoarea elaborării, lucrarea depășește statutul unui simplu dicționar, constituindu-se într-o veritabilă enciclopedie a dialectului aromân.

2. VIA EGNATIA ‘CALEA MARE’ – DRUMUL ROMANIZĂRII

Un alt element important în păstrarea conștiinței romanității o reprezintă vestigiile romane prezente la tot pasul în Balcani. Prin teritoriile locuite azi de aromâni trecea, în antichitate, de la vest spre est, faimoasa Via Egnatia, cea mai importantă arteră de circulație construită de romani, numită și în prezent de aromâni **Calea Mare**. Urmele ei se văd până astăzi, atât în Albania, de unde pornea, la

Apollonia (azi Poian), pe malul Adriaticii, cât și în Grecia sau în R. Macedonia de Nord. Menționăm faptul că cele mai importante trecători montane păstrează denumiri latinești: *Giug* ‘jug’ (< lat. *jugum*), gr. ζύγος, lângă Mețovo, la cumpăna apelor între Tesalia, Epir și Macedonia. Lângă localitatea aromânească Pisuderi se află pasul (trecătoare montană) *Vigla* (< lat. *vigilia*). Aici, lângă Pisuderi, între lacurile Castoria și Prespa, au fost atestați pentru prima dată aromânii în istorie de către istoricul bizantin Kedrenos sub denumirea de *vlahi oditi* ‘vlahii călători’, despre care autorul spune că l-au omorât pe David, fratele țarului Bulgariei, Samuil în anul 976. Termenii βίγλα și ζύγος sunt termeni grecești de origine latină. De asemenea, prin Beala de Sus trece un drum roman care leagă Macedonia de Epir. Nu e întâmplător faptul că lângă aceste importante trecători se află până azi așezări aromânești (odinioară puncte de pază). Și nu e surprinzător faptul că la aromânii din toate zonele cercetate e atât de vie conștiința romanității și a românității. E o constatare pe care am făcut-o și cu alt prilej, când am vizitat zona de câmpie a Albaniei, unde odinioară au debarcat trupele romane.

GRAMATICĂ

TEXTUL ORAL vs TEXTUL SCRIS

Textul scris este un mesaj înregistrat pe o pagină (sau în format digital), care poate fi păstrat. El este bine organizat, respectă normele dialectului și poate fi recitit ori de câte ori este nevoie.

Textul oral este un mesaj transmis prin viu grai. În comunicarea orală, sensul nu se află numai în cuvinte, ci și în voce, accent, ritm și în expresia feței. De aceea, de multe ori este spontan și, în funcție de vorbitor, poate conține reluări sau propoziții neterminate. Cele două tipuri de texte au același scop – transmiterea unui mesaj –, dar folosesc instrumente de comunicare diferite și respectă particularitățile fiecărui tip de exprimare.

1. ZBOARĂ ARMĂNEȘTI. CITIREA ȘI SCRIEREA LOR. Nomuri de scrieri tu dialectu aromân

Gramili armânești sâ scriu ca tu limba română literară:

Ună gramă ti un son:

Nr. crt.	Gra-mă	Son	Dialect aromân	Limba română literară
1	a	[a]	analtu, casă, feata	înalt, casă, fată
2	ă	[ə]	ac'l'imări, (elu) purtă, mână	chemări, (el) purtă, mână
3	â / î	[i]	casâ, bâhce, întunică	casă, livadă, întunecă
4	b	[b]	bană, barbă, beb	viață, barbă, pupila ochiului
5	c	[k]	casă, acumpur, cl'em	casă, cumpăr, chem
6	d	[d]	după, adună, (mini) cad	după, adună, (eu) cad
7	ḑ	[dʒ]	ḑiniri, ḑua, buḑă	ginere, ziua, buză
8	e	[e], [ɛ]	her, café, ea	fier, cafea, ea
9	f	[f]	frati, aflu, puf	frate, aflu, puf
10	g	[g]	gol, gras, gl'em	gol, gras, ghem
11	h	[h]	hani, heari, hidrogen	han, fiere, hidrogen
12	i	[i], [ɪ]	mini, iarnă, lai	mine, iarnă, negru (lai)
13	j	[ʒ]	jer, coaji, joc	jar, coajă, joc
14	k	[ka]	kaliu, kilu, kilo	kaliu, kilogram, kilo
15	l	[l]	lănă, lișor, cal	lână, ușor, cal
16	l'	[l moale]	l'epur, ureal'i, gl'em	iepure, ureche, ghem
17	m	[m]	mână, scamnu, dormu	mână, scaun, dorm
18	n	[n]	nau, nveastă, nun	nou, nevastă, nun
19	ń	[n moale]	ńilă, ńeaḑă-noapte, câni	milă, miază-noapte, câini
20	o	[o], [ɔ]	om, aclo, oaspi	om, acolo, oaspete
21	p	[p]	păni, upurescu, cap	pâine, opăresc, cap

1. CUVINTE AROMÂNEȘTI. CITIREA ȘI SCRIEREA LOR. Reguli de scriere în gialectul aromân

Literele aromânești se scriu ca în limba română literară:

O literă pentru un sunet:

Nr. crt. ră	Lite	Sunet	Dialect aromân	Limba română literară
1	a	[a]	analtu, casă, feata	înalt, casă, fată
2	ă	[ə]	ac'îmări, (elu) purtă, mână	chemări, (el) purtă, mână
3	â / î	[i]	casâ, bâhce, întunică	casă, livadă, întunecă
4	b	[b]	bană, barbă, beb	viață, barbă, pupila ochiului
5	c	[k]	casă, acumpur, c'em	casă, cumpăr, chem
6	d	[d]	după, adună, (mini) cad	după, adună, (eu) cad
7	ḑ	[dz]	ḑiniri, ḑua, buḑă	ginere, ziua, buză
8	e	[e], [ɛ]	her, café, ea	fier, cafea, ea
9	f	[f]	frati, aflu, puf	frate, aflu, puf
10	g	[g]	gol, gras, gl'em	gol, gras, ghem
11	h	[h]	hani, heari, hidrogen	han, fiere, hidrogen
12	i	[i], [ĩ]	mini, iarnă, lai	mine, iarnă, negru (lai)
13	j	[ʒ]	jer, coaji, joc	jar, coajă, joc
14	k	[ka]	kaliu, kilu, kilo	kaliu, kilogram, kilo
15	l	[l]	lână, lișor, cal	lână, ușor, cal
16	l'	[l moale]	l'epur, ureal'i, gl'em	iepure, ureche, ghem
17	m	[m]	mână, scamnu, dormu	mână, scaun, dorm
18	n	[n]	nau, nveastă, nun	nou, nevastă, nun
19	ń	[n moale]	ńilă, ńeaḑă-noapte, câńi	milă, miază-noapte, câini
20	o	[o], [ɔ]	om, aclo, oaspi	om, acolo, oaspete
21	p	[p]	păni, upurescu, cap	pâine, opăresc, cap

Nr. crt.	Gramă	Son	Dialect aromân	Limba română literară
22	q	[q]	quintal	qintal
23	r	[r]	rămân, armân, par	aromân, rămân, par
24	s	[s]	sinea, fisul'i, cos	sinea, fasole, cos
25	ș	[ʃ]	șarpi, așuir, caș	șarpe, șuier, caș
26	t	[t]	tatâ, numtă, pot	tată, nuntă, pot
27	ț	[ʦ]	țeară, ațel, (tini) faț	ceară, acel, (tu) faci
28	u	[u], [ʊ]	ungu, umplu, șeaua	ung, umplu, șaua
29	v	[v]	voi, vream, aveam	voi, vream, aveam
30	w	[dublu w]	New York	New York
31	y	[y], [ʏ]	yin, ayi'ni, yumar	vin, vie, măgar
32	z	[z]	zăduh, zahari, gaz	zăduf, zahăr, gaz

Excepție:

Ună gramă ti dau sonuri:

Nr. crt.	Gramă	Son	Dialect aromân	Limba română literară
33	x	[ks], [gz]	Xenopol, taxi, exemplu	Xenopol, taxi, exemplu

Dau gramă ti un son ică trei yrami ti un son:

Nr. crt.	Gramă	Son	Dialect aromân	Limba română literară
1	ce	[tʃ]	celnic, cer, ceară	celnic, cer, ceară
2	ci	[tʃ]	cireași, cicior, arici	cireașă, picior, arici
3	ge	[dʒ]	geami, ageamiu, filigeani	geam, ageamiu, filigean
4	gi	[dʒ]	giumitate, agiutor, hagi	jumătate, ajutor, hagi
5	che	[kʰ]	cheptu, chem, ureache	piept, chem, ureche
6	chi	[kʰ]	chior, chilim, chin	chior, chilim, chin
7	ghe ghi	/ [gʰ]	gherdu, ghini, anghil	verde-albăstrui, bine, înger
8	th	[θ]	theatru, thronu, theologie	teatru, tron, teologie
9	dh	[ð]	dhală, Dhimitru, dhisc	zară, Dumitru, disc

Nr. crt.	Litere	Sunet	Dialect aromân	Limba română literară
22	q	[q]	quintal	qintal
23	r	[r]	rămân, armân, par	aromân, rămân, par
24	s	[s]	sinea, fisul'i, cos	sinea, fasole, cos
25	ș	[ʃ]	șarpi, așuir, caș	șarpe, șuier, caș
26	t	[t]	tatâ, numtă, pot	tată, nuntă, pot
27	ț	[ts]	țeară, ațel, (tini) faț	ceară, acel, (tu) faci
28	u	[u], [ʊ]	ungu, umplu, șeua	ung, umplu, șaua
29	v	[v]	voi, vream, aveam	voi, vream, aveam
30	w	[dublu w]	New York	New York
31	y	[y'], [ʏ]	yin, ayi'ni, yumar	vin, vie, măgar
32	z	[z]	zăduh, zahari, gaz	zăduf, zahăr, gaz

Excepție:**O literă și două sunete:**

Nr. crt.	Literă	Sunet	Dialect aromân	Limba română literară
33	x	[ks], [gz]	Xenopol, taxi, exemplu	Xenopol, taxi, exemplu

Două sau trei litere pentru un sunet:

Nr. crt.	Literă	Sunet	Dialect aromân	Limba română literară
1	ce	[tʃ]	celnic, cer, ceară	celnic, cer, ceară
2	ci	[tʃ]	cireași, cicior, arici	cireașă, picior, arici
3	ge	[dʒ]	geami, ageamiu, filigeani	geam, ageamiu, filigean
4	gi	[dʒ]	giumitate, ajutor, hagi	jumătate, ajutor, hagi
5	che	[k]	cheptu, chem, ureache	piept, chem, ureche
6	chi	[k]	chior, chilim, chin	chior, chilim, chin
7	ghe / ghi	[g]	gherdu, ghini, anghil	verde-albăstrui, bine, înger
8	th	[θ]	theatru, thronu, theologie	teatru, tron, teologie
9	dh	[ð]	dhală, Dhimitru, dhisc	zară, Dumitru, disc

NOTA BENE!

1. I scurtu [i]: *mări*.

I scurtu [i]: s-află tu bitisita a zborului după consoană; s-pronunță cama tu șoaptă: *ficiori, luni, păduri, durniși, auși, coji, peji*.

2. U scurtu [u]: s-află tu bitisita a zborui după consoană: *poti, amă, adară*.

Noi nu lu scriem că nu s-pronunță tu tuti graiurili: *pot, am, adar*.

COMUNICARE

ARGUMENTATIO; ZBORU MINDUIT, ACADEMIC:

Argumentarea easti lucru pit cai ună mindueari ică ună dățeari s-țani cu argumenti, mărtirii și nvițături, ca s-spună că easti ndreptu și poati s-hibă pricunuscută. Scupolu ali argumentări easti spunearea cu un zbor minduit, logic și cu aradă, tu așe luyie ca s-poată să hibă achicăsit și aprucheat di ațel cu cai zburăm ică di ațel cai aleađi.

Soili naima buni di argumentare sântu:

- Pit **definiție**: si spuni minduearea a unui zbor ică a unei noțiuni.
Ex.: *Dialectu easti zburărea a unei limbi tu ună reghiune.*
- Pit **nvițări (exemple)**: minduearea s-țani cu nvițări de-arihina.
Ex.: *Tu aromână ari multi zboară latine, cacum sântu numili părțelor dit trupu a omui.*
- Pit **comparație**: si spuni ică ți easti altă soi tu dauă lucrări.
Ex.: *Aromâna undeăști cu dacoromâna pit idyea rădătină, ma sâ spuni ahoryea tu evoluția a născănti sonuri.*
- Pit **cauză și efect**: si spuni că țe s-feați un lucru și ți s-feați deapoia.
Ex.: *Bana tu munti analtu agiută sâ-s țani născănti tâpări vecli a graiului aromânescu.*
- Pit **mărturia a unui nvițat**: spunearea ali minduiri a unui mari nvițat.
- Exemplu: *Așe cum spuni Nicolae Saramandu, aromâna easti un dialectu vecliu ali limbi române.*
- Pit **analoghie**: spunearea ali ună mindueri pit ligătura cu ună lugurie unđită.
- Exemplu: *Așe cum un oarburi ari ma multi lumăchi, tut așe și ună limbă ari ma multi dialecte.*

NOTA BENE!

1. I scurt [i]: *mări*.

I scurt [i]: se află la sfârșitul cuvântului după consoană; se pronunță mai în șoaptă: *ficiori, luni, păduri, durâși, auși, coji, peji*.

2. U acurtu [ũ se află la sfârșitul cuvântului după consoană: *potũ, amũ, adarũ*.

Noi nu-l scriem fiindcă nu se pronunță în toate graiurile: *pot, am, adar*.

COMUNICARE**ARGUMENTATIO; EXPRIMAREA OPINIEI ACADEMICE:**

Argumentarea este procesul prin care o idee, o opinie sau o afirmație este susținută cu ajutorul unor motive, dovezi și exemple, pentru a demonstra că este justificată și convingătoare. Scopul argumentării este de a explica și de a susține un punct de vedere printr-un raționament logic și coerent, astfel încât acesta să poată fi înțeles și acceptat de interlocutor sau de cititor.

Principalele modalități de realizare a argumentării sunt:

- Prin **definiție**: explicarea sensului unei noțiuni.
Exemplu: *Dialectul este o varietate teritorială a unei limbi.*
- Prin **exemplificare**: susținerea ideii cu exemple concrete.
Exemplu: *În aromână se păstrează numeroase elemente latine, precum denumirile corpului uman,*
- Prin **comparație**: evidențierea asemănărilor sau deosebirilor.
Exemplu: *Aromâna se aseamănă cu dacoromâna prin originea comună, dar diferă prin evoluția unor sunete.*
- Prin **cauză/efect**: explicarea cauzelor și a consecințelor.
Exemplu: *Izolarea comunităților a favorizat conservarea unor trăsături dialectale.*
- Prin apel la **autoritate**, invocarea opiniei unui specialist.
Exemplu: *Potrivit lui Nicolae Saramandu, aromâna este un dialect istoric al limbii române.*
- Prin **analogie**: explicarea unei idei prin raportare la o situație asemănătoare.
Exemplu: *Așa cum un arbore are mai multe ramuri, tot astfel o limbă are mai multe dialecte.*

Aromânii – români sud-dunăreni. Isturie, identitate și dialect

Armânii sântu ună lumachi naima mari di sudu ali Dunări a popului român, iar dialectu armânescu easti unu dit patruli dialectili istoriți ali limbi române, deadun cu dialectili dacoromân, meglenoromân și istroromân. Ază, armânii sântu arâspândiț tu Grecia, Albania, Republica Macedonia di Nord, Bulgaria, Serbia și România, ma și tu multi craturi dit Evropa Occidentală, Statele Unite ali Americii și Australia. Ei sântu una dit naima veac'i populații romanică di sud-estu ali Evropi.

Locu iu să zburăști dialectu aromân s-tindi tu multi craturi dit Balcani: Grecia (Pindu, Tesalia, Epir și Macedonia), Albania, ma nsus di tuti tu Corcea, Moscopole, Fier și Berat, cacum tu Republica Macedonia di Nord, cătă Bitolia – Crușova – Struga.

Tu România, naima mulț armâni băneață tu Dobrogea, fumeili ațelor taifi cai viniră aua tu anamisa di ațeali dauli polimi mondiali.

Pit armâni și tu dialectu aromân sântu cunuscuti ma multe lumăchi și graiuri. Naima mării sântu pindenii, grămostenii, fărșeroții și grabovenii, ninga cai s-adavgă grupurli di Beala și Muloviști–Gopeș. Aisti grupuri s-dispărțără di cu chiro, după isturia lor și după locurli iu ar bănată, ma ari până ază tăpări fonetichi și zboară a lor.

Unu dit naima vârtos argumentu cai spuni că românii di la nord și di la sud di Dunării sântu una easti numa pit cai s-ac'eamă ei ișiși. Armânii își dăc până ază *armân* ică *rămân*, zboară cai yin de-a dreptu dit latină, *Romanus*, cacum dacoromânii își dăsiră mult chiro *rumâni*. Popul'i di-anvâriga i-ac'eamă dipriună *vlahi*, ună numă di orighini ghermanică, intrată tu Balcani pit slaveani și ufilisită pit tuti populi romani di aistă parte ali Evropi.

Tu cărțâli bizantini dit eta XI–XII, armânii si spun ca ună comunitate ahoryea di greț, încă arbinești ică slaveani. Nvițații Kekaumenos și Kedrenos li spun că sântu dit marea fumeal'i romană dit Balcani. Cama amânat, nvițațâl'i Ioan Kinnamos și Laonic Chalcocondil spun ndreptu că românii di la nord și di la sud di Dunări ar idyea rădătină și zburăscu idyea limbă.

Aistă tradită fu dusă ma diparti di mării nvițaț români: Stolnicul Constantin Cantacuzino, Miron Costin și Dimitrie Cantemir cai spuni, tu *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, că populu aromân dit Epir și di anvâriga di Ianina yini dit populu roman aflat tu Moesia, cu amirălu Aurelian și că limba easti naima putută mărtirisiri di aistu lucru.

Lingvistica modernă spuni idyea lucru di aiste isturii. Dialectu aromân yini dit idyea *română comună* dit cai s-dispărțără și alanti dialecti dit limba română. Populu român di la nordu și di la sud di Dunări ira ună și ira ună limbă până viniră soili slaveani cai dăspărțără aistu popul. Dininte di fuđearea a slaveanilor, la nordu și la sud di Dunări ira un *continuum lingvistic*. Despărțarea a dialectui aromân dit *româna comună* (Rosetti 1968), ac'lîmată și *română primitivă* (G. Weigand (1895), Ov. Densusianu (1901), Sextil Pușcariu (1910), Al. Philippide (1927), G. Ivănescu (1980), I. Gheție (1978), D. Macrea (1956), *străromână* (Pușcariu 1920), *protoromână* (Coteanu 1981), easti un moment di mari simasie tu isturia ali limbi române.

Aromânii – români sud-dunăreni. Istorie, identitate și dialect

Aromânii reprezintă ramura sud-dunăreană cea mai numeroasă a poporului român, iar dialectul aromân constituie unul dintre cele patru dialecte istorice ale limbii române, alături de dacoromân, meglenoromân și istroromân. Răspândiți astăzi în Grecia, Albania, Republica Macedonia de Nord, Bulgaria, Serbia și România, precum și în numeroase comunități din Europa Occidentală, Statele Unite și Australia, aromânii reprezintă una dintre cele mai vechi populații romanice din sud-estul Europei.

Teritoriul în care este vorbit dialectul aromân acoperă o arie foarte întinsă a Peninsulei Balcanice: Grecia, (Pind, Tesalia, Epir și Macedonia), Albania, în special în regiunile Corcea, Moscopole, Fier și Berat, precum și în Republica Macedonia de Nord, în zona Bitolia–Crușova–Struga. În România, cei mai mulți aromâni trăiesc în Dobrogea, urmași ai familiilor colonizate aici între cele două războaie mondiale.

În interiorul comunității aromâne se disting mai multe grupuri istorice și dialectale. Pindenii alcătuiesc grupul cel mai numeros, apoi grămostenii fărășeroții și grabovenilor, la care se adaugă grupurile din Beala și cele din Muloviște – Gopeș. Aceste grupuri s-au despărțit în vechime, fiecare păstrând particularități fonetice și lexicale proprii., după istoria lor și condițiile geografice și sociale diferite.

Un argument fundamental în favoarea unității românilor de la nordul și sudul Dunării îl constituie etnonimul. Aromânii își spun până astăzi *armân* sau *rămân*, forme care continuă direct latinescul *Romanus*, la fel cum dacoromânii și-au spus timp de secole *rumân*. Popoarele vecine i-au desemnat, în general, prin numele de *vlahi*, termen de origine germanică ajuns în Balcani prin intermediul slavilor și utilizat pentru toate populațiile romanice din această parte a Europei. În izvoarele bizantine din secolele al XI–XII aromânii apar deja ca o comunitate distinctă, iar cronicarii Kekaumenos și Kedrenos îi identifică drept urmași ai romanității balcanice. Mai târziu, istorici precum Ioan Kinnamos sau Laonic Chalcocondil afirmă explicit că românii din nordul și sudul Dunării au aceeași origine și vorbesc aceeași limbă.

Această tradiție istorică este continuată de marii cărturari români: Stolnicul Constantin Cantacuzino Miron Costin și Dimitrie Cantemir care afirmă, în *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, că populația românească din Epir și din jurul Ianinei descinde din romanii strămutați în Moesia de împăratul Aurelian și că limba reprezintă cea mai puternică dovadă a acestei continuități.

Lingvistica modernă confirmă aceste mărturii istorice. Dialectul aromân provine din aceeași română comună din care s-au desprins și celelalte dialecte istorice ale limbii române. Înainte ca legăturile dintre comunitățile românești să fie întrerupte de migrațiile slave, populația romanică de la nordul și sudul Dunării forma un *continuum lingvistic și teritorial*. Desprinderea dialectului aromân din *româna comună* (Rosetti 1968), denumită *română primitivă* (G. Weigand (1895), Ov. Densusianu (1901), Sextil Pușcariu (1910), Al. Philippide (1927), G. Ivănescu (1980), I. Gheție (1978), D. Macrea (1956), *străromână* (Pușcariu 1920), *protoromână* (Coteanu 1981), este o etapă fundamentală în istoria limbii române.

Sextil Pușcariu spuni că dialectili ali limbi române sântu una; el fați ună definiție ali români comune ca „limba zburătă di păpânii a dacoromânilor, aromânilor, meglenoromânilor și istroromânilor di ață, ninti ca vără ligari s-hibă disfaptă.” (Pușcariu 1937: 58). El spuni că populu român si amintă pi un loc multu alargu, la nordu și la sud di Dunări.

După Pușcariu, dacoromânii sântu românii dit nordu, aromânii și meglenoromânii sântu românii dit sud, iar istroromânii sântu românii dit vestu. Tuț ațici români băna tu idyl’i locuri și zbura idyea limbă cu niț lucrări ahoryea.

Tut așe, Alexandru Rosetti fați ună definiție ti limba română, cai ira idyea la nordu și la sud di Dunări. El spuni că „limba română easti limba latină zburătă totâna tu cumata di Orient a Imperiului Roman, avândalui reghiunili di ninga Dunări – Dacia, Pannonia di Sud, Dardania, Moesia Superioară și Moesia Inferioară – dit chirolu ali pitrunderi ali limbi latini tu aisti reghiuni și până tu țălilili a noastre”. (Rosetti 1968: 15).

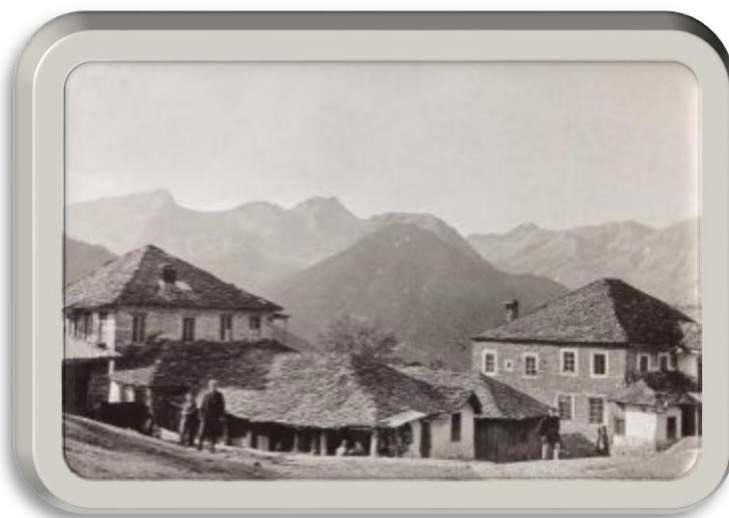
Sextil Pușcariu subliniază unitatea dialectelor sud-dunărene cu dacoromâna prin definirea românei comune ca „limba vorbită de strămoșii dacoromânilor, aromânilor, meglenoromânilor și istroromânilor de azi, înainte ca orice legătură între ei să fi fost întreruptă” (Pușcariu 1937: 58). Poporul român s-a format pe o arie foarte întinsă, la nord și la sud de Dunăre. Pușcariu consideră că dacoromânii sunt românii nordici, aromânii și meglenoromânii sunt românii sudici, iar istroromânii sunt românii vestici. Toți acești români se aflau într-o relativă unitate și vorbeau aceeași limbă, relativ unitară.

În acest sens Al. Rosetti definește limba română, la nord și la sud de Dunăre: „limba română este limba latină vorbită neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene (Dacia, Pannonia de sud, Dardania, Moesia Superioară și Inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre” (Rosetti 1968: 15).

UNITATEA 2

CULTURA ȘI IDENTITATEA AROMÂNĂ

Vedere dit Metsovo (arom. Aminciu), prota giuimitate a secolui XX.
Cadur di Margaret Masson Hasluck. Origine: Margaret Masson Hasluck Collection,
UCL–SSEES Library, Londra

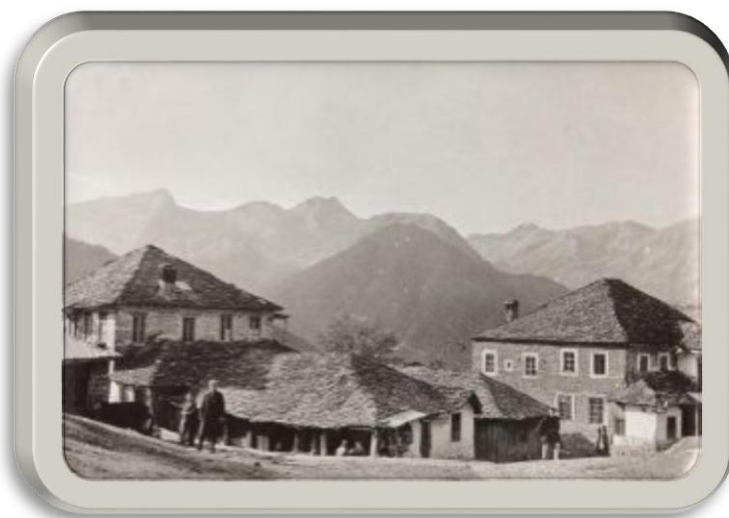
ALIȚEARI

1. ESEU: PROILI SCRIERI DI PRIIMNARI TU LOCURILI ALI STRÂPÂPĂNILOR RÂMĂNI. ISTURII

Protili nâșeri tu locurili di orighini ali râmănilor fură bâgati tu carti di diplomaț, scriitori și, cama deapoia, di lingviști. Aisti scrieri sântu fapți cu suflitu și cu mintea și spun ți vișură cu ocl'îl'i a lor: horili, locurli iu bâna râmăni, zânatea, arada socială, adețâli și graiu a lor. Di la William Martin Leake și François Pouqueville până la Dimitrie Bolintineanu, Ioan Nenițescu, Gustav Weigand, Constantin N. Burileanu, A. J. B. Wace, M. S. Thompson și Theodor Capidan, isturisia lor agiumđi cercetari etnografică și lingvistică di la scrierea a locui și di la adușerili aminti.

UNITATEA 2

CULTURA ȘI IDENTITATEA AROMÂNĂ

Vedere din Metsovo (arom. Aminciu), prima jumătate a secolului XX.
Fotografie de Margaret Masson Hasluck. Sursa: Margaret Masson Hasluck Collection,
UCL–SSEES Library, Londra

LECTURĂ

1. ESEU: PRIMELE JURNALE DE CĂLĂTORIE ÎN LOCURILE DE BAȘTINĂ ALE AROMÂNILOR. POVESTIRI

Primele călătorii în ținuturile de origine ale aromânilor au fost consemnate de diplomați, militari, scriitori și, ulterior, de lingviști. Bazate pe observație directă, aceste lucrări descriu așezările, ocupațiile, organizarea socială, obiceiurile și graiul aromânilor. De la William Martin Leake și François Pouqueville până la Dimitrie Bolintineanu, Ioan Nenițescu, Gustav Weigand, Constantin N. Burileanu, A. J. B. Wace, M. S. Thompson și Theodor Capidan, discursul evoluează de la notația geografică și memorialistică la cercetarea etnografică și lingvistică sistematică.

Colonelu dit Anglitera, William Martin Leake, neasi tuș până Epir, Tesalia și Macedonia dit Grecia, tu ahurhita dit eta XIX, tipusindalui minduierili tu *Travels in Northern Greece* (1835, patru volumi). El ciltâsi nai ma multu di locurili dit Grecia veacl'i și ti ațea neasi tu multi hori și la ațeali iu ira rămânii dit Pindu. Aminciu, spusi di hoara cu mulț oamiñi și zbura un grai și vinea di la latiñi, ahoryea di greacă și di albaneză. Tut așe bâgă oară la locu strategic ali hoari, tu misucăl'iurili dit Epir, Tesalia și Macedonia și la zânatea cărvănarilor aromâni pit munțâl'i a Pindului.

François Pouqueville, yeatru și consul francez la Ianina tu eta a lui Ali-Pașa, zughrăpsi tu *Voyage de la Grèce* (1820 – 1822) și tu cartea ti „pareile valahe” ti aromânii dit Pind, Epir, Tesalia, Macedonia și Grecia dit chentru. Ti Aminciu, dăsi că ira ună hoară avută cu casi arhundichești, cu mulț emburi, cu picurari și cărvănari ligaț la emburlichia dit Balcani și dit Evropa. Spusi, tut așe ti horili di aromâni, Malacași și Zagori. Spunândalui ti arderea ali Moscopoli și răirea a rămănilor de-a locui, Pouqueville bagă oară ti ligătura dit economie, arâspândirea gheografică și țânearea ali identității aromânești.

Protu mari jurnal românesc scriat ti aromâni easti *Călătorii la românii din Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora* (1863), di Dimitrie Bolintineanu. Cartea bagă deadun aduțeara aminti (memorialistica), gheografia și etnografia cu minduearea ti unitatea a românilor di nordu și di la sud di Dunăre. Cându fu Monastir, Bitola di azâ, autoru nâ nviță ti simasia economică a emburilor aromâni și ufilisirea a graiului di dadă tu familie. Își feați apuria di Crușova câ ira ca un câsăbă cu casili ghini adârati și cu zânaceari și emburi mulț. Aromânii grea ma multi limbi tu susațili economiți, ma își țânea dialectu tu casă. Tu horili di ninga Ohrida, Bolintineanu bâgă oară la undeșili lexicale și morfologiți cu limba română și spusi a tuturor ti orighinea di la romañi a dialectui aromân.

Ioan S. Nenițescu scrii *De la românii din Turcia Europeană. Studiu etnic și statistic asupra armânilor* (1895), carti tu cai bâgă aproapea ună sută di caduri-gravuri și ună hartă etnografică. Monastir zugrăpsești hoara di armâni, sculiili, bisearițali și lucru a emburilor și nâ nveață di numiru a taifălor, di administrație și di ligăturili interetniți. Tu Crușova bâgă tu anami emburlichia, lucru a tugearilor, zânatea a oamiñilor, cărvănită cacum și ndrupărea ali sculii și ali biseariți di armânii fuđiț. Tu Moscopole spuni ti tipoghrafie, instituțiili ali culturi și ti ligăturili a emburilor și ira di ninti di arderili dit eta XVIII. Tu Samarina, Avdela și Perivoli l'ea toru ali transhumanți și zugrăpsești stanili, adârarea a cașului, ali dhali și a strâgl'eatui, strañili, cântițili și numta. Așe, cartea agiumđi ună dit protili scrieri di iu bâneadî aromânii.

Gustav Weigand para-adară priimnarea tu lucru cu graiu și nvițarea di dialectu aromân pit cartea *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren* (1894–1895) [*Aromânii. Cercetări etnografice, filologice și istorice asupra poporului așa-numiților macedoromâni sau țințari* (1894–1895)]. Protu volum, *Land und Leute* [*Horili și oamiñii*], easti gheografic și etnografic, iara andoilea

Colonelul britanic William Martin Leake a străbătut Epirul, Tesalia și Macedonia la începutul secolului al XIX-lea, publicându-și observațiile în *Travels in Northern Greece* (1835, patru volume). Interesat îndeosebi de geografia Greciei antice, el oferă și informații valoroase despre aromânii din Pind. La Aminciu, consemnează existența unei populații numeroase care vorbea un idiom romanic diferit de greacă și albaneză. Totodată, remarcă poziția strategică a localității pe drumurile dintre Epir, Tesalia și Macedonia și rolul cărvănarilor aromâni în transportul mărfurilor prin trecătorile Pindului.

François Pouqueville, medic și consul francez la Ianina în timpul lui Ali-Pașa, descrie în *Voyage de la Grèce* (1820–1822) și în studiul despre „coloniile valahe” comunitățile aromânești din Pind, Epir, Tesalia, Macedonia și Grecia centrală. La Aminciu, prezintă o așezare prosperă, cu locuințe trainice, populată de negustori, crescători de animale și cărvănari conectați la rețelele economice balcanice și central-europene. Menționează, de asemenea, comunitățile din Malakasi și Zagori. Evocând distrugerea Moscopolei și dispersarea locuitorilor săi, Pouqueville surprinde legătura dintre mobilitatea economică, răspândirea geografică și păstrarea identității aromânești.

Primul mare jurnal românesc consacrat aromânilor este *Călătorii la românii din Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora* (1863), de Dimitrie Bolintineanu. Lucrarea îmbină memorialistica, geografia și etnografia cu reflecția asupra unității românilor nord- și sud-dunăreni. La Monastir, actualul Bitola, autorul observă importanța economică a negustorilor aromâni și folosirea graiului matern în familie. Crușova îl impresionează prin caracterul urban, casele bine construite și activitatea meșteșugărească și comercială. Aromânii vorbesc mai multe limbi în relațiile economice, dar își păstrează dialectul în mediul familial. În așezările din apropierea Ohridei, Bolintineanu notează asemănări lexicale și formale cu limba română, confirmând originea romanică a aromânei.

Ioan S. Nenițescu aprofundează documentarea în *De la românii din Turcia Europeană. Studiu etnic și statistic asupra armânilor* (1895), volum însoțit de aproape o sută de gravuri și de o hartă etnografică. La Monastir descrie comunitatea, școlile, bisericile și activitatea comercianților, oferind date despre numărul familiilor, instituții și raporturile interetnice. La Crușova evidențiază comerțul, meșteșugurile și transporturile, precum și sprijinul acordat școlii și bisericii de aromânii plecați. La Moscopole evocă tipografia, instituțiile culturale și rețelele comerciale existente înaintea distrugerilor din secolul al XVIII-lea. În Samarina, Avdela și Perivoli urmărește transhumanța, descriind stânele, prelucrarea laptelui, portul, cântecele și nunta. Cartea devine astfel una dintre primele monografii de teren asupra aromânilor.

Gustav Weigand transformă călătoria în cercetare dialectologică sistematică prin *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren* (1894–1895). Primul volum, *Land und Leute*, este geografic și etnografic, iar al doilea tratează limba

zburăști di grai și di text. Tu Samarina, Avdela și Perivoli zughrăpsești graiu pindean și căl'iurili a picurarilor; la Gramoste și tu pareili di grămusteași analizează particularităț fonetiți și lexicale, iara la fărșeroțâl'i dit Albania nă nveață di graiu și bana a picurarilor di pit munț. Weigand spuni ti luyiili di graiuri aromânești, scrii zboară, propoziții, cântiți și isturii tu idyiul loc iu fați documentarea și spuni ligătura a zboarălor aromânești cu ațeali dacoromâne tea să scoată tu migdani lexicu latin a daulor și neologhisme gârțești, albaneze și slaveani.

Constantin N. Burileanu spuni di armânii dit Albania tu cartea *De la Românii din Albania* (1906), faptă după ună priimnari di documentare și tu cai adăvgă caduri și ună hartă. Ti Moscopole zughrăpsești bisearițâli, șcâmbili vecf'i dit chentru di maninti și aduțerili aminti di fumel'ili arâspânditi tu tut locu. Tu Șipsca, Nicea și Lunca bagă oară ti cum sântu adârați pareili di aromâni, zânatea a lor și ligăturili cu albanezii. Nu mataagiumsi Grabova, ma adună di la graboveanții di pit hori hâbări di orighinea, graiu și zânatea a lor. Di fărșiroț, scrisi di bana și căl'iurili di picurari, di călivili a lor, di celnicăd, di arada tu taifă, di sucrimi, di nvesti și di lucru a mul'ierilor cu nțasearea, turtearea și adârarea a strañilor, dândalui exemple di strañi, cântiți și adeț rămânești.

Tu cartea *The Nomads of the Balkans. An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus* (1914), A. J. B. Wace și M. S. Thompson bâgă pî aradă tut ți află la aromânii dit Pind. Tu 1909, el'i neasiră cu picurarii pit căl'iurili dit Târnova și Samarina. El'i zughrăpsescu casili, mâhâlađâl'i, bisearițâli, taifa și arada tu bana picurarilor: lumea vinea veara Samarina și fuđea toamna, cându cupiili di oi și di căpri dipuna cătă Tesalia. Tut așe spun di numta aromânească, paia a feutilor, cântițili, jocu-n cor, strañili di tută đuuu și strañili di sărbătoari, cacum și di arada a cupiilor di oi, celnicheađâl'i, fâțearea a cașului cărăvânitu, emburlâchia și lucru cu oili. Textele, arăđâli și zboarâli aromânești s-adăvgă tu aistă mari monografie etnografică.

Theodor Capidan, el ișiși aromân, bagă deadun nvițătura di la fumel'ili di aromâni și lucru academic tu cărțâli a salî: *Fărșeroții* (1931), *Aromânii. Dialectul aromân* (1932) și *Macedoromânii* (1942). În monografia a fărșeroțâlor spuni ti căl'iurili a picurarilor pit munț și ligătura cu albaneza și greaca ți nu deadiră la năparti tâpârili fonetiți și lexicale a graiului. Tu cartea *Aromânii. Dialectul aromân* dit 1932 bagă un ninga alantu graiurili pindean, fărșerot și grămostean, explicândalui ți easti deadun cu dacoromâna și influențili balcaniți. Textele dialectale, cântițili di vreari și di picurari, plângu di jali cu zboară, pârmithili și zboarâli minduiti agiungu mărtirisiri di graiu yiu și di istorie a aromânilor.

Aisti cărț bagă tu migdani paraadârarea di la zughrăpsearea gheografică la monografia etnografică și analiza dialectologică. Eali spun de-arihina di horili Aminciu, Samarina, Avdela, Perivoli, Gramoste, Moscopole, Crușova, Monastir, Șipsca, Nicea și Lunca și țăn yiu iholu a unei lumi ți să spuni pit picurărilie, emburlâchie, multilingvism și patriotism, unitate și vreari armânească.

și textele. La Samarina, Avdela și Perivoli cercetează graiul pindean și transhumanța; în Gramoste și în comunitățile grămostene identifică particularități fonetice și lexicale, iar la fărșeroții din Albania studiază graiul și mobilitatea pastorală. Weigand demonstrează diversitatea regională a aromânei, notează direct cuvinte, propoziții, cântece și povestiri și compară formele aromânești cu cele dacoromâne, evidențiind fondul latin comun și influențele grecești, albaneze și slave.

Constantin N. Burileanu prezintă aromânii din Albania în volumul *De la Români din Albania* (1906), alcătuit pe baza unei călătorii de documentare și însoțit de ilustrații și o hartă. La Moscopole descrie bisericile, ruinele vechiului centru cultural-comercial și memoria familiilor dispersate. La Șipsca, Nicea și Lunca observă organizarea comunităților, ocupațiile și raporturile cu albanezii. Deși nu ajunge la Grabova, culege de la grabovenii întâlniți informații despre originea, graiul și ocupațiile lor. În cazul fărșeroților, prezintă deplasările sezoniere, locuințele temporare, organizarea familiei și rolul femeilor în prelucrarea lânii și confecționarea îmbrăcăminții, oferind și exemple de port, cântece și obiceiuri.

În *The Nomads of the Balkans. An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus* (1914), A. J. B. Wace și M. S. Thompson valorifică cercetările efectuate în Pind. În 1909, ei însoțesc păstorii pe traseul transhumanței dintre Târnova și Samarina. Descriu casele, cartierele, bisericile, familia și ritmul anual al comunității: Samarina se popula vara și se golea toamna, când turmele coborau spre Tesalia. Analizează nunta aromânească, zestrea, cântecele, dansurile, portul cotidian și ceremonial, precum și organizarea turmelor, rolul celnicului, producerea brânzei, transportul, comerțul și munca sezonieră. Textele, tradițiile și vocabularul aromân completează această amplă monografie etnografică.

Theodor Capidan, el însuși aromân, reunește experiența comunitară și ancheta lingvistică în *Fărșeroții* (1931), *Aromânii. Dialectul aromân* (1932) și *Macedoromânii* (1942). În monografia fărșeroților arată că mobilitatea pastorală și contactul cu albaneza și greaca nu au eliminat trăsăturile fonetice și lexicale proprii. În sinteza din 1932 compară graiurile pindean, fărșerot și grămostean, explicând elementele comune cu dacoromâna și influențele balcanice. Textele dialectale, cântecele de dragoste și păstorești, bocetele, basmele și proverbele devin documente ale limbii vii și ale istoriei sociale.

Aceste lucrări ilustrează trecerea de la descrierea geografică la monografia etnografică și analiza dialectologică. Ele documentează localități precum Aminciu, Samarina, Avdela, Perivoli, Gramoste, Moscopole, Crușova, Monastir, Șipsca, Nicea și Lunca și păstrează imaginea unei lumi definite prin transhumanță, comerț, mobilitate, multilingvism și solidaritate comunitară, demonstrând atât diversitatea internă, cât și unitatea lingvistică și culturală a aromânilor.

REPERE CULTURALE

1. DIMITRIE BOLINTINEANU – *CĂLĂTORII LA ROMÂNII DIT SUD DI DUNĂRI*

Samarina ază. Foto: M. Nevaci, Irina Floarea

Dimitrie Bolintineanu easti unulu dit proțâl'i scriitori români cai li spusi, cama ma ahândosu, pareili di aromâni dit Peninsula Balcanică. Aflării a lui suntu băgati tu cărțâli *Călătorii în Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora* (1863). Isturisirea bagă deadun jurnalul di priimnari, zughrăpsearea gheografică și etnografică, aduțeara aminti a istoriei și minduearea ti identitatea a românilor di la sud di Dunăre.

Bolintineanu acață priimnarea dit locurili di ninga Dunări și neați până tu Macedonia, Epir și agiumđi până aproapea di Muntii Athos. Calea a lui treați pit cāsăbađâl'i și horili Salonic, Serres, Bitolia, Ohrida, Crușova, Vlaho-Clisura, Moscopole și Samarina, cacum și pît alti hori aromânești. Calea nu easti spusă maș ca ună priimnari pit locuri, ma și ca aflarea a unei lumăchi ma puțân cunoscută a romanitățâl'ei orientale. Cându zughrăpsești Crușova, Bolintineanu bagă oară la locu a l'ei tu munti, la arada dit hoară și la zânatea a oamiñilor. Hoara vinea ca un chentru aromânesc avut, ți s-țânea cu emburlăchia și cu zânatea.

REPERE CULTURALE**1. DIMITRIE BOLINTINEANU – CĂLĂTORII LA ROMÂNII
DIN SUDUL DUNĂRII**

Samarina azi. Foto: M. Nevaci, Irina Floarea

Dimitrie Bolintineanu se numără printre primii scriitori români care au prezentat într-o formă amplă comunitățile românești din Peninsula Balcanică. Experiențele sale sunt valorificate în volumele *Călătorii în Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora* (1863). Relatarea îmbină jurnalul de călătorie, descrierea geografică și etnografică, evocarea istorică și reflecția asupra identității românilor sud-dunăreni.

Bolintineanu pornește din spațiul dunărean și înaintează spre Macedonia, Epir și zona Muntelui Athos. Itinerarul cuprinde orașe și așezări precum Salonic, Serres, Bitolia, Ohrida, Crușova, Vlaho-Clisura, Moscopole și Samarina, alături de alte comunități aromânești. Drumul nu este prezentat numai ca deplasare geografică, ci și ca descoperire a unei ramuri mai puțin cunoscute a romanității orientale. În descrierea Crușovei, Bolintineanu evidențiază poziția montană, aspectul compact al așezării și caracterul întreprinzător al locuitorilor. Orașul apare ca un centru aromânesc prosper, susținut de comerț și meșteșuguri. Moscopole este evocată prin contrastul dintre strălucirea trecutului și starea de decădere întâlnită de călător. Ruinele bisericilor și urmele vechilor construcții amintesc de perioada în care localitatea fusese un important centru economic și cultural al Balcanilor. În cazul Samarinei, autorul insistă asupra cadrului natural al Pindului, asupra păstoritului și asupra organizării comunității montane.

Moscopole easti zughrăpsită pit lucrările ahoryea dit yilicirea și lumbărsirea di maninti și starea di arăire aflată di scriitor. Șcâmbili a bisearițelor și semnili a murilor veac'li aduc aminti di eta cându hoara ira un mari chentru economic și cultural dit Balcani. Ti Samarina, autoru bagă oară nai ma multu la locurili a Pindului, la picurărit și la arada tu bana a aromânilor. Un loc di simasie ari zughrăpsearea a strănilor, a casilor, a zănaturilor și a adevălor. Râmăni sunt zyghrăpsit ca picurari, emburi, zănăceari și cărvănari, acățat și cu bana pit munț, și cu suțatili comerțiale dit Balcani. Autoru scrii ti strănili aromânești, uspițal'ea, adevăli dit cathi taifă, cântițili și giocurili. Mul'ierili sântu adusi aminti ti strănili a lor multu ghini adărați și ti lucru a lor la țanearea a adevălor, iara bărbățal'li, ti picurărit, cărvănit și emburlăchie. Aisti lucruri pri-adară isturisiră tu ună martirisire ti cultura materială și ti bana di tută duua a aromânilor dit secolu XIX.

Bolintineanu ciltăsești multu di dialectu aromân. El bagă oară la aprucearea di limba română di nordu ali Dunăre și spuni că limba easti nai mari mărtirie ti originea deadun a românilor. Scrii zboară, forme și tăpări di greari, ma nu fați ună de-arihina cercetare dialectologică. Minduearea a lui easti nai multu culturală și identitară: aromân'li sunt viđuț ca ună parti dit idyea romanitate orientală cu român'li di nordu di Dunăre.

Sculia și bisearica sunt băgati tu carti ca instituții cu mari simasie ti țanearea a graiului și a identității ei. Bolintineanu spuni că lipsești să-s facă cama multu ti ndruparea a nvățământului tu limba română.

Pit aisti priimnări, Dimitrie Bolintineanu bagă pareili aromânești tu mediu cultural românesc și nă da ună dit protili zughrăpseri adărată cu aradă ti român'li di la sud di Dunăre. Macă născanti hăbări lipsești s-hibă băgati deadun cu izvuri istoriți și etnografiți di ma năpoi, scrierili a lui arămân importante și ca documente a etal'ei, și ca mărtirisiri ti interesu a intelectualilor români ti ligarea lingvistică și culturală a românilor di nordu și di la sud di Dunăre.

San-Marina Dimitrie Bolintineanu

Sân-Marina ază ari
Pănăghiri di picurari,
Ună sârbătoari
Di fuțeari
La Vardar, ți cură-n mari,
Alăgându pit câmpu cu lilici.
Să-ntindi measă albă
Pi-un plai, ninga Cătun,
Cu dhală
Di la stană,

Și cu favi di neare albă,
Și cu yin di la Zeitun.
Di la ună mână la alantă,
Cupa cu lilici arupusită
Treați mplină;
Bea și-ncl'ină
Ti țara a lor română,
Ti cupii și ti picurari.
Ațel'li vec'li, cu per'li alghi,
Proțal'li la measă-ncl'ină;

Un loc important îl ocupă descrierea portului, a locuințelor, a ocupațiilor și a obiceiurilor. Aromânii sunt prezentați ca păstori, negustori, meșteșugari și cărvănari, adaptați atât vieții montane, cât și circuitelor comerciale balcanice. Autorul descrie costumele tradiționale, ospitalitatea, ceremoniile familiale, cântecele și dansurile. Femeile sunt remarcate prin portul bogat ornamentat și prin rolul lor în păstrarea tradițiilor, iar bărbații prin implicarea în păstoriț, transport și comerț. Aceste observații transformă relatarea într-un document despre cultura materială și viața cotidiană a aromânilor din secolul XIX.

Bolintineanu este preocupat în mod special de dialectul aromân. El recunoaște apropierea evidentă dintre graiul acestora și româna nord-dunăreană și consideră limba principalul argument al originii comune. Notează cuvinte, formule și particularități de pronunțare, fără a realiza însă o cercetare dialectologică propriu-zisă. Perspectiva sa este predominant culturală și identitară: aromânii sunt considerați parte a aceleiași romanități orientale cu românii de la nordul Dunării. Școala și biserica sunt prezentate drept instituții esențiale pentru păstrarea limbii și a identității. Bolintineanu observă presiunile exercitate de mediile culturale și ecleziastice dominante și susține necesitatea dezvoltării învățământului în limba română.

Prin aceste călătorii, Dimitrie Bolintineanu introduce comunitățile aromânești în circuitul cultural românesc și oferă una dintre primele imagini coerente ale românilor sud-dunăreni. Chiar dacă unele informații trebuie verificate prin surse istorice și etnografice ulterioare, scrierile sale rămân importante atât ca document al epocii, cât și ca mărturie a interesului intelectualilor români pentru unitatea lingvistică și culturală a românilor din nordul și sudul Dunării.

San-Marina Dimitrie Bolintineanu

San-Marina astăzi are
Sărbătoare de păstori,
O serbare
De plecare
La Vardar ce cură-n mare,
Alergând pe pat de flori.
Se întinde masă dalbă
Pe un plai lângă Cătun,
Cu smântână
De la stână,

Cupa pregiurată-n flori
Trece plină;
Beau, închină
Pentru țara lor română,
Pentru turme și păstori.
Cei bătrâni cu albe plete
Cei dintâi la masă-nchin;
Hora pasă
Lângă masă,
De flăcăi și june fete

Coru treați
Ninga measă,
Cu ficii și feți tiniri,
Cu per lai și cheptu albu.
Fluiarili și cavalili
Sună cântiți cu harau.
Ninga measi,
Parei multi
Di ficiuriș s-agioacă-n vali,
Ca tu un yis di harau.
Prefțăli li-avlughisescu
Ș-atumțea tuț sâ sculară
Ti fuđeari
Cătă mari.
Cupiili-ninti trec,
Și tuț după eali s-duc.
Cal'li poartă pi pultări
Tendi, apaturi, chilimi,
Tută casa,
Tută masa,
Și strańi di-nvișteari,
Tut ți au și ți avură.
Mumili, cu gunili pi pultări,
Poartă cucundași cu perli
galghińi
Ică ńioari
Lânțedoari.
Clopatili, ligănați,
Asună diparti pi plai.
Oili zgheară, cânil'li alatră,
Cal'li ńicheađă lićsor;
Ma diparti,
La ună parti,

Sum ună măghulă di cheatră,
Căntă dit fluiară un picurar.
Și pi cali, cu ńic, cu mari,
Sta și caftă cătă hoară
Cu harau
Și dor mari;
Cathi unu il'li pitreați
Ună dulți bășari.
Vinea seara și picurari'li
La rău tuț chindurescu.
Și fac focuri,
Și fac jocuri,
Până ți yisurili dit haryie
Pisti peanili a lor di ocl'li
azboairă.
Așe treați bana șcurtă
Di oamińi xeńi nindrupaț,
Cum sântu lilețal'li
Și niorii
Căndu pit câmpuri cu virdeață,
Căndu pit munțal'li ańalț.
Oamińil'li au armi albi,
Iara mul'ierili au fați dulț,
Cu gură ńică
Di liliți,
Peri di malmă, fațe albi,
Ocl'li lăi ca născănti amuri.
Ma doru, ca vai! nu-l alasă
Iuva omu.
Țe dor mari!
Țe-nnvirinari
Inima a lor u-apasă
Căndu ńioarili li mor!

Cu păr negru, cu alb sân.
Fluierile și cavale
Sună vesele cântări.
Și cu fagi de miere albă,
Și cu vin de la Zeitun.
Dintr-o mână-n altă mână
Lângă mese,
Cete dese
De copii se joc pe vale,
Ca-ntr-un vis de desfătări.
Popii binecuvintează
Și atunci toți s-au mișcat
De plecare
Către mare.
Turmele înaintează,
Toți cu totul le-au urmat.
Caii poartă în spinare
Corturi, paturi, așternut,
Toată casa,
Toată masa
Și vestminte de-mbrăcare,
Tot ce au, tot ce-au avut.
Mumele, în glugi pe spate,
Poartă prunci cu păr bălai
Sau mioare
Lâncezioare.
Clopotele, legănate,
Sună depărtat pe plai.
Turma beagă, câinii latră,
Caii nechează ușor;
Mai departe,
La o parte,
Sub o măgură de piatră,

Cântă-n fluier un păstor.
Și pe cale mic și mare
Stă, mai cată către sat
Cu plăcere
Și durere,
Îi trimite fiecare
Câte-un dulce sărutat.
Seara vine și păstorii
La pârau toți se opresc.
Și fac focuri,
Și fac jocuri
Pân' ce visele-aurorii
Peste geana lor plutesc.
Astfel trece scurta viață
De străini neatârnați,
Ca cocorii
Și ca norii
Când pe câmpuri de
verdeață,
Când pe munții cei înalți.
Oamenii au arme dalbe
Și femeile dulci nuri,
Cu gurițe
De lilițe,
Coame d-aur, fețe albe,
Ochii lai ca niște muri.
Dar durerea, vai! nu lasă
Nicăiri pe muritor.
Ce dor mare!
Ce-ntristare
Inima lor le apasă
Când oițele le mor!

2. PIT CĂLIURI TRĂCUTI DI RÂMĂNI: IOAN NENIȚESCU

Gravură dit Samarina dit sec. XX. După I. Nenițescu

Ioan S. Nenițescu adară, tu cartea *De la românii din Turcia Europeană. Studiu etnic și statistic asupra armânilor* (București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1895), ună dit ațeali cama ma ahândoase zughrăpseri românești a pareilor aromânești di la bitisita a secolui XIX. Cartea, cu cama multu di 600 di foi, bagă tu migdani hăbărili adunati tu priimnarea a lui dit 1892 și bagă deadun băgarea di oară tu idyul loc, isturisirea ali priimnari, statistica ti oamiñi, zughrăpsearea etnografică și documentarea ti instituții. Nenițescu l’ea calea și leagă Skopje, Veles, Prilep, Crușova, Bitolia, Ohrida și alti chentri dit Macedonia otomană, lărđindalui cercetarea cătă horili aromânești dit Epir, Tesalia și Albania.

Hăbărili suntu bâgati tu aradă după nâscănti direcții ma mări:

Gheografia a horilor aromânești. Nenițescu află horili iu bâna maș aromâni ică iu aromâni l’i bâna deadun cu alti populi și li zughrăpsești locu, căliurili și cum să spunea el’i ca oamiñi. Tu Crușova, ca di exemplu, bagă oară la locu naltu, la arada dit căsăbă și la avuță l’ia oamiñilor, nai ma mult emburi și zânaceari. Bitolia easti zughrăpsită ca un mari chentru administrativ, comercial și cultural, iu lucra instituții românești. Ti Moscopole, Nenițescu aduți aminti di yilicirea a hoarâl’ei și di cultura a l’ei di maninti, cacum și di arăirea adusă di arderili și di aspărderili, ună după alantă și di arâspândirea a oamiñilor. Samarina, Avdela și Aminciū sâ spun ca hori aromânești dit Pind, ligati di picurari și di emburi.

Sculia și bisearica. Ună mari băgare di oară easti ti sculiile românești, ca nai ma mărili instituții ti țânearea și ndruparea a dialectui aromân. Tu chentriili ca Bitolia, Crușova, Ohrida, Grevena și Ianina, autoru scii ti sculii, ti numiru apruheat a scularilor și a dascalilor, ti cum lucra și ti ligăturili cu autoritățâli. Tut așe, sântu spusi bisearițâli iu aromâni l’i vrea să-s ufilisească limba română și dialectu aromân și să aibă preț cai vinea dit pareili a lor.

2. PE URMELE AROMÂNILOR: IOAN NENIȚESCU

Gravură din Samarina, sec. XX. După I. Nenițescu

Ioan S. Nenițescu realizează, prin volumul *De la românii din Turcia Europeană. Studiu etnic și statistic asupra armânilor* (București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1895), una dintre cele mai ample descrieri românești ale comunităților aromâne de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Lucrarea, de peste 600 de pagini, valorifică informațiile culese în timpul călătoriei sale din 1892 și reunește observația directă, relatarea de călătorie, statistica demografică, descrierea etnografică și documentarea instituțională. Nenițescu urmărește traseul care leagă Skopje, Veles, Prilep, Crușova, Bitolia, Ohrida și alte centre ale Macedoniei otomane, extinzând cercetarea spre așezările aromânești din Epir, Tesalia și Albania.

Informația este organizată în jurul câtorva direcții principale:

Geografia așezărilor aromânești. Autorul identifică localitățile locuite integral sau parțial de aromâni și descrie poziția, accesibilitatea și aspectul lor. La Crușova, de exemplu, remarcă poziția înaltă, caracterul urban și prosperitatea locuitorilor, în mare parte negustori și meșteșugari. Bitolia este prezentată ca important centru administrativ, comercial și cultural, în care funcționau instituții românești. Pentru Moscopole, Nenițescu evocă vechea dezvoltare urbană și culturală, precum și decăderea provocată de distrugerile succesive și de dispersarea populației. Samarina, Avdela și Metsovo ilustrează tipul așezării aromânești din Pind, legată de păstorit, comerț și deplasarea sezonieră.

Școala și biserica. O atenție specială este acordată școlilor românești, considerate principalele instituții de păstrare și cultivare a dialectului aromân. În centre precum Bitolia, Crușova, Ohrida, Grevena și Ianina, autorul consemnează existența școlilor, numărul aproximativ al elevilor și profesorilor, condițiile de funcționare și raporturile cu autoritățile. Sunt prezentate, de asemenea, bisericile în care aromânii solicitau folosirea limbii române și clerici proveniți din comunitățile lor.

Zânatili și arada a suțatăl'ei. Nenițescu zughrăpsești picurări'l'ea cu căl'iuri a l'ei di cathi veară și cathi toamnă, cărvănit, emburlăchia și zânatili. Oamiñil'i dit Samarina și Avdela sântu ligaț di lucru cu oili și cu căprili și di fuđearea tu munti și tu câmpu cu cupiili di oi, iara aromâni'l'i dit Crușova, Bitolia și Moscopole suntu zughrăpsiț ca emburi, zânăceari și adărători di instituții ti pareili a lor. Autoru bagă oară, așe, la ligătura și la agiutoru dit pareili di picurari dit munț și la chentrili comerciale dit căsâbađ.

Etnografia și cultura materială. Aproapea ună sută di caduri-gravuri spuni ti prvidearea a horilor, ti casi, sculii, biseariț, strañi, oamiñi cu anami și lucruri dit bana di tută đuuu. Sântu spusi Crușova, Bitolia, Moscopole și horili dit Pindă, cacum și tăpări di strañi aromânești. Harta etnografică bagă deadun arăspândirea a pareilor și pre-adară calea a priimnării tu ună zughrăpseari a locurilor iu bâna armâni.

Cu băgarea deadun a zughrăpserii di tu idyiul loc cu statistica, gravura și adărarea di hărț, Nenițescu treați di formula jurnalului di priimnari și adară ună de-arihina monografie regională. Cartea arămăni un izvor di mari simasie ti aduțearea năpoi a gheografii'l'ei istorice a aromânilor, a suțatăl'ei di sculii și biseariț și a banăl'ei economiți a lor. Ma terminologhia și minduearea ti identitate lipsești să hibă achicăsită tu mediul politic și cultural di la bitisita a secolui XIX.

GRAMATICĂ

ZBOARĂ VECEI ȘI NALI TU DIALECTU AROMÂN DIT LIMBA ROMÂNĂ

Ti lexic, dauă lucruri lipsești să hibă scoasi tu migdani:

- a) aflarea tu dialectu aromân a născăntor zboară latinești cai nu s-află tu dacoromână: *căprăreăță* (< lat. *capraricia*) 'locu iu s-ascundu căprili', *dimăndu* (< lat. *demandu*) 'dau ordin'; aflarea tu aromână a născăntor zboară latinești cai au ună altă noimă față di dacoromână: *apus*, -ă 'scundu', *fumeál'e* 'familie' et.
- b) mprumuturi dit limbili balcaniți: ma ahoryea dit greacă și dit albaneză. Tu aromână easti, tut așe, ma mari numiru a mprumuturilor di origine turchească, intrati ică de-arihina, ică pit greacă și pit limbili slaveani.

Zboarâli țanuti dit substratu deadun ali limbi române și ali limbi albanezi sântu, tu ghegeneral, ațeali cunuscuti di tuti dialectili ali limbi române: *báligă*, *bască* 'lână tunsă di pi ună oaie', *búđă*, *gard*, *gúșă*, *groapă*, *căpúșă*, *năpărtică*, *strúngă*, *úrdă* et. (cf. Brâncuș 1983: 47–48; Vătășescu 1997: 149).

Ocupații și organizare socială. Nenițescu descrie păstoritul transhumant, transportul cu caravane, comerțul și meșteșugurile. Locuitorii din Samarina și Avdela sunt legați de creșterea animalelor și de deplasările sezoniere, în timp ce aromânii din Crușova, Bitolia și Moscopole apar ca negustori, meseriași și întemeietori de instituții comunitare. Autorul observă astfel complementaritatea dintre comunitățile păstorești montane și centrele urbane comerciale.

Etnografie și cultură materială. Aproape o sută de gravuri reprezintă panorame ale localităților, case, școli, biserici, costume, personalități și scene cotidiene. Sunt ilustrate, între altele, Crușova, Bitolia, Moscopole și așezările din Pind, precum și tipuri de port aromânesc. Harta etnografică sintetizează distribuția comunităților și transformă itinerarul călătoriei într-o reprezentare spațială a prezenței aromânești.

Prin asocierea descrierii de teren cu statistica, gravura și cartografia, Nenițescu depășește formula jurnalului de călătorie și construiește o adevărată monografie regională. Lucrarea rămâne o sursă importantă pentru reconstituirea geografiei istorice a aromânilor, a rețelei școlare și bisericești și a vieții lor economice. Totuși, terminologia, estimările demografice și perspectiva identitară trebuie interpretate în contextul politic și cultural al sfârșitului de secol XIX.

GRAMATICĂ

STRUCTURI LINGVISTICE ARHAICE ȘI INOVAȚIE ÎN EVOLUȚIA DIALECTULUI AROMÂN ÎN CADRUL LIMBII ROMÂNE

În ceea ce privește lexicul, două aspecte sunt de relevat:

- a) prezența în aromână a unor termeni latinești care nu apar în dacoromână: *căprăreăță* (< lat. *capraricia*) ‘locul unde se adăpostesc caprele’, *a dimănda* (< lat. *demando*) ‘a porunci’; prezența în aromână a unor termeni latinești care au evoluție de sens diferită de dacoromână: *apus*, *-ă* ‘scund’, *fumeál’e* ‘familie’ etc.
- b) împrumuturi locale din limbile balcanice: *îndeosebi* din greacă din albaneză. În aromână e, de asemenea, mare numărul de împrumuturi de origine turcească, pătrunse fie direct, fie prin filieră (greacă, respectiv slavă).

Cuvintele moștenite din substratul comun românei și albanezei sunt, în general, cele cunoscute tuturor dialectelor: *báligă*, *bască*, ‘lână tunsă de pe o oaie’ *búďă*, *gard*, *gúșă*, *groapă*, *căpúșă*, *năpărtică*, *strúngă*, *úrdă* etc. (cf. Brâncuș 1983: 47–48; Vătășescu 1997: 149).

Zboară autohtoni tu dialectu aromân și dacoromân¹: ábure ~ abure; arândă ~ rânză; ascápir ~ scăpăra; baci ~ baci; bul'ár ~ balaur; báligă ~ balegă; báltă ~ baltă; bárđu ~ barz(ă); báscă ~ bască; brad ~ brad; brândă ~ brânză; brân ~ brâu; brúștură ~ brusture; búcur ~ bucura; búl'ă ~ buză; căciúlă ~ căciulă; gălbáďă ~ călbează; căpúșe ~ căpușă; cătún ~ cătun; cheáfă ~ ceafă; cioará ~ cioară; cioc ~ cioc; ciúcă ~ ciucă; ciuf ~ ciuf; șut ~ ciut; coácăză ~ coacăză; cupácû ~ copac; cókilű ~ copil; cúrpăn ~ curpen; sármă ~ fărâma; fluiără ~ fluier; gárdu ~ gard; ghion ~ ghionoaie; ghiuș ~ ghiuj; grep ~ grapă; groápă ~ groapă; grumáďű ~ grumaz; grúndă ~ grunz; gúșă ~ gușă; giunitáti ~ jumătate; mal ~ mal; máre ~ mare; máďare ~ mazăre; măgura ~ măgură; mărál'iu ~ mărar; mánđu ~ mânz; yumár ~ măgar; moș ~ moș; múrgu ~ murg; múșcu ~ mușcoi; năpártică ~ năpârcă; púpăză ~ pupăză; scrum ~ scrum; sâmbure ~ sâmbure; spíngiu ~ spânz; strépăď ~ strepede; strúngă ~ strungă; știră ~ știră; țap ~ țap; țarcu ~ țarc; úrdă ~ urdă; vátřă ~ vatră; viézure ~ viezure; ďálă ~ zară.

Zboară dit latină: ar. afúm ~ dr. afumá 'a expune acțiunii fumului' (< lat. *affumare (= adfumare)); ar. aiéri 'ieri' ~ dr. (a)ieri (< lat. ad heri); ar. alég 'a citi' (< lat. legere); ar. alég ~ dr. alége (< lat. allegere / eligere); ar. aluát ~ dr. aluát (< lat. *alleuatum, din alleuare); ar. amín 'a azvârli' (< lat. *ad-minare); ar. amú (amó) ~ dr. amú (< lat. ad modo); ar. amuťă ~ dr. amuťă 'a asmuți' (< lat. *ammotiare); ar. andúplic 'a îndoi, a încovoia; a îndupleca' ~ dr. înduplec (< lat. in-duplicare); ar. alín 'a urca' ~ dr. aniná 'a agăța ceva la oarecare înălțime' (< lat. *anninare / *alleuinare); ar. áplic 'a alăpta', apléc (plec) 'a apleca', mr. plec 'a apleca; a alăpta' ~ dr. aplecá (plecá) 'a apleca; (v.) a alăpta' (< lat. applicare); ar. arínă 'praf' ~ dr. arínă 'nisip' (< lat. arena); ar. arúgă, rúgă 'strungă' (< lat. ruga); ar. asúd ~ dr. asudá (< lat. assudare); ar. búhă, búfă, buf ~ dr. búhă 'bufniță' (< lat. bufo, buho / cuvânt onomatopeic); ar. bunăoáră (< lat. bona hora / din bună + oáră); ar. cáftu ~ dr. căută (< lat. *cautare); ar. cârnăt (pl.) 'bucăți de carne crudă' ~ dr. cârnát (reg. cârnăt) (< lat. carnacius); ar. țíne ~ dr. cíne (< lat. *quene, din quem); ar. cur ~ dr. (reg.) curá 'a curăța' (< lat. curare); ar. cură 'curge' ~ dr. cúrge (< lat. currere); ar. cúrmu ~ dr. curm 'curmei' (< lat. *cormus 'buștean, trunchi retezat'); ar. des [nu ndes, vb. 'a îndesa'] ~ dr. des (< lat. densus); ar. disfășű ~ dr. desfășá (< lat. dis-fasciare); ar. dișértu ~ dr. deșertá (< lat. desertare); ar. didínde 'dincolo' (< lat. de de inde); ar. dimândăćúne 'solicitare; ordin' (< lat. demandatio, -onem); ar. dirín 'a se zbuciuma' (< lat. delirare); ar. ndrėptu ~ dr. drept, adv. (< lat. directo); ar. étă 'eternitate' (< lat. aetas / alb. jetë); ar. fávru ~ dr. făur 'fierar' (< lat. faber, -brum); ar. flámă (fleámă) 'flacăra' ~ dr. (reg.) flámă 'secetă' (< lat. flamma); ar. frăpsinét ~ dr. frăsinét (< lat. fraxinetum); ar. fucurínă 'vatră aprinsă, vatră cu foc' (< lat. *foculinus, -a); ar. gl'indură ~ dr. ghíndură (< lat. glandula); ar. yínyiť 'douăzeci' (< lat. viginti); ar. ambáir ~ dr. îmbăierá 'a înșira' (< lat. imbaiulare / derivat de la

¹ Cf. Grigore Brâncuș, *Cuvinte autohtone sigure* 1983.

Termeni autohtoni în dialectele aromân și dacoromân¹: ábure ~ abure; arândă ~ rânză; ascápir ~ scăpăra; baci ~ baci; bul'ár ~ balaur; báligă ~ balegă; báltă ~ baltă; bárđu ~ barz(ă); báscă ~ bască; brad ~ brad; brândă ~ brânză; brân ~ brâu; brúştură ~ brusture; búcur ~ bucura; búl'ă ~ buză; căciúlă ~ căciulă; gălbáďă ~ călbează; căpúşe ~ căpuşă; cătún ~ cătun; cheáfă ~ ceafă; cioará ~ cioară; cioc ~ cioc; ciúcă ~ ciucă; ciuf ~ ciuf; şut ~ ciut; coácăză ~ coacăză; cupácű ~ copac; cókilű ~ copil; cúrpăn ~ curpen; sármă ~ fărâmă; fluiáră ~ fluiet; gárdu ~ gard; ghion ~ ghionoaie; ghiuş ~ ghiuj; grep ~ grapă; groápă ~ groapă; grumáďű ~ grumaz; grúndă ~ grunz; gúşă ~ guşă; giunitáti ~ jumătate; mal ~ mal; máre ~ mare; máďăre ~ mazăre; măgură ~ măgură; mărál'ű ~ mărar; mánđu ~ mânz; ȳumár ~ măgar; moş ~ moş; múrgu ~ murg; múşcu ~ muşcoi; năpártică ~ năpârcă; púpăză ~ pupăză; scrum ~ scrum; sámbure ~ sâmbure; spíngiu ~ spânz; strépăď ~ strepede; strúngă ~ strungă; ştiră ~ ştiră; ȳap ~ ȳap; ȳarcu ~ ȳarc; úrdă ~ urdă; vátră ~ vatră; viézure ~ viezure; đálă ~ zară.

Termeni din latină: ar. afúm ~ dr. afumá 'a expune acţiunii fumului' (< lat. *affumare (= adfumare)); ar. aiéri 'ieri' ~ dr. (a)ieri (< lat. ad heri); ar. alég 'a citi' (< lat. legere); ar. alég ~ dr. alége (< lat. allegere / eligere); ar. aluát ~ dr. aluát (< lat. *alleuatum, din alleuare); ar. amín 'a azvârli' (< lat. *ad-minare); ar. amú (amó) ~ dr. amú (< lat. ad modo); ar. amuťă ~ dr. amuťă 'a asmuţi' (< lat. *ammotiare); ar. andúplic 'a îndoi, a încovoia; a îndupleca' ~ dr. înduplec (< lat. in-duplicare); ar. alín 'a urca' ~ dr. aniná 'a agăta ceva la oarecare înălţime' (< lat. *anninare / *alleuinare); ar. áplic 'a alăpta', apléc (plec) 'a apleca', mr. plec 'a apleca; a alăpta' ~ dr. aplecá (plecá) 'a apleca; (v.) a alăpta' (< lat. applicare); ar. arínă 'praf' ~ dr. arínă 'nisip' (< lat. arena); ar. arúgă, rúgă 'strungă' (< lat. ruga); ar. asúd ~ dr. asudá (< lat. assudare); ar. búhă, búfă, buf ~ dr. búhă 'bufniţă' (< lat. bufo, buho / cuvânt onomatopeic); ar. bunăoáră (< lat. bona hora / din búnă + oáră); ar. cáftu ~ dr. căută (< lat. *cautare); ar. cârnăt (pl.) 'bucăţi de carne crudă' ~ dr. cârnăt (reg. cârnăt) (< lat. carnacius); ar. ȳine ~ dr. cíne (< lat. *quene, din quem); ar. cur ~ dr. (reg.) curá 'a curăţa' (< lat. curare); ar. cură 'curge' ~ dr. cúrge (< lat. currere); ar. cúrmu ~ dr. curm 'curmei' (< lat. *cormus 'buştean, trunchi retezat'); ar. des [nu ndes, vb. 'a îndesa'] ~ dr. des (< lat. densus); ar. disfăşű ~ dr. desfăşá (< lat. dis-fasciare); ar. dişértu ~ dr. deşertá (< lat. desertare); ar. didínde 'dincolo' (< lat. de de inde); ar. dimândăćune 'solicitare; ordin' (< lat. demandatio, -onem); ar. dirín 'a se zbuciuma' (< lat. delirare); ar. ndrėptu ~ dr. drept, adv. (< lat. directo); ar. étă 'eternitate' (< lat. aetas / alb. jetë); ar. fávru ~ dr. făur 'fierar' (< lat. faber, -brum); ar. flámă (fleámă) 'flacăra' ~ dr. (reg.) flámă 'secetă' (< lat. flamma); ar. frăpsinét ~ dr. frăsinét (< lat. fraxinetum); ar. fucurínă 'vatră aprinsă, vatră cu foc' (< lat. *foculinus, -a); ar. gl'indură ~ dr. ghíndură (< lat. glandula); ar. yínyiť 'douăzeci' (< lat. viginti); ar. ambáir ~ dr. îmbăierá 'a înşira' (< lat. imbaiulare / derivat de la

¹ Lista se întemeiază pe capitolul *Cuvinte autohtone sigure* din Brâncuş 1983.

báier(ă)); ar. ancúniu ‘a stârni jăromaticul’ ~ dr. încuiá (< lat. *incuneare); ar. nsirineáďă (nsirínă) ~ dr. înseniná (< lat. inserenare / derivat de la senín, sirín); ar. ntúnică, fără timpul prezent ~ dr. întunecá, refl., unipers. (< lat. *intunicare); ar. ntuneárică, unipers., prez. ‘se întunecă’ ~ dr. (reg.) întunerecă ‘a se întuneca’ (< lat. intenebricare); ar. jurát^o ~ dr. jurát ‘jurământ’ (< lat. iurato); ar. chípur ‘a pișca, a ciupi’ (< lat. pipulare); ar. chíur ‘a piui’ (< lat. *piulare); ar. alúmtă ~ dr. lúptă (< lat. lucta); ar. mái ‘mai bine’ ~ dr. mai, adv. (< lat. magis); ar. minuténu ‘a subția’ ~ dr. (reg.) mănuntá ‘a mărunți’ (< lat. *minutare); ar. min ‘a mișca’ [nu: (a)min] ~ dr. mână (< lat. minare, minari); ar. amiríď ~ dr. (reg.) meríză ‘loc la umbră unde se odihnesc oile după prânz’ (< lat. meridiēs, -em); ar. meástic ~ dr. mestecá ‘a sfârâma cu dinții mâncarea în gură; a învârti cu limba mâncarea în gură’ (< lat. masticare); ar. nírlu ‘de culoare albastră’ ~ dr. (reg.) mierlíu ‘care nu este nici tulbure, nici limpede; (despre ochi) de culoare albastră’ (< lat. *merulus); ar. năheámă ‘oleacă’ (< lat. infima); ar. nec ~ dr. necá ‘a îneca’ (< lat. necare); ar. négură ~ dr. négurá (< lat. *negula, din nebula); ar. nigurós ~ dr. negurós (< lat. nebulosus); ar. ni (ne) ~ dr. (reg.) ni ‘nici’ (< lat. nec, ne); ar. niureáďă, unipers. ~ dr. (reg.) norá ‘a se înnora’ (< lat. nubilare); ar. nueárcă (neárcă) ‘(despre mame) vitregă’ (< lat. noverca); ar. pitrúndu ~ dr. pătrúnde (< lat. pertundere); ar. pétur ‘foaie de plăcintă’ ~ dr. pătură (< lat. *pittula); ar. pitréč ~ dr. petréce (< lat. pertraicere); ar. píngu ~ dr. pínge ‘a împinge’ (< lat. *pingere); ar. prírű, aprírű (aprír) ~ dr. priér (< lat. aprilis); ar. puríntu, vb. ‘a mânca de dulce, a nu ține post’ (< lat. opulentare); ar. púscă ~ dr. púscă ‘oțet’ (< lat. pusca (= posca)); ar. púšcl’e ~ dr. pușcheá, púșche (< lat. pustula); ar. arús, rus ~ dr. (reg.) rus ‘blond-roșcat’ (< lat. russus); ar. sec ‘a usca’ ~ dr. secá ‘a usca, a deseca’ (< lat. siccare); ar. sec ‘a tremura de frig’ ~ dr. secá² ‘a secera, a tăia’ (< lat. secare); ar. sfúlďiră ~ dr. (reg.) sfulgera ‘fulgeră’ (< lat. ex-fulgerare); ar. aspárgu ~ dr. spárgu (< lat. spargere); ar. tíndu ~ dr. (reg.) tínde ‘a întinde’ (< lat. tendere); ar. tinireáďă ~ dr. tineréțe (< lat. teneritia / derivat de la tânăr, tinir); ar. treámbur ~ dr. trémur (< lat. tremulus / derivat postverbal de la tremurá, treámbur); ar. túrbur (túlbur) ~ dr. tulburá (< lat. turbulare); ar. túnă ~ dr. tuná (< lat. tonare); ar. úrdin ‘rând’ (< lat. ordo, -inem); ar. uryíe ~ dr. urgíe (< lat. orgi(II)a); ar. vípiră (vípră) ~ dr. víperă (< lat. uipera).

Bana deadun a armânilor cu populili balcaniți feați s-intră tu dialectu zburăt di el’i a nâscântor zboară dit greacă, turcă, albaneză și dit limbili slaveani. Aisti mprumuturi, și cama vecľi, și cama nali, dau ună față ahoryea dialectui aromân față di alanti dialecte ali limbi române. Eali intră tu ma multi domenii, cum easti domeniul social: bórgi ‘datorie’ (< tc. borç), bánă ‘viață’ (derivat regresiv de la verbul băněď < alb. banoj); comerț: émbur ‘negustor’ (< gr. έμποροç), păzári ‘târg’ (< tc. pazar); militar: aschéri ‘armată’ (< tc. askerî), pólim (gr. πόλεμοç); educație: dáscaľ (< gr. δάσκαλοç), őrămă ‘literă’ (< gr. γραμμα); transporturi: aftuchínă ‘automobil’ (< gr. αυτοκίνητο), staşóni ‘gară’ (< sl. mac. stašoni) etc.

báier(ă)); ar. ancúniu ‘a stârni jăromaticul’ ~ dr. încuiá (< lat. *incuneare); ar. nsirineáďă (nsirínă) ~ dr. înseniná (< lat. inserenare / derivat de la senín, sirín); ar. ntúnică, fără timpul prezent ~ dr. întunecá, refl., unipers. (< lat. *intunicare); ar. ntuneárică, unipers., prez. ‘se întunecă’ ~ dr. (reg.) întunerecă ‘a se întuneca’ (< lat. intenebricare); ar. jurát° ~ dr. jurát ‘jurământ’ (< lat. iurato); ar. chípur ‘a pișca, a ciupi’ (< lat. pipulare); ar. chíur ‘a piui’ (< lat. *piulare); ar. alúmtă ~ dr. lúptă (< lat. lucta); ar. mái ‘mai bine’ ~ dr. mai, adv. (< lat. magis); ar. minuténu ‘a subția’ ~ dr. (reg.) mănuntá ‘a mărunți’ (< lat. *minutare); ar. min ‘a mișca’ [nu: (a)min] ~ dr. mâná (< lat. minare, minari); ar. amiríď ~ dr. (reg.) meríză ‘loc la umbră unde se odihnesc oile după prânz’ (< lat. meridies, -em); ar. meástic ~ dr. mestecá ‘a sfărâma cu dinții mâncarea în gură; a învârti cu limba mâncarea în gură’ (< lat. masticare); ar. nírlu ‘de culoare albastră’ ~ dr. (reg.) mlierlíu ‘care nu este nici tulbure, nici limpede; (despre ochi) de culoare albastră’ (< lat. *merulus); ar. năheámă ‘oleacă’ (< lat. infima); ar. nec ~ dr. necá ‘a îneca’ (< lat. necare); ar. négură ~ dr. négură (< lat. *negula, din nebula); ar. nigurós ~ dr. negurós (< lat. nebulosus); ar. ni (ne) ~ dr. (reg.) ni ‘nici’ (< lat. nec, ne); ar. niureáďă, unipers. ~ dr. (reg.) norá ‘a se înnora’ (< lat. nubilare); ar. nueárcă (neárcă) ‘(despre mame) vitregă’ (< lat. noverca); ar. pitrúndu ~ dr. pătrúnde (< lat. pertundere); ar. pétur ‘foaie de plăcintă’ ~ dr. pătură (< lat. *pittula); ar. pitréc ~ dr. petríce (< lat. pertraicere); ar. píngu ~ dr. pínge ‘a împinge’ (< lat. *pingere); ar. priirű, aprirű (aprir) ~ dr. priér (< lat. aprilis); ar. puríntu, vb. ‘a mânca de dulce, a nu ține post’ (< lat. opulentare); ar. púscă ~ dr. púscă ‘oțet’ (< lat. pusca (= posca)); ar. púșcl’e ~ dr. pușcheá, púșche (< lat. pustula); ar. arús, rus ~ dr. (reg.) rus ‘blond-roșcat’ (< lat. russus); ar. sec ‘a usca’ ~ dr. secá ‘a usca, a deseca’ (< lat. siccare); ar. sec ‘a tremura de frig’ ~ dr. secá² ‘a secera, a tăia’ (< lat. secare); ar. sfúlďiră ~ dr. (reg.) sfulgera ‘fulgeră’ (< lat. ex-fulgerare); ar. aspárgu ~ dr. spárga (< lat. spargere); ar. tíndu ~ dr. (reg.) tínde ‘a întinde’ (< lat. tendere); ar. tinireáďă ~ dr. tineréțe (< lat. teneritia / derivat de la tânăr, tinir); ar. treámbur ~ dr. trémur (< lat. tremulus / derivat postverbal de la tremurá, treámbur); ar. túrbur (túlbur) ~ dr. tulburá (< lat. turbulare); ar. túnă ~ dr. tuná (< lat. tonare); ar. úrdin ‘rând’ (< lat. ordo, -inem); ar. urýie ~ dr. urgíe (< lat. orgi(II)a); ar. vípiră (vípră) ~ dr. víperă (< lat. uipera).

Traiul în comun al aromânilor cu popoarele balcanice a determinat pătrunderea în dialectul aromân a unor cuvinte din greacă, turcă, albaneză și din limbile slave vorbite în Balcani. Aceste împrumuturi, și mai vechi, dar și unele mai noi, sunt o particularitate a dialectului aromân față de celelalte dialecte ale limbii române. Acestea au pătruns în mai multe domenii, cum este domeniul social: bórgi ‘datorie’ (< tc. borç), bánă ‘viață’ (derivat regresiv de la verbul bănéď < alb. banoj); comerț: émbur ‘negustor’ (< gr. έμπορος), păzári ‘târg’ (< tc. pazar); militar: aschéri ‘armată’ (< tc. askerî), pólim (gr. πόλεμος); educație: dáscale (< gr. δάσκαλος), ग्रáma ‘literă’ (< gr. γραμμα); transporturi: aftuchínă ‘automobil’ (< gr. αυτοκίνητο), stašóni ‘gară’ (< sl. mac. stašoni) etc.

COMUNICARE

SPUNEAREA ALI IDENTITĂȚĂȚII ȘI ALI MINDUIERILOR A NOASTRI ROMÂNE; ZBORU AFTOBIOGRAFIC (TI EL IȘIȘI)

Familia Blaga tu curtea ali casii a părinților, dit Lancrăm, 1901. Lucian Blaga, ficiuric, ninga dada sa, Ana Blaga. Orighine: Centrul Cultural „Lucian Blaga” Sebeș, Casa Memorială „Lucian Blaga”, Lancrăm.

Lucian Blaga, tu volumu autobiografic *Hronicul și cântecul vârstelor*, spuni el ișiși, tu ună proză di aduțeri aminti apruceată di jurnal, di orighinea a lui di la sud di Dunăre. El zburaști ti dada a lui, Ana Moga, și scrii că „avea în sângele ei o ascendență macedoneană” [= avea tu sândili a l'ei orighine macedoneană]. Ma năpoi, aduți aminti di strâpăpănil'i ali taifi Moga, viniț tu Transilvania dit Macedonia cătă bitisita a secolui XVII, după aspârdearea ali Moscopole. Blaga bagă aistă orighine tu isturia ali fumeal'i a lui românească și tu lumea spirituală ali hoari dit Transilvania. Așe, ligătura anamisa dit aromânii di la sud di Dunăre și românii di la nordu di Dunăre nu easti spusă ca tu teorie, ma easi tu migdani, pit ligătura di sândi și di cultură a familiei a lui. Textu ari ună tâpari di aduțeri aminti și di mărtirisire. Identitatea românească a lui s-veadi tu tută adărarea aftobiografică.

COMUNICARE

**EXPRIMAREA IDENTITĂȚII ȘI A CONȘTIINȚEI ROMÂNEȘTI;
DISCURSUL AUTOBIOGRAFIC**

Familia Blaga în curtea casei părintești din Lancrăm, 1901. Lucian Blaga, copil, lângă mama sa, Ana Blaga. Sursa: Centrul Cultural „Lucian Blaga” Sebeș, Casa Memorială „Lucian Blaga”, Lancrăm.

Lucian Blaga, în volumul autobiografic *Hronicul și cântecul vârstelor*, își evocă el însuși, într-o proză memorialistică apropiată de jurnal, ascendența sud-dunăreană. El vorbește despre mama sa, Ana Moga, precizând că „avea în sângele ei o ascendență macedoneană”. Continuă prin evocarea strămoșilor familiei Moga, veniți în Transilvania din Macedonia către sfârșitul secolului al XVII-lea, după distrugerea Moscopolei. Blaga integrează această origine în istoria propriei familii românești și în universul spiritual al satului transilvănean. Astfel, legătura dintre aromânii sud-dunăreni și românii nord-dunăreni nu este formulată ca o demonstrație teoretică, ci apare firesc, prin continuitatea genealogică și culturală a familiei sale. Textul are caracter autobiografic, evocator și confesiv. Identitatea sa românească este implicată în întreaga construcție autobiografică.

TRADITI ȘI ADEȚ

ALIȚEARI

PICURĂRIILEA – CĂNTICU *MIORIȚA* LA ROMÂNII DIT NORDU ȘI DIT SUD DI DUNĂRI

Ma voi, duruȚ fârtuȚ,

Tufechi n-hoară s-nu aminuȚ,
Mași s-cântuȚ, s-cântuȚ, s-cântuȚ,
MunȚuȚi să-l'i cutrimburuȚ.
Muma, di si va avȚuȚe,
Ș-di io va ntribare vâruȚ,
Ș-nu spuneȚ c-ascăpituȚ,
Ma s-ȚuȚeȚ că mi nsurui:
Nun soarle îni lu băgai
Ș-nună luna ni-acl'imai,
Cuscui – chinuȚi, a noștri soȚ,
Surări ș-fraȚ – munȚuȚi toȚ.

Iu hiȚ, voi, a mei soȚ,

La mine ta s-yinuȚ toȚ,
Că voi s-mor tu munȚ analȚă,
Tu-aumbruȚ di gutuȚi –
Aștirnumintul – aruguzină vearde,
Anvălitura – iarbă vearde,
Căpitnulu – mănuciuȚ di lilice,
Cu caplu sum trandafil
Și-aȚel duȚe garafil;
Oile să s-adună,
Clopatele s-li-asună,
Mine să-ni mi plângă.
CămbănuȚile asunară,
Oile s-adunară.

TRADIȚII ȘI OBICEIURI

LECTURĂ

PĂSTORITUL – BALADA *MIORIȚA* LA ROMÂNII NORD-ȘI SUD-DUNĂRENI

Voi, fărtații mei iubiți,

Flinta-n sat nu sloboziți,
Doar cântați, cântați, cântați,
Munții să-i cutremurați.
Iar mama dacă o afla,
De mine de-or întreba,
Nu-i spuneți că m-am sfârșit,
Ci că m-am căsătorit:
Soarele nun mi l-am pus,
Nună – luna cea de sus,
Cuscri – pinii, ai noștri soți,
Surori și frați – munții toți.

Unde sunteți, soți iubiți,

La mine ca să veniți,
Vreau să mor în munții nați,
La umbră să m-așezați
De gutui, iar așternut –
Rogojina pe pământ,
Cu iarbă acoperit,
Perină – mănunchi de flori,
Cu capul sub trandafir
Și sub dulce calomfir;
Oile să se adune
Și din clopote să sune.
Clopotnițele-au sunat,
Oile s-au adunat.

Picurăril'ea easte una di nai ma vec'l'ile și nai ma mărili ocupații a românilor, ahăt tu nordu, căt și tu sudu di Dunăre. Tu tut chirolu, picurari'l'i trăcură munțāl'i și câmpurili năpoi cu cupiile a lor, tu arniu, tânândalui adeț ți tricură di la un bār di oamiñi la alantu. Bana la stani fați ca să-s adună ună avuțāl'i, un patrimoniu di adeț, cântiți și poemati populare. Nai ma cunoscută operă luată după lumea a picurarilor easte balada **Miorița**, un dit nai ma mărili lucrări ali literaturi orale românească. Tu aestă baladă, ună nioară șchipoańi il'i da hăbări a domnu-su că doi picurari au tu minti s-ul vatămă. Picuraru își aproachi mira cu isihie și il'i pălăcărsești soțāl'i vruț s-lu-ngroapă tu mesu-a naturăl'ei, aproapea di cupia a lui și di fluiara ți fură ninga el: „*Și di va hibă s-mor,/ tini s-li spuńi a lor/ ca s-mi-ngroapă/ pe aua, pe-aproapea.*”

Miorița nu easte ună operă maș dit nordu di Dunăre, ma țani di tut locu românescu. Motive și variante ali **Mioriți** s-află ahăt la comunitățāl'i românești di la nordu-ali Dunări, căt și la armânii, ți bânără suti di ańi tu locurile muntoase dit Grecia, Albania, Republica Macedonia di Nordu și Bulgaria. Macă textili suntu altă soi di la un loc la alantu, eali tăn idyea ligătură ahândoasă dit om, natură și bana di picurari. Aisti variante spun unitatea a adețelor și ali culturi populare românești, pisti sinurili gheografice. Pit mușuteața a zboarălor a el'i și cu valorile ți li pitreați pisti ghenerații – tińia ti natură, namuzea, curagiu și adețali–, **Miorița** arămăni un simbol ali civilizațāl'ei picurărești românești și ali identitățāl'ei culturali a românilor di nordu și di sudu-ali Dunări.

Tu un studiu tipusit tu 1992, Nicolae Saramandu da ma multe fragmente de-arihina tu dialectu aromân. Variantele armânești tăn locu picurărescu – stanea, picurari'l'i, cupia, căńil'i, đada și muntli –, ma au și tăpări a lor di grai și di compoziție. Macă sântu altă soi di la un loc la alantu, tuti tăn atmosfera ali lumi picurărești și spun ligătura ahândoasă dit om, natură și cupie.

Față di varianta cunoscută dit literatura română, iu nioara șchipoańi il'i da hăbări a picuraru ti ți tihi lai lu așteaptă, născănti variante armânești spun ma multu di bana di la stani, di ligătura anamisa di picurari și di vrearea a picuraru lui s-lu-ngroapă tu mesu ali natuři.

Tu născănti variante armânești, a picuraru il'i da hăbări di un lucru lai ți va-l vatămă, cacum personju dit varianta dacoromânească. Tu alti variante, să spuni ma multu di doru ațelor ți arămăni i că di vrearea a picuraru tea s-arămăni tră totăna tu mesu-a naturăl'ei, aproapea di cupia a lui ică di vruta lui: *Feata s-aplică s-bea apă/ Ș-măratu cându viđui/ Multu mi zilipsiș-multu mi-arisi [...] Trastu cându-l loam/ Măratu mi-aspăreai/ și-oile li chirui/ Lucru ți lu adărai/ Aușl'i mi ntribară/ ș-mi giudicară.*”

Tu multi variante dit dialectu aromân, furnia tră ți picuraru easte vătămat nu easte pizma a alăntor picurari că el ari cupia ma mari, ma că u chiru cupia fuđindalui năpoi după feată și, așeți, lipsi comunitatea di măcari:

Păstoritul este una dintre cele mai vechi și importante ocupații ale românilor, atât la nord, cât și la sud de Dunăre. De-a lungul timpului, ciobanii au străbătut munții și câmpiile împreună cu turmele lor, practicând transhumanța și păstrând tradiții care s-au transmis din generație în generație. Viața la stână a contribuit la formarea unui bogat patrimoniu de obiceiuri, cântece și creații populare.

Cea mai cunoscută creație inspirată din lumea păstorilor este balada **Miorița**, considerată una dintre capodoperele literaturii populare românești. În această baladă, o mioară năzdrăvană își previne stăpânul că doi ciobani plănuiesc să-l omoare. Ciobanul își primește destinul cu liniște și îi roagă pe cei dragi să-l înmormânteze în mijlocul naturii, aproape de turma sa și de fluierul care i-a fost tovarăș. „*Si de-o fi să mor/ tu să le spui lor/ ca să mă îngroape/ pe-aicea pe-aproape.*”

Miorița nu este o creație exclusiv nord-dunăreană, ci aparține întregului spațiu românesc. Motive și variante ale **Mioriței** se întâlnesc atât în comunitățile românești de la nordul Dunării, cât și la aromâni, care au trăit secole întregi în regiunile muntoase din Grecia, Albania, R. Macedonia de Nord și Bulgaria. Deși textele diferă de la o regiune la alta, ele păstrează aceeași legătură profundă dintre om, natură și viața pastorală. Aceste variante demonstrează unitatea tradițiilor și a culturii populare românești, dincolo de granițele geografice. Prin frumusețea mesajului său și prin valorile pe care le transmite – respectul pentru natură, demnitatea, curajul și continuitatea tradițiilor –, **Miorița** rămâne un simbol al civilizației pastorale românești și al identității culturale a românilor nord- și sud-dunăreni.

Într-un studiu publicat în 1992, Nicolae Saramandu reproduce mai multe fragmente autentice în dialectul aromân. Variantele aromâne păstrează cadrul pastoral (stână, ciobanii, turma, câinele, fagul, muntele), dar au și particularități proprii de grai și de compoziție. Deși diferă de la o regiune la alta, toate păstrează atmosfera lumii păstorești și exprimă legătura profundă dintre om, natură și turmă. Față de varianta cunoscută din literatura română, în care mioara năzdrăvană îl previne pe cioban despre primejdia care îl așteaptă, unele variante aromâne pun accentul mai ales pe viața de la stână, pe solidaritatea dintre păstori și pe dorința ciobanului de a fi înmormântat în mijlocul naturii.

În unele variante aromâne, ciobanul este avertizat asupra unei primejdii care îl amenință, asemenea eroului din varianta dacoromânească. În altele, accentul cade pe durerea celor rămași sau pe dorința ciobanului de a rămâne pentru totdeauna în mijlocul naturii, aproape de turma sa sau de vruta lui: *Fata se aplecă să bea apă/ Și eu, săracul, cându văzui/ Mult mă arse sufletu [...] Traista când o luai/ Supărarea mă cuprinse/ și-oile le-am pierdut / Ce lucru am făcut/ Bătrânii mă întrebară/ și mă judecară.*”

În multe variante românești, motivul pentru care ciobanul este ucis, nu este invidia celolralți păstori pentru turma mai mare ci faptul că a pierdut turma și, astfel, a privat comunitatea de sursa de hrană fugind după fată:

„Maș celnicu află / că Ghioga giuraticu călcă / Giumitate oi mâcate / Giumitate oi furate [...] Frânđe-ț capu, Ghioga, / Di hăbarea ți-aduseș. / Cupia mșată cum ți-era / Ti-așteaptă leađe greauă.”

Textili armânești spun di stani, di adărarea a laptelui și a cașului, di cănil'i picurărești și di căliurili lunđ a picurarilor pit munț. Aisti lucrări dau informații di mari simasie ti bana a armânilor și ti cum sântu adărate comunitățâl'i picurărești: *cășeare* „locu dit stani iu s-adară cașlu”; *fălcare* < lat. **falcaria* „ună taifă adărată di ma multe fumel'i ți sântu ncuscrete anamisa di eali”; *cărvănil'a*, *strungă*, *cutar*, *celnic*, *sărune*, var. *sărihe* < lat. **salinea* „locu iu s-duc oili ta s-alingă sari”.

Tu multi variante armânești, natura nu easte maș cadur, ma un personj de-arihina. S-află multu spes muntili, ciumulica, valea, iarba veardi, izvurâli, pul'i'i și cucu. Un moment di mari simasie iasti fuđearea armânilor nsus tu munț:

„Bate cucu ș-pul'i tuț, / fug armânil'i nsus tu munț.”

Aistu stih spuni di acățarea arniului. Cânticu a cucui spuni că yini primuveara și că picuraril'i fug nsus tu munț. Easte ună dit nai ma mușatile icoane poetiți ali lumii picurărești armânești.

Zboru alăsat cu gură di moarti di picurar: „Ca si mor ș-ca si nu mor” / „De-o să mor, de n-o să mor easti un motiv băgat tu tuti variantele: „Am aistu dor: S-mi duțeș pri đeană, đeana ațea marea, s-hiu ningă cășeare, s-șed pri iarבă vearde, s-avdu pul'i cum cântă/ chihî cum bat culnărle”; „I va mor, i va nu mor / s-n-ascuțat un dor:/ S-mi-alăsaș tu Valea Mare/ Iu trec oile la pășteare/ și sta la miriđare.”

Vrearea a picurarui s-hibă ngrupat la stani spuni ti ligătura a lui cu locu cunuscut: „La turiște s-mi ngrupat. / Ș-fluieru s-ñi-alăsaș / Cându fluieru a heu s-cântat / Oile tute s-li-adunaș / Cu cărligu s-ñi li-acaș / Și io singur va-ñi li mulgu / Și io singur va-ñi li tundu.” Aistu easti unu dit nai ma mări motive ali variantelor armânești. Picuraru nu caftă s-lu ducă acasă, ma la stani, locu iu își trăcu tută bana. Fluiara acăță s-adună oili și după moartea a picurarui. Easte icoana simbolică a picurarui ți arămâni tră totăna deadun cu cupia a lui:

„Ma s-hibă ca s-mor / S-ñi-aspinđuri cărigu / Pi deaga di cor / Căprina di capre / s-ñi bađ căpitihi / Clopate di țachi / Tute s-li scuteș / Tu loc di cămbăni / La cap s-li băteș. / Coarăle din țachi / Daule s-li tăleat / Și tu loc di cruțe / La cap s-li băgaș.” Cu multu dor sântu versurili: „Doamne, sante Dumhiđale / S-nu mi-alași ta s-mor tu xean / Ma s-mi duc nica nă oară / Tră dor tu a noastră hoară.” A picurarui nu-l'i easte ahăt frică di moarti, căt di furnia că poati s-moară diparti di oamiñil'i și di locurile a lui. Să spuni așeți motivu a dorui di taifă, multu caracteristic ti cultura armânească.

Ngruparea a sândelui și adetea di moarti. Aistă easti ună dit formulele dit chentru ali diatăl'ei picurărești armânești. Năsă s-află tu ma multi adunături și variante, spusă și di Nicolae Saramandu la Gustav Weigand, Pericle Papahagi: „Voi, lai soș, voi lai măraș, / pân di un s-vă vătămaș, / ș-a meu sânđe s-nu lăsaș, / tr-ună filiđane s-l-adunaș, / s-lu duțeș și s-lu ngrupat, / cu mări prețș ș-cu dispotađ.”

„Numai celnicu află / că Ghioga călcă jurământul/ Jumătate oi mâncate/
Jumătate oi furate [...] Rupe-ți capul, Ghioga, Pentru vestea ce-ai adus./
Ce turmă frumoasă ai avut!/ Te așteaptă lege grea.”

Textele aromânești amintesc de stână, de pregătirea laptelui și a cașului, de câinii ciobănești și de drumurile lungi ale păstorilor prin munți. Aceste elemente oferă informații prețioase despre modul de viață al aromânilor și despre organizarea comunităților pastorale: *cășeare* ‘locul din stână unde se prepară cașul’, *fălcare* < lat. **falcaria* ‘grup format din mai multe familii înrudite între ele’, *cărvănila*, *strungă*, *cutar*, *celnic*, *sămune*, var. *sărihe* < lat. **salinea* ‘locul unde se duc oile să lingă sare’:

În multe variante aromâne, natura nu este doar decor, ci un adevărat personaj. Apar frecvent: muntele, culmea, valea, iarba verde, izvoarele, păsările, cucul. Un moment important este plecarea aromânilor la munte:

„Cântă cucul și toate păsările, / fug armânii sus în munți.”

Acest vers descrie începutul transumanței. Cântecul cucului marchează venirea primăverii și plecarea păstorilor spre munte. Este una dintre cele mai frumoase imagini poetice ale lumii pastorale aromâne.

Formula testamentară: „De-o să mor, de n-o să mor” este un motiv prezent în toate variantele: „Am acest dor: Să mă duceți pe deal, dealul acela mare, să fiu lângă cășare, să stau pe iarba verde, s-aud păsările cum cântă/ brazii cum bat ramurile”; „De-o să mor, de n-o să mor/ să îmi ascultați un dor:/ Să mă lăsați în Valea Mare/ Pe unde trec oile la pășune/ și stau la merizare.”

Dorința păstrului de a fi îngropat la stână arată comuniunea cu spațiul familiar: „La stână să mă îngropați. / Și fluieru să-mi lăsați/ Când fluierul meu o să -cânte/ Oile toate să le adunați / Cu cârligu să mi le prindeți / Și eu singur o să le mulg / Și eu singur o să le tund.” Acesta este unul dintre cele mai puternice motive ale variantelor aromâne. Ciobanul nu cere să fie dus acasă, ci la stână, locul în care și-a petrecut întreaga viață.

Fluierul continuă să adune oile chiar și după moartea păstorului. Este imaginea simbolică a păstorului care rămâne pentru totdeauna împreună cu turma sa: „De va fi să mor / Să-mi-agățați cârligu/ Pe creanga de corn / Sarica de capre / să-mi puneți la căpătâi / Clopote de țapi / Toate să le scoateți / În loc de clopote/ La cap să le bateți./ Carnele de țapi/ Pe amândouă să le tăiați / Și în loc de cruce/ La cap să le puneți.”

Foarte emoționante sunt versurile: „Doamne, sfinte Dumnezeule / Să nu mă lași să mor printre străini / Să mă mai duc o dată / De dor de-al nostru sat.” Ciobanul nu se teme atât de moarte, cât de faptul că ar putea muri departe de oamenii și de locurile sale. Apare astfel motivul dorului de comunitate, foarte caracteristic culturii aromâne.

Îngroparea sângelui și ceremonialul religios: Aceasta este una dintre formulele centrale ale testamentului păstoresc aromân. Ea apare în mai multe culegeri și variante, fiind indicată de N. Saramandu la G. Weigand, Pericle Papahagi și în alte culegeri: „Voi, tovarășii mei, bieții mei ortaci/ să vă dați toată silința /și să nu lăsați sângele meu; /adunați-l într-o sticlă /și duceți-l să-l îngropați, /cu mari preoți și cu dascăli.”

Nicolae Saramandu spuni tu studiu a lui că, la armâni, partea nai ma ghini reprezentată easte diata a picurarui: duchearea dininti a morțălei, aliđearea ali stani ca loc ti ngrupare și vrearea s-arămână, după moarti, deadun cu cupia și cu fluiara. Nîl'ioara ți zburăști easti zughrăpsită rar, și motivu a plângui a oilor s-află tu un textu pitricut maș tu apriduțeari literară, nu și tu forma dialectală.

Aisti variante nu pun totăna timbihi pi nîl'ioara șchipoańi și pi minduiarea ali vătămări, așe cum s-fați tu varianta tipusită di Alecsandri. Ma eali bagă tu migdani ma multu dimăndarea a picurarui, zugrăpsirea ali lumi picurărești și ligătura ți nu poati să s-aspargă anamisa di picurar, cupie și munti. Aistă perspectivă li da orighinalitate și li fați documente di mari simasie tră cunuștearea ali bani picurărești armânești.

REPERE CULTURALE

1. CALEA A PICURARUI ȘI A NÎL'IOARELOR

Transhumanța easte mutarea după chiro a cupiilor di oi anamisa di pășunile di iarnă și ațeli di veara. Primuveara, picuraril'i urdina cu oili nsus tu munț, iu iarba ira multă și veardi, și toamna dipuna tu câmpu ori la locuri iu iernile ira ma dulți. Pît transhumanță, picuraril'i imna căl'iuri lunđ, ahăt la nordu, căt și la sudu-ali Dunări. El'i luară cu ișiși graiu, adețali, cāntițali și lucrile picurărești. Așeți, comunitățal'i di romāńi di la nordu și di la sudu-ali Dunări ținură multi lucruri deadun ali culturi și ali civilizațalei.

Picurări'lea transhumantă va s-đacă mutarea cu aradă, tu chiro, a cupiilor anamisa di dau reghiuni cu climă altă soi, cu oili imnāndalui maș picurarii

N. Saramandu precizează în studiul său că, la aromâni, nucleul cel mai bine reprezentat este testamentul ciobanului: presimțirea morții, alegerea stânii ca loc al îngropării și dorința de a rămâne, după moarte, alături de turmă și de fluier. Mioara vorbitoare este atestată rar, iar motivul plângerii oilor apare într-un text transmis numai în traducere literară, nu și în forma dialectală.

Aceste variante nu pun întotdeauna accentul pe mioara năzdrăvană și pe complot, așa cum se întâmplă în versiunea publicată de Alecsandri. În schimb, ele dezvoltă mai ales testamentul ciobanului, descrierea universului pastoral și legătura indestructibilă dintre păstor, turmă și munte. Tocmai această perspectivă le conferă originalitate și le transformă în documente deosebit de valoroase pentru cunoașterea civilizației pastorale aromâne.

REPERE CULTURALE

1. CALEA PĂSTORULUI ȘI A MIOARELOR

Transhumanța este deplasarea sezonieră a turmelor de oi între pășunile de iarnă și cele de vară. Primăvara, ciobanii urcau cu oile la munte, unde iarba era bogată și verde, iar toamna coborau spre zonele de șes sau spre locuri cu ierni mai blânde. Prin transhumanță, păstorii au călătorit pe distanțe mari, atât la nord, cât și la sud de Dunăre. Ei au dus cu ei graiul, tradițiile, cântecele și obiceiurile pastorale. Astfel, comunitățile de români de la nord și de la sud de Dunăre au păstrat numeroase elemente comune de cultură și civilizație.

Păstoritul transhumant presupune mutarea alternativă și periodică a turmelor între două regiuni de climat deosebit, însoțite numai de păstori.

(Th. Capidan 1942: 92). Th. Capidan (1942: 93) spune: „...picuraril'i dit Tesalia, adunaț tu horili Șescu, Alimeri, Bahce și altele di ninga căsăbălu Volo, Varna, își pitricură cupiile di oi la munte maș cu născănț picurari, și alantu a fumel'ilor arămănea acasă și lucra câmpu.”

Picurăril'ea tu forma semi-nomadă va s-đacă idyea mutare cu aradă și tu chiro, deadun, a cupiilor, a oamińilor și a tută avearea ali cası, tu idyeali locuri.

Picurăril'ea tu forma nomadă va s-đacă mutarea tu chiro a casălor tu locuri ma afiriti și după cum sântu pășunili. Dit bana semi-nomadă și ațea transhumantă, ațea transhumantă pari că fu nai ma veacl'i.

La picurarii armăńi, transhumańta nu easte ahăt di multu pitricută. Năsă s-fați di furnie tu reghiunile iu bărbăťal'i pot s-lucreadă și altă țiva, nu maș picurăril'ea: unii s-duc cu văťalı la pășunari, și alť arămân acasă și adară alti lucrări. Nu s-știe furnia ți-l'i feați picuraril'i armăńi să nu ducă ma ninti aistă formă di picurăril'i. S-pari că el'i u deadiră la năparti maș dit furnia a greutăťalor ți vinea tu bana di familie. „*La fărșeroť*, spuni Theodor Capidan, *cai di multi ori își mută casele după cum sântu pășunile, tăparea di bană semi-nomadă l'ia forma nomadă.*”

Faptu că s-află multi zboară de-arihina latinească tu terminologia picurărească, tu tuti dialectele ali limbi romăńi – *c'leag* < lat. *coagulum*, *zer*, *đăr* < lat. *serum*, *caș* < lat. *caseum*, *culastră* < lat. *cōlostra*, *unt*, *umtu* < lat. *unctum*, *mulg* < lat. *mŭlgere* etc. – spuni că picurăril'ea easte ună ocupație di totăna, multu veacl'i, la populi romaniți.

Pit picuraril'i romăńi di la nordu și di la sudu-ali Dunări, zboarăli picurărești de-orighina latinească s-pitricură și tu limbi zburăti di populi di ninga el'i. Aistu lucru spuni că picurăril'ea fu ună ocupație veacl'i a romăńilor, adărată multu ghini, ți s-băgară tu migdani la populi cu cai romăńil'i avură ligături.

2. PERICLE PAPAHAGI – DIN TRECURTUL CULTURAL AL AROMĂNILOR [DIT VEACEEA ETĂ ALI CULTURI AROMÂNE]

Pericle Papahagi (1872–1943) ari un loc dit chentru tu isturia ali dialectologhil'ei și ali etnografil'ei romănești. Di orighine dit ună fumeal'i armănească și știutor di-aproapea a comunităťalor romănești dit sudu-ali Dunări, el și-u deadi bana ti studiu a graiului, ali literaturi populare și ali adeťalor aromănești și meglenoromăne. Fu profesor la sculiili romănești dit Peninsula Balcanică, și la Școala Comercială Română dit Salonic.

(Th. Capidan 1942: 92). Th. Capidan, (1942, p. 93): „...păstorii din Tesalia, grupați în comunele Șescu, Alimeri, Bahce și altele din apropierea orașului Volo, Varna își trimiteau turmele de oi la munte numai sub conducerea câtorva păstori, iar restul familiilor rămâneau acasă, ocupându-se cu muncile câmpului”.

Păstoritul în forma semi-nomadă implică aceeași mutare alternativă și periodică concomitentă a turmelor, oamenilor și întregului inventar gospodăresc, în aceleași așezări.

Păstoritul în forma nomadă implică schimbarea periodică a locuințelor în locuri mai sigure și în funcție de calitatea pășunilor. Între tipul de viață semi-nomad și transhumant, ultimul pare a fi fost cel mai vechi. La păstoriile aromâni, transhumanța nu este atât de răspândită. Ea este practică de nevoie în regiunile în care bărbații, putând-se ocupa și cu altceva decât cu păstoritul, se duc o parte cu vitele la păscut, o altă parte rămân acasă, îndeletnicindu-se cu alte treburi. Nu se cunoaște motivul care i-a determinat pe păstoriile aromâni să nu continue această formă a păstoritului. Se pare că ei au evitat-o numai din pricina neplăcerilor ce se iveau în viața de familie. „La fărșeroți, spune Theodor Capidan, care de multe ori își schimbă locuințele după calitatea pășunilor, ultimul tip de viață semi-nomadă ia forma nomadă”.

Prezența a numeroase cuvinte de origine latină în terminologia păstoritului în toate dialectele limbii române (*c'leag* < lat. *coagulum*, *zer*, *đăr* < lat. *serum*, *caș* < lat. *caseum*, *colastră* < lat. *cōlostra*, *unt*, *umtu* < lat. *unctum*, *mulg* < lat. *mŭlgere*, etc.) demonstrează faptul că păstoritul este o ocupație de bază străveche la popoarele romanice. Prin păstoriile români din nordul și din sudul Dunării, termenii păstorești de origine latină s-au transmis și în alte limbi vorbite de popoarele învecinate. Aceasta arată că păstoritul a fost o ocupație de bază a românilor, practică în forme evolute, care s-au impus popoarelor cu care românii au venit în contact.

2. PERICLE PAPAHAGI – DIN TRECUTUL CULTURAL AL AROMÂNILOR

Pericle Papahagi (1872–1943) ocupă un loc fundamental în istoria dialectologiei, folcloristicii și etnografiei românești. Originar dintr-o familie aromânească și cunoscător direct al comunităților românești sud-dunărene, el și-a consacrat activitatea cercetării limbii, literaturii populare și vieții tradiționale a aromânilor și meglenoromânilor. A fost profesor în școlile românești din Peninsula Balcanică, inclusiv la Școala Comercială Română din Salonic.

Nvițat la sculia filologică dit ahurhita a secolui XIX, P. Papahagi îl'i bagă tu migdani tu prefăta ali carti ca nvițători B. P. Hasdeu, Grigore G. Tocilescu și Grigore Ștefănescu. El spuni, tut așe, di agiutoru luat di la lălăanii a lui, Ioan și Alexandru Caragiani, și di lucrarea deadun cu Sterie G. Ciumetti. Lucru a lui țani di procesul di adărare ali dialectologhiei și ali folcloristiți românești ca distipline științifice. Tu anu 1916, el agiumsi membru corespondent ali Academiei Române.

Anamisa di lucrările a lui dit chentru sântu *Din literatura poporană a aromânilor* (1900), *Românii din Meglenia. Texte și glosar* (1900), *Meglenoromânii. Studiu etnografic*, I–II (1902), *Basme aromâne și glosar* (1905), *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea* (1909) și *Poezia înstrăinării la aromâni* (1912). Pit ligarea ali băgari di oară a graiului cu documentarea folclorică și etnografică, aisti studii neasiră ninti di metodologhia complexă ali sculiei filologiți și fu cumândăsită ma ninti di Ovid Densusianu.

Lucrarea a lui Papahagi, *Materialuri folkloristice* ari pisti nă nîli di foi și easte una dit nai ma mărili adunări di folclor armănescu tipusite până la acățarea a secolui XX. Papahagi nu s-chindureaști maș la scrierea a textelor, ma caftă s-da ună iconă cu aradă ti cultura tradițională armânească. El mindueaști că lucrările folcloriți lipseaști s-hibă adunate dininti ca modernizarea și lărdîmea ali culturi scrise să aducă chirearea a lor. Literatura populară agiumsi, așeți, ahăt document ti bana comunitară, căt și mărtirie ti isturia ali limbi române și a dialectelor a l'ei.

Tu studiul di-acățare, *Importanța literaturii poporane*, autoru bagă studiul ti armăni tu evoluția ali folcloristiți evropeani. Sântu aduși aminti Herder, frațâl'i Grimm, Shakespeare, Goethe și Alecsandri și folcloru easte zughrăpsit ca ună spuneari ali ducheari, ali experienți istoriți și ali creativități ali pareilor di armăni. Pericle Papahagi spuni că avu tu minti s-bagă tu carte tutili părțali importante ali literaturi populare armânești, după lucru dialectal și putu s-adună.

Prota parti easte ti folcloru a ficiurițelor și adună cîntiți di sarmăniță, altă soi di trâmă di zboară, trâmă di zboară și s-adună una după alantă, giurăminti, satire, arăderi, texte tră nvițare, giocu, cîntiți spusi a minghiușilor și a pul'ilor. Partea și yini după nășă ari materiale di yitrie populară, angucitori, zboară cu minti, culindi și texte ligate di adețali după chiro, cum sântu *Paparudili*, *Lazaru* și *Tayanilu*, discăntiți și alti texte adunato sum titlu *Poezia populară*. Lucrarea să-ncl'idi cu un indice ghenereal al materialelor, lucru și spuni că autoru vru s-facă dit colecție un instrument tră studiu, nu maș ună antologie tră alițeari.

Valoarea di mari simasie ali carti yini dit vrearea a lui P. Papahagi tră țânearea ndreptu a graiului. Grigore G. Tocilescu spuni tu protu zboru ali carti că autoru ufiliseaști un alfabet cu caracter fonetic, tu cai cathi gramă lipseaști s-da maș un son. Textili țan, așeți, tăpările dialectui aromân și pot s-hibă ufilisiti tră studii fonetiți, morfolođiți, lexicale și etimolođițe. Tocilescu spuni că materialu easte „de-arihina, pus ghini și cu aradă” și că poati s-agiută la spunerea cama ghini a născăntor probleme ti isturia ali limbilor romaniți și, ma vartos, ti isturia ali limbi române.

Format în climatul filologic al sfârșitului de secol XIX, P. Papahagi îi evocă în prefața cărții drept îndrumători pe B. P. Hasdeu, Grigore G. Tocilescu și Grigore Ștefănescu. El menționează, de asemenea, sprijinul primit din partea unchilor săi, Ioan și Alexandru Caragiani, precum și colaborarea cu Sterie G. Ciumetti. Activitatea sa se înscrie în procesul de constituire a dialectologiei și folcloristicii românești ca discipline științifice. În anul 1916 a devenit membru corespondent al Academiei Române.

Printre lucrările sale fundamentale se numără *Din literatura poporană a aromânilor* (1900), *Românii din Meglenia. Texte și glosar* (1900), *Meglenoromânii. Studiu etnografic*, I–II (1902), *Basme aromâne și glosar* (1905), *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea* (1909) și *Poezia înstrăinării la aromâni* (1912). Prin îmbinarea observației lingvistice cu documentarea folclorică și etnografică, aceste cercetări au anticipat metodologia complexă a școlii filologice conduse ulterior de Ovid Densusianu.

Lucrarea lui Papahagi, *Materialuri folkloristice* are peste o mie de pagini și reprezintă una dintre cele mai ample colecții de folclor aromân publicate până la începutul secolului al XX-lea. Papahagi nu se limitează la reproducerea unor texte, ci urmărește să ofere o imagine sistematică asupra culturii tradiționale aromâne. El consideră că produsele folclorice trebuie culese înainte ca modernizarea și răspândirea culturii scrise să determine dispariția lor. Literatura populară devine, astfel, atât document al vieții comunitare, cât și mărturie asupra istoriei limbii române și a dialectelor ei.

În studiul introductiv, intitulat *Importanța literaturii poporane*, autorul integrează cercetarea aromânilor în evoluția folcloristicii europene. Sunt invocați Herder, frații Grimm, Shakespeare, Goethe și Alecsandri, iar folclorul este prezentat ca expresie a sensibilității, experienței istorice și creativității colective. Papahagi precizează că a urmărit să cuprindă toate diviziunile importante ale literaturii populare aromâne, în limitele materialului pe care îl putuse aduna.

Prima parte este consacrată folclorului copiilor și reunește cântece de leagăn, formule diverse, formule cumulative, jurăminte, satire, păcăleli, texte cu caracter instructiv, jocuri, cântece adresate insectelor și păsărilor. Partea următoare cuprinde materiale de medicină populară, ghicitori, proverbe, colinde și texte legate de obiceiuri calendaristice precum *Paparudele*, *Lăzărelul* și *Sânzienele*, descântece și alte texte reunite sub titlul *Poezia populară*. Lucrarea se încheie cu un indice general al materialelor, ceea ce arată intenția autorului de a transforma colecția într-un instrument de cercetare, nu doar într-o antologie destinată lecturii.

Valoarea deosebită a cărții rezultă din preocuparea lui P. Papahagi pentru fidelitatea lingvistică. Grigore G. Tocilescu observă, în prefață, că autorul a întrebuințat un alfabet cu caracter fonetic, în care fiecare literă trebuia să redea un singur sunet. Textele păstrează, astfel, particularitățile dialectului aromân și pot fi utilizate pentru studii fonetice, morfologice, lexicale și etimologice. Tocilescu apreciază că materialul este „exact, rânduit bine și sistematic” și că poate contribui la clarificarea unor probleme privind istoria limbilor romanice și, în mod special, istoria limbii române.

Din literatura poporană a aromânilor easte, tu idyea chiro, ună operă di folcloristică, dialectologie și etnografie. Cartea easte, așeți, nu maș ună adunari di anami di literatură populară, ma și ună arhivă a dialectui aromân. Pit lunđimea a corpusui, arada a transcrierii și clasificăția sistematică, Pericle Papahagi băgă thimeľiu a studiului științific modern a folclorui armănescu și deadi a generațiilor ți viniră după el un izvur documentar fără di cai nu s-poati.

GRAMATICĂ

TRĂMBI DI ZBOARĂ MORFOLOĐIȚI TI ISTURII

Față di limba română literară, tu dialectu aromân, aisti timpuri verbale au ma multi valori și s-ufiliscu cama spes.

1. Perfectu simplu

Tu aromână, perfectu simplu easte tîmpu verbal nai ma multu ufilisit tră spunearea a acțiunilor trecute. El ari di multi ori idyea valoare cu perfectu compus dit dacoromână. Tu isturii, leghende, balade și paramite, perfectu simplu easte tîmpu verbal dit chentru ali acțiunilor. Dit punctu di videari al discursului, arada a verbilor la perfectu simplu fați isturia ma yie și îi da un ritmu alertu, caracteristic ti zburărea tradițională.

Exemple: *loam* „luai”, *viđui* „văzui”, *aspăreai* „speriai”, *ntribară* „întrebară”, *giudicară* „judecară”: *Loai nă chiatră, l'i-aminai ună pri căpul'i ali vulpi.*

Valorile a perfectului simplu. Perfectu simplu poati s-spună:

- a) **Anterioritatea** – spuni ună acțiune ți s-feați ma ninti di alantă: *Mutreaște ncoa, mutreaște nclo, z-veadă cai intră tu țilar.*
- b) **Simultaneitatea** – spuni dau acțiuni ți s-fac tu idyea tîmpu: *Cara tricu pri nînga casa featălei, aestă alasă scamnlu, s-acumpără doauă fuse.*
- c) **Posterioritatea** – spuni ună acțiune ți yini după un altu moment di ma ninti: *Năs s-cârți multu, că tamam d-iu nu s-aștipta, de-aclo s-u pată.*

Perfectu simplu tu istorie. Una dit nai ma măriili valori a perfectui simplu easte actualizarea ali acțiuni. El fați povistirea ma yie și ma alertă: *Loai nă chiatră, l'i-aminai ună pri căpul'i ali vulpi.* „Am luat o piatră și i-am tras una în cap vulpii.” *Nu tricu multu chiro și mul'earea muri.* „Nu trecu mult tîmp și femeia a murit.”

Tu povistirile orale armânești, perfectu simplu easte semnalul dit chentru a planui narativ, dipărțandalui părțali ali acțiuni și băgandalui tu migdani momentele nai ma mării ațelor lucrări ți s-au faptă.

Din literatura poporană a aromânilor este simultan o operă de folcloristică, dialectologie și etnografie. Cartea reprezintă, prin urmare, nu numai o culegere monumentală de literatură populară, ci și o arhivă a dialectului aromân. Prin amploarea corpusului, rigoarea transcrierii și clasificarea sistematică, Pericle Papahagi a pus bazele cercetării științifice moderne a folclorului aromân și a oferit generațiilor următoare un izvor documentar indispensabil.

GRAMATICĂ

STRUCTURI MORFOLOGICE NARATIVE

Spre deosebire de limba română literară, în dialectul aromân aceste timpuri au valori mai numeroase și sunt utilizate mai frecvent.

1. Perfectul simplu. În aromână, perfectul simplu este timpul cel mai folosit pentru exprimarea acțiunilor trecute. El are adesea aceeași valoare pe care o are perfectul compus în dacoromână. În povești, legende, balade și basme, perfectul simplu este timpul principal al acțiunii. Din punct de vedere discursiv, succesiunea verbelor la perfect simplu contribuie la dinamizarea narațiunii și la crearea unui ritm alert, specific oralității tradiționale.

Exemple: ‘luați’, ‘văzuți’, ‘dispărui’, ‘întrebară’, ‘judecară’: *Luai o piatră, o-arancai în capul vulpii.*

Valorile perfectului simplu. Perfectul simplu poate exprima:

- a) **Anterioritatea** – Arată o acțiune care s-a petrecut înaintea alteia: „*Se uită încoace, se uită încolo ca să vadă cine intră în celar.*”
- b) **Simultaneitatea** – Arată două acțiuni care se desfășoară în același timp: „*Când trecu pe lângă casa fetei, aceasta a lăsat scaunul să cumpere două fuse.*”
- c) **Posterioritatea** – Arată o acțiune care urmează după un alt moment din trecut: „*El se supără foarte mult, pentru că tocmai de unde nu se așteptase, de acolo o păți.*”

Perfectul simplu în povestire. Una dintre cele mai importante valori ale perfectului simplu este aceea de actualizare a acțiunii. El face povestirea mai vie și mai dinamică: „*Luai o piatră și i-am tras una în cap vulpii.*” „*Nu trecu mult timp și femeia a murit.*”

În narațiunile orale aromâne, perfectul simplu funcționează ca principal marcator al planului narativ, delimitând secvențele acțiunii și evidențiind momentele esențiale ale desfășurării evenimentelor.

2. Imperfectu

Imperfectu spuni, di cara ma multu, acțiuni și s-făcea ma ninti, fără să spună momentu ndreptu ali acățării ei ică ali bitisirii ei a lor. El să ufiliseaști ma vârtos tră zugrăpsirea a cadrului narativ, tră spunerea a adevărilor di ma ninti și tră băgarea tu povistiri a născăntor situații ghenerale.

Făț di perfectu simplu, și spuni acțiuni scurte și bitisite, imperfectu zughrăpsești acțiuni cu durată, fapți ninge nă oară ică nibitisite: *Cum zburăscu tóra, nu-azburam noi atumțea*.

Cu agiutoru a născăntor adverbale ca *atumțea* „atunci” și *ma ninti* „odinioară”, imperfectu spuni un tricut dipărtos: *Așe eara adetea atumțea, tora nu-ari ahtari luciri*.

Cându easte deadun cu adverbale di *repetitio* și di ndrupare, cum easte tut „mereu”, imperfectu spuni ună acțiune *repetată*: *Tut imna câtră casă cu capu spinđurat și s-minduea*.

Tu dialectu aromân, imperfectu poati s-aibă născănti ori valoarea a unui perfect compus. El poati s-spună ună acțiune bitisită, ma vârtos cându s-află deadun cu un perfect simplu: *Apres cum earam di îi-arsărea scânteale printr-ocli, loai nă chiatră...*

Imperfectu s-află și tu formulele tradiționale di-acățare a pârmitilor: *Era nă oară țe nu ș-era, va era di se spunea*.

Tu dialectu aromân, imperfectu poati s-aibă și valoare modală, spunândalui ună situație ipotetică ică nide-arihina, aproape di valoarea a condițional-optativului: *Lumea era adunată aoațe câță z-đâț, merlu se-arcai nu cădea m-pade. Agiumse feata la gardu ș-cara s-trițea di gardu era ascăpată*.

3. Ma-mult-ca-perfectu

Tu aromână, ma-mult-ca-perfectu să ufiliseaști cama multu ca tu dacoromână și ari un numir ma mari di valori semantice. El spuni, di cara ma multu, ună acțiune faptă ma ninti di un altu moment dit fapți trăcuti: *Năși le-avea agârșită tute și mutrea di zefchea lor*.

Ma-mult-ca-perfectu poati s-aibă și valoarea a altor timpuri verbale:

a) Valoare di perfectu compus

Nu veđ, cari se-avea dusă, avea faptă nă guvă tu pită. „Nu vezi, cine s-a dus, nu a rezolvat nimic.”

b) Valoare di imperfectu

Aestă ș-avea arcată vrearea pri un arap și mintea tut aclo li-imna. „Aceasta iubea un arap și gândul îi zbura numai la el.”

2. Imperfectul exprimă, de obicei, acțiuni care se desfășoară în trecut, fără a indica momentul exact al începutului sau al sfârșitului lor. El este utilizat în special pentru descrierea cadrului narativ, pentru exprimarea obișnuințelor din trecut și pentru introducerea unor situații generale.

În opoziție cu perfectul simplu, care arată acțiuni scurte și terminate, imperfectul prezintă acțiuni durative, repetitive sau neîncheiate. „*Cum vorbesc acum, nu vorbeam noi atunci.*”

Cu ajutorul unor adverbe precum „atunci” și „odinioară”, imperfectul indică un trecut îndepărtat și nedeterminat. „*Așa era obiceiul, acum nu mai sunt asemenea lucruri.*” Atunci când este însoțit de adverbe de repetiție, de întărire precum *tut* „mereu”, imperfectul exprimă o acțiune repetată: „*Tot mergea către casă cu capul plecat și se gândea...*”

În dialectul aromân, imperfectul poate avea uneori valoarea unui perfect compus. El poate exprima o acțiune terminată, mai ales atunci când apare alături de un perfect simplu: „*Înfuriat cum eram de-mi săreau scânteii din ochi, luai o piatră...*”

Imperfectul apare și în formulele tradiționale de început ale poveștilor: „*Era odată, că de n-ar fi, nu s-ar povesti.*”

În dialectul aromân, imperfectul poate avea și valoare modală, exprimând o situație ipotetică sau ireală, apropiată de valoarea condițional-optativului. „*Lumea se adunase aici câtă frunză și iarbă; dacă aruncaai un măr, nu cădea jos.*”. „*Ajunse fata la gard și, dacă l-ar fi trecut, ar fi scăpat.*”

3. Mai-mult-ca-perfectul. În aromână, mai-mult-ca-perfectul este mai frecvent decât în dacoromână și are un inventar mai bogat de valori semantice. El exprimă, în general, o acțiune petrecută înaintea unui alt moment din trecut: „*Ei uitaseră tot și își vedeau de treburile lor.*”

Mai mult ca perfectul poate avea și valoarea altor timpuri:

a) Valoare de perfect compus

„*Nu vezi, cine s-a dus, nu a rezolvat nimic.*”

b) Valoare de imperfect

„*Aceasta era îndrăgosită de un arap și gândul îi zbura numai la el.*”

Țăni tu minti !

Perfectu simplu easte timpu verbal dit chentru ali isturii, avândalui locu s-spună arada a faptilor și s-facă discursu ma agligur. Imperfectu adară fundalu narativ, spunândalui durativitatea și caracteru repetitiv a faptălor și ma-mult-ca-perfectu ari multi valori, cama multe di ufilisirea a lui di cara tu dacoromână.

Alternanța anamisa di aisti timpuri verbale easte unu dit nai ma măřili mecanisme tră adărarea temporală și stilistică cu aradă ali isturiei.

COMUNICARE

LEGHENDA, FABULA, PIRMITUSIREA, ISTURISIREA

Leghenda easte un text narativ, di cara ma multu popular, ți spuni lucrăi extraordinare ică ti ciudie și spuni di fățeara a născăntor locuri, fenomene, adeț, personaje ică evenimente. Leghenda ameastică elemente de-arihina cu elemente fantastițe.

Fabula easte un soi al genului epic, di cara ma multu șcurtă, tu cai nămal'i, lilicile ică obiectele sântu zughrăpsite ca oamiņi și zburăscu ică s-poartă așe cum s-poartă oamiņil'i. Fabula pitreați ună nvițatură morală, spusă ndreptu ică pi ascumat.

Pirmitusirea easte spunea a născăntor lucrăi de-arihina ică minduite, tu un stilu simplu și expresiv. Isturia poati s-hibă orală ică scrisă și caftă s-pitreacă ună experiență, ună lucrare faptă ică un faptu istoric.

Isturisirea va s-đacă zugrăpsirea limpidă și cu aradă a unui lucru ică a născăntor fapți la cai lo parti naratoru, ținândalui, di cara ma multu, arada a lor tu chiro. Relatarea bagă tu aradă informația pitricută și zugrăpsirea a faptilor.

Exemple:

Legenda : Di țe turmili le-aveagl'i cāni'l'i?
(după P. Papahagi)

Tu chirolu cându tata Adam sițira, agiutat di doil'i hil'i a lui, Cain și Abel, năs scrupsi ndreapta și-n stānga nāscāndu gār. Abel, hil'iu atel nīcu, viđānda ca fați aistă, lu ntribă itia. Adam l'i-apāndisi, cā-i nă doară cātră Dumniđă tră hrana prāvđālor, țe cher pri loc. Atumțea Abel đāsi a tatā-sui: «Nu-i ghini s-pișchisescu ș-mini doară cātră Dumniđă? Cu strixirea tata-sui, el adusi a Dumniđālui ațea cama mușată oaie țe-avea tu cupii. Cain, frati-su, mplin di pizmă, il vātāmă, cându păștea oili. Cându s-tură deapoia singur la casa pārintească, Adam lu ntribă:

Reține !

Perfectul simplu este timpul fundamental al narațiunii, având rolul de a reda succesiunea evenimentelor și de a dinamiza discursul. Imperfectul construiește fundalul narativ, exprimând durativitatea, obișnuința și caracterul repetitiv al acțiunilor, iar mai mult ca perfectul prezintă o diversitate de valori, depășind utilizarea sa obișnuită din dacoromână.

Alternanța dintre aceste timpuri constituie unul dintre principalele mecanisme de organizare temporală și stilistică a narațiunii.

COMUNICARE

LEGENDA, FABULA, ISTORISIREA, RELATAREA

Legenda este un text narativ, de obicei popular, care povestește întâmplări extraordinare sau miraculoase și explică originea unor locuri, fenomene, tradiții, personaje ori evenimente. Legenda îmbină elemente reale cu elemente fantastice.

Fabula este o specie a genului epic, de obicei scurtă, în care animalele, plantele sau obiectele sunt prezentate ca ființe umane și vorbesc ori se comportă asemenea oamenilor. Fabula transmite o învățătură morală, exprimată direct sau indirect.

Istorisirea este povestirea unor întâmplări reale sau imaginare, într-un stil simplu și expresiv. Istorisirea poate avea caracter oral sau scris și urmărește să transmită o experiență, o întâmplare sau un fapt istoric.

Relatarea presupune prezentarea clară și ordonată a unei întâmplări sau a unor fapte, la care a luat parte naratorul, respectând, de regulă, succesiunea lor în timp. Relatarea pune accent pe informația transmisă și pe prezentarea faptelor.

Exemple:

Legenda : De ce turmele sunt păzite de câini?
(după P. Papahagi)

Pe vremea când tatăl Adam secera, ajutat de cei doi fii ai săi, Cain și Abel, împrăștiau în dreapta și-n stânga puțin grâu. Abel, fiul cel mic, văzând ceea ce făcea [tatăl său], l-a întrebat de ce.

Adam îi răspunse că era un dar către Dumnezeu pentru hrana animalelor sălbatice, care rătăcesc pe pământ.

Atunci Abel îi zise tatălui său: «Nu e bine să ofer și eu un dar pentru Dumnezeu?

Cu consimțământul tatălui său, el aduse Domnului cea mai frumoasă oaie din turmă.

Cain, frate-său, plin de gelozie, îl ucise, când păștea oile. Întorcându-se apoi singur la casa părintească, Adam îl întreabă :

– Iu ț-u frati-tu Abel?

Cain l'i-u tură, ca nu știi, țe s-feați. După puțăn chiro, Adam, cându viđu că oili și birbețâl'i al Abel s-toară fără domnu-su a lor, lo-acăță frica și fuđu s-caftă țe s-feați. După trei dăli di alăgari n-cot l-află t-un hândac mârșă țe yerni o-avea apărniță s-u măcă. Atumțea Adam vluisi yernii și-l'i sprigiură să s-facă căni tra s-aveagl'i de-aoa și nclo turma mortui și tru oară thama (ciudia) s-feați.

De-atumțea arması adetea, ca ma mulț căni s-aveagl'i birbeți la cathi cupii.

Fabula: *Corbu și vulpea* (după Mihail Boiagi)

Corbulu arăchi ună cumatâ di carne; și azbuiră pre unu oarbure si u măcă. Vulpea ți lu viđu și avea mare apetitu sâ u măcă; se duțe curundu sub oarbure, și ahurhi sâ alavdâ corbulu spunândalui: O ți mușat pul'iu ești! ahârzaı sâ hii amiră a pul'ilor sera aveai boațe; ma pecat ahtare mușat pul'iu să nu aibă boațe! Corbu avđindu aiste alâvdăciuni se umflă, și tra si nu minduiască vulpea că este fără boațe, dișcl'ide gura tra si spună boațea, și carnea l'i cade dit gură nghios, tr-oară u arăchi vulpea, și arăsândalui pre sub buđă l'i dăse: Tute le ai, corbe, ma minte ță lipsești.

Istorisirea: [Moscópoli] – text dialectal

Am harau s-vă spun ti Moscopole, că Moscopoli ari isturii lungă, ari dit ună nil'i trei suti treiđăț, cându s-tihisi di armâni. Dapoia criscú așe cum crescú tuti căsăbăđăl'i, di s-feți cu șaiđăđ di nil'i di bănători. Dipă ți s-sculă, d-apoia s-difeți un căsăbă.

Viniră ș-alț, nu maș armâni. D-apoia, cum iasti un căsăbă, avu tuti ațeli instituționi: academii, patrusprăyinyiț di biserți, avu mănăstiri, avu comerț, avu... Ma nu maș cu ațea, ți tu aistu căsăbă, ți ira Moscopoli. Ma avu și legătură cu Egiptu, cu Viena, cu Italia, s-dățem, di Venedigu di astumțina. Ș-criscu un căsăbă mari. Aistă crișteri ți s-feți cu lucru a oamiñilor, cu comerțu, cu lucrarea, avură ună, s-dăcu, gelozii di alant. Arderea di prota ali Moscopoli fu...U zălipsea ațel'i ți ira... ira frica di năși. Ațel'i ți s-fețiră convertiț la turț. Nu, armâni nu. Ațel'i ți ira avrigă di Moscopole. Ș-d-apoia, tu ună nil'i șapti suti șaiđățiñau, fu arderea di prota, cându ea ira tu ațea ma mari crișteri ali Moscopoli. Astumțina se-arsi di Ali Pașelu și nu arsi maș Moscopoli, ma arsi Grămostea, arsi multi hori di-rămâni, ți ira sculați tut. Și căsăbăđ, nu maș di-rămâni. El feți teror și la albăneđ. D-apoia, tu ună nil'i optu suti optđățișapti, fu a treilea ardiri, că bel'i ți ira di-avrigara lă căftă taxi, s-dățem. Și se-amănară, că, cum easti lucrul ali comerțului, imni, nu imni, ș-el'i lu căftă. D-apoia fu nu maș ardiri, ma și furară ș-tuț alant. Aistă fu arderea di daoara.

– Unde e fratele tău, Abel?

Cain îi răspunse că nu știe ce s-a întâmplat. După puțin timp, văzând Adam că oile și berbecii lui Abel se întorc fără stăpânul lor, îl cuprinse frica și plecă să-l caute.

După trei zile de alergare în zadar, îi găsi într-un șanț cadavrul pe care viermii deja îl mâncau.

Atunci Adam binecuvântă viermii și-i conjură să se facă câini ca să păzească de-acum încolo turma mortului și imediat minunea s-a făcut.

De-atunci rămase obiceiul ca mai mulți câini să păzească berbecii la fiecare turmă.

Fabula: *Corbul și vulpea* (după Mihail Boiagi)

Corbul prinse o bucată de carne; și zbură pe un copac ca să o mănânce. Vulpea care-l văzu și avea mare poftă să o mănânce, se duse repede sub copac, și începu să laude corbul spunându-i: O, ce pasăre frumoasă ești! ar fi fost o mare bucurie să fii împăratul păsărilor dacă ai fi avut voce; ce păcat ca așa pasăre frumoasă să nu aibă voce! Corbul auzind aceste laude se umflă, și că să nu gândească vulpea că nu are voce, deschise gura că să zică ceva cu glasul, și carnea îi căzu din gură jos, imediat o prinse vulpea, și râzând de el, îi zise: Toate le ai, corbule, numai mintea îți lipsește!

Istorisirea: [Moscopole] – text dialectal

Am bucuria să vă spun despre Moscopole, că Moscopole are istorie lungă, are de la 1330, când a fost întemeiată de aromâni. Apoi crescuseră așa cum cresc toate orașele de se făcu cu 62000 de locuitori. După aceea se ridică [=se dezvoltă] apoi, se dezvoltă ca un oraș. Veniră și alții, nu numai aromâni. După aceea, așa cum este un oraș, avu toate acele instituții: academii, 24 de biserici, avu mănăstiri, avu comerț, avu ... Dar nu doar acolo în acest oraș, care era Moscopole. Ci avu și legătură cu Egipt, cu Viena, cu Italia, să zicem de Veneția de atunci. Și crescuseră un oraș mare. Această creștere ce se făcu prin munca oamenilor, cu comerțul, cu munca, avură, să spun, o gelozie din partea celorlalți. Prima ardere a Moscopolei a fost ... o invidiau aceea căroră le era frică de ei, aceia ce se convertiseră la turci. Nu, aromâni nu. Aceia care erau în jurul Moscopolei. Și apoi, la 1761 fu prima ardere [= incendiere], când era în cea mai mare creștere a Moscopolei. Atunci fu arsă de Ali Pașa, care nu arse numai Moscopole, ci arse Gramostea, arse multe sate de aromâni care erau ridicate [= dezvoltate] toate. Și orașe, nu numai de aromâni. El făcu teroare și la albanezi. Mai târziu, în 1887, a fost a treia ardere, căci beii care erau în împrejurimi le cereau taxe, să zicem. Și întârziară, precum este lucrul comerțului, merge, nu merge și ei le cereau. Apoi a fost nu numai ardere, dar și furară și toate celelalte. Aceasta fu a doua ardere.

Isturii cu ursă

Îl'i dășu a featăl'i ti căni, câte ți ar ma multă minti
ti născânt oamiîni, ma multă minti.

Era ună ursă cu doi niț. Nă mâca tutiputa, nă
mâca căpră. Și neș ta s-u aflu, ta s-ved ca ți pat căpră.
Și u aflai cu doil'i niț. Cându u agudii doil'i niț, mara
s-umplu ta s-mi măcă. Ș-aveam un căni. Tărcu cănili
dininte, s-u acașă de-acó, tea s-toară cu năs, ta s-ascap
mini. Ș-așe ascăpai.

- Scăpă și d-un porcu aistu aoa.
- Ia dă ș-așea cu porcu!

Lu avea agudită porcu, lu avea pliguită.

- Așe dăteț voi, *pliguită*?
- Așe dățem, *pliguită*.

Ș-avea hiptu un pliscu. Avemu pliscuri multi noi nșeană. Mini lu văđui, ma îni dășu
năcă avea psusită, că cānoli lu avea acățată di nșeană și lu strānșea așeți. U sculai
tufechia ună oară s-u dau. Dau ori nu l'i-u dedu. Și tu așea sati bitu telefonul. Și
neș s-ascultu telefonul așeți, dit gepi. Și cu ună mână țāneam tufechia. Și ațelu ți
s-sâlâghi di nuntru, ta s-fugă, și m-află-n cali mini. Ș-îni bagă mâna aoa și mi
arucă țați metri. Mi arucă na stānga și de-acó căđui tu născânt pliscuri, așeți. Ma
iramu lișoru. Ma s-ira văr ți s-ira grasu niheamă, u s-avea cărpătă mpadi.

- Ș-așe scăpași?
- Așe scăpai.
- Cai ti luă telefonul?
- Un soț ți-l aveam chirută.

Relatare cu ursul – text dialectal

I-am povestit fetei despre câini și despre faptul că aceștia au, uneori, mai multă minte decât unii oameni.

Era o ursoaică împreună cu cei doi pui ai săi. Ne mânca toate animalele domestice, mai ales caprele. Am plecat să o caut, ca să aflu ce se întâmpla cu caprele. Am găsit-o împreună cu amândoi puii. Când i-am lovit puii, ursoaica s-a ridicat și s-a repezit să mă mănânce. Aveam însă cu mine un câine. Câinele a trecut prin fața mea, a apucat ursoaica și a făcut-o să se întoarcă spre el. În felul acesta, eu am reușit să scap.

– Acesta a scăpat și din întâlnirea cu un mistreț.

– Povestește-o și pe aceea cu mistrețul!

Îl lovise cu pușca pe mistreț și îl rănise.

– Voi așa spuneți: *pliguită*?

– Da, așa spunem noi pentru „rănit”.

Mistrețul se ascunsese lângă un arbust de plisc, care are lemnul foarte tare. La noi cresc mulți asemenea arbuști pe deal. Eu îl văzusem, dar am crezut că murise, deoarece câinele îl apucase de sus și îl strângea.

Am ridicat pușca și am vrut să trag o dată. Nu am mai apucat să trag a doua oară. Chiar în acel moment a sunat telefonul. M-am dus să răspund la telefonul pe care îl aveam în buzunar, ținând pușca într-o singură mână.

Atunci mistrețul s-a repezit din ascunzătoare, încercând să fugă, dar m-a întâlnit chiar în calea lui. M-a lovit și m-a aruncat la zece metri, spre stânga. Am căzut într-un desiș de arbuști de plisc. Din fericire, eram ușor. Dacă ar fi fost în locul meu cineva puțin mai gras, s-ar fi zdrobit la pământ.

– Și așa ai scăpat?

– Așa am scăpat.

– Cine te-a sunat?

– Un prieten, pe care îl căutam.

UNITATEA 4

LITERATURA AROMÂNĂ – TU AHURHITĂ

ALIDEARI

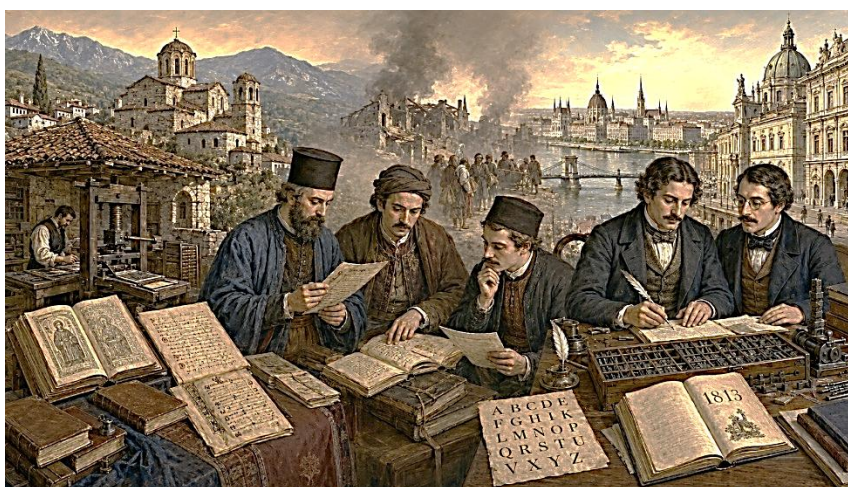
CUMĂȚ DIT LITERATURA VEACLI AROMÂNĂ (MIHAIL G. BOIAGI)

Amintată tu locurili balcaniți, literatura armânească acăță cu lucrări didactiți și relighioasi, ți spun di conștiința identitară și di alteritatea armânilor di populili tu mesu tu cai bâna. Momentu Moscopole, dit a daua giumitate a secolui al XVIII-lea, easti bâgat tu migdani di Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanu și Constantin Ucuta, nvițaț ți avea conștiința a romanitățâl'ei și a ligăturilor a lor cu români'l'i di nordu di Dunâri. Daniil s-acl'ima el ișiși „Misio-daclu”, iara Ucuta dâțea că scrii ti limba „romano-vlahică”. Activitatea a lor spuni di prota nășteari culturală și identitară a armânilor.

După arderea și distrușerea ali Moscopole, elita armânească fuđi tu câsâbađâl'i dit Imperiu Habsburgic, ma multu la Buda, Pesta și Viena, adărândalui ună diasporă di mari simasie. Aflaț sum minduearea di la Școala Ardeleană,

UNITATEA 4

LITERATURA AROMÂNĂ – ÎNCEPUTURI

LECTURĂ

FRAGMENTE DIN LITERATURA VECHĂ AROMÂNĂ (MIHAIL G. BOIAGI)

Apărută în mediul balcanic, literatura aromână debutează prin lucrări didactice și religioase, care exprimă conștiința identitară și diferențierea aromânilor față de popoarele în mijlocul cărora trăiau. Momentul Moscopole, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, este reprezentat de Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta, cărturari conștienți de romanitatea și de legăturile lor cu românii nord-dunăreni. Daniil se numea „Misio-dacul”, iar Ucuta își desemna limba drept „romano-vlahică”. Activitatea lor marchează prima renaștere culturală și identitară a aromânilor.

După distrugerea Moscopolei, elita aromână s-a stabilit în orașe ale Imperiului Habsburgic, mai ales la Buda, Pesta și Viena, formând o importantă diasporă. Influențați de Școala Ardeleană, Gheorghe Constantin Roja și

Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi băgară alfabetu latin tu scrierea a dialectui aromân și își feațiră lucrările tu română, germană și greacă, ahăt ti ufilisirea tu Occident cât și tu Balcani. El'i, pit lucrarea a lor, sântu a daua etapă ali spuneari ali conștiințâl'ei identitară armânească.

Scrierea a dialectui aromân cu alfabet latin ari acățată tu ahurhita a secolui XIX. Nai ma mări nvițat dit ațea etă sântu Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi, ți-și dusiră lucru ninti la Buda, Pesta și la Viena, sum minduearea ali nvițături latinisti dit Școala Ardeleană.

Tu *Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești* (Buda, 1909), Gheorghe Constantin Roja își băgă tu minti s-adară ună limbă ti românil'i di nordu și di sud di Dunări, scriată cu alfabet latin. Ațea eara ună idee băgată tu aradă di Școala Ardeleană, iara nai ma marili nvițat ți u apruche ira Petru Maior. Aistă easti motivația adusă di Gh.C. Roja ti trățirea la scrierea cu alfabet latin:

„Cum că noi putem și lipsește să scriem tamam cu gramii latinești, sđăți ti ațeali ți să spun : a. Ahăt dit limba noastră, cacum și dit mărtirisirea nvițățalor cu istoria, ți tu căftărilor a meale ațeale dit anu 1808 il'i spuși a vau, easti băgat dinintea tuturor cum că noi him dit sândili a romanilor ațalor di ma ninti, așeți că gramili cama aproapea di bana a noastră nu pot s-hibă alti ma ațeali latinești [...] b. italieni, spanioli, francezii, ți ș-el'i își trag rădătina di la Romani, nu au alti gramii nafoară di ațeali latinești. c. Ază cama multili națiuni nvițati cu gramili ațeali latinești băneadă tu Evropa.”

Sistemu di scriari cu alfabet latin băgat pi aradă di Roja fu scos tu migdani multu ghini di Nicolae Saramandu tu studiu *Pentru o limbă comună românilor nord- și sud-dunăreni. O încercare de la începutul secolului al XIX-lea*, tipusit tu volumu „Beiträge zur rumänischen Sprache im 19. Jahrhundert”, Tübingen, 1992, p. 133–141.

Ațel alantu nvițat ți, tu ahurhita a secolui XIX, îl ufilisi alfabetu latin tu scrierea a dialectui armânescu easti Mihail G. Boiagi, autorlu a protui studiu di gramatică armânească, *Romanische oder Macedonovlachische Sprachlehre*, tipusită la Viena tu 1813.

Gramatica easti scriată tu greacă și tu germană, iara exemplele dit dialect aromân – formili gramaticali – sântu dati cu alfabet latin. Gramatica easti deadun cu 11 texte di conversație, scrisi pi armânești cu alfabet latin și apidusi tu limbili greacă și germană, și s-bitiseaști cu ună colecție di *Fabule, ică paramithe și istorii alepte*.

FABULE, ICĂ PARAMITHII ȘI ISTURII ALEAPTE

Dulțeața aduțe amăreață

Tu ună magază se vărsă nere și muștile vineră să mîncă. Ma, cându li se alichiră cicioarile și nu ma putea să zboară, acolo iu se-neca, dățea:

– O, laile di noi, că tră puțână hrană nă cheardem yiața!

Mihail G. Boiagi au introdus alfabetul latin în scrierea aromânei și și-au redactat lucrările în română, germană și greacă, adresându-se atât mediului occidental, cât și celui balcanic. Ei ilustrează a doua etapă a afirmării conștiinței identitare aromâne.

Scrierea aromânei cu alfabet latin datează de la începutul secolului al XIX-lea. Reprezentanții acestei perioade sunt Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi, care și-au desfășurat activitatea la Buda, Pesta, respectiv Viena, sub directă înrăurire a curentului latinist promovat de reprezentanții Școlii Ardelene.

În *Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești* (Buda, 1909), Gheorghe Constantin Roja își propune să creeze o limbă comună românilor nord-și sud-dunăreni scrisă cu alfabet latin. Era o idee promovată în cadrul Școlii Ardelene, principalul ei susținător fiind Petru Maior. Iată motivația adusă de Gh. Roja în sprijinul trecerii la scrierea cu alfabet latin: „cum că noi putem, și lipsește să scriem tocma cu litere lătinești, arată ceale următoare: a. Atât din limba noastră, precum și din mărturisirea istoricilor, pre carii în investigațiile mele ceale din anul 1808 i-am adus, e luminat cum că noi sântem din sângele romanilor celor de demult, așa dară mai aproape litere pentru traiul nostru altele nu pot fi decât ceale lătinești [...] b. italieni, spanioli, frâncii, carii și ei își trag vița de la Romani, nu au alte litere fără lătinești. c. Astăzi mai toate națioanele învățate cu literele cele lătinești trăiesc în Europa.”

Sistemul de scriere cu alfabet latin propus de Roja a fost amplu analizat de Nicolae Saramandu în *Pentru o limbă comună românilor nord- și sud-dunăreni. O încercare de la începutul secolului al XIX-lea*, în vol. „Beiträge zur rumänischen Sprache im 19. Jahrhundert”, Tübingen, 1992, p.133-141.

Alt învățat care a utilizat la începutul secolului al XIX-lea alfabetul latin în scrierea dialectului aromân este Mihail G. Boiagi, autorul primei gramatici a aromânei, *Romanische oder Macedonovlachische Sprachlehre*, Viena, 1813.

Gramatica este redactată în greacă și în germană, exemplele din aromână (formele gramaticale) fiind redactate cu alfabet latin. Gramatica este însoțită de 11 texte de conversație, scrise în aromână cu alfabet latin și traduse în limbile greacă și germană, încheindu-se cu o colecție de *Fabule, ică paramithe și istorii alepte*.

FABULE, SAU POVEȘTI ȘI ISTORII ALESE

Dulceața aduce amărăciune

Într-un magazin se vărsase miere, iar muștele au venit să mănânce. Dar, când li s-au lipit picioarele și nu au mai putut să zboare, acolo unde se înecau, spuneau:

– O, vai de noi, că pentru puțină hrană ne pierdem viața!

Minciunoslu, și cându spune îndreptatea, nu l'i se creade

Un ficior ți vigl'ea oile, cându videa luplu că vine tu cupie, striga multe ori lucrătoril'i tră ayutoriu, dâțându:

– Agiutaț! Luplu vine-ncoa!

Ași se scula lucrătoril'i și l'i vinea tră agiutoriu, ma, cându nu videa luplu, se turna năpoi la lucrulu a lor. Cându u feațe multe ori, îngl'inându-l'i, duchiră că easti minciunos.

După ațea, vine nădever luplu și atunțea înțipu, cu lacriîni și mari zghicu, să strigă să l'i agiută. Ma lucrătoril'i șă minduiră că se îngl'inești ca ma năinte, di niți se minară. Și luplu, nu avându vârna frică, stinse tută cupia.

Lucrulu și darea împrapă îmbuguțeadză oamiîl'i

Un arător, aproape hiindu să moară și cari nu avea avere să lasă a hil'ilor, ma l'i vru inima să l'i facă buîi arători și selahtiseriț, l'i cl'imă la pat și lâ dăse:

– Hil'i a mei! Voi videț că se-aproache oara a moartil'ei a mea. Tută averea a mea căftaț-u tu yiîe și va să u aflaț.

După puțână oară, l'i lăsă cu sănătate. E hil'i, cu minduirea că avea el acolo vârnul thisavru ascunsu, loară tr-oară sapile di săpară, cu mari curundează, tută yiîea. Thisavru di alihea nu aflară, ma yiîea, di multă săpare, dau ori ahātu frutu deade.

ISTORII ȘI SPUNIRI

Cari-și știe iu lu strânđe știfla

Pavlu Emiliulu, consul a Romil'ei, se dispărți di mul'erea a lui. Oaspițl'i a lui avea inima arău pri el și se duțea di l'i dățea:

– Nu easti mul'erea ta întreagă tu minte (*sáfron*)? Nu easti mușată? Dicara, tră ți să u lași?

Ma aistu, ți l'i știa stepsulu, tră să spună că nu prindu scopulu a lui, căftă di l'i aduseră știfla. Ași, luându-l'ei u tu mână, lâ dăse:

– Nu easti aistă știflă mușată? Nu easti cu măstorie (*téhni*) faptă? Ma țineva di voi nu știe iu ni strânđe ciciorlu, afară di mini, ți u portu.

Di tută ɥua, examinarea a vetil'ei a lui

Tută ɥua lipseasti omul să se întreabă. Aestu zacon lu avea pitagorichești l'i filosofi: să-ntreabă suflitul a lor seara, cându vrea să se-apună:

– A cui arău stătuși ază contra? Ți stepsu ți vindicași? Tu ți ti îndrepsiși?

Ți easti dicara ma ghini di aestu zacon: să-și examineadză omul vetea a lui ɥuă di ɥuuă, cumu trecu tută ɥuua.

Minciunosul, și când spune adevărul, nu mai e crezut

Un băiat care păzea oile, când vedea lupul că vine la turmă, striga de multe ori după lucrători să-i ajute, spunând:

– Ajutor! Lupul vine încoace!

Atunci lucrătorii se ridicau și veneau să-l ajute, dar, când nu vedeau lupul, se întorceau la lucrul lor. Când făcu aceasta de mai multe ori, batjocorindu-i, îi dădură seama că este mincinos.

După aceea, veni cu adevărat lupul și atunci începu, cu lacrimi și cu mare strigăt, să strige după ajutor. Dar lucrătorii crezură că glumește, ca și mai înainte, și nu se mișcară deloc. Iar lupul, neavând nicio teamă, nimici toată turma.

Munca și dărnicia îi îmbogățesc pe oameni

Un agricultor, fiind aproape să moară și neavând avere pe care să o lase fiilor săi, dar dorindu-și din toată inima să-i facă buni agricultori și gospodari, îi chemă la pat și le spuse:

– Fiii mei! Vedeți că se apropie ceasul morții mele. Toată averea mea căutați-o în vie și o veți găsi.

După puțin timp, îi lăsă sănătoși. Fiii, crezând că avea acolo vreo comoară ascunsă, luară imediat sapele și începură să sape, cu mare grabă, toată via. Comoara adevărată nu o găsiră, însă via, datorită săpăturilor făcute, dădu roade de două ori mai multe.

ISTORII ȘI RELATĂRI

Cine știe unde îl strânge pantoful

Paulus Emilius, consul al Romei, s-a despărțit de soția sa. Prietenii lui, având milă de el, veneau și îi spuneau:

– Nu este soția ta întreagă la minte (*sáfron*)? Nu este frumoasă? Atunci, de ce ai părăsit-o?

Dar acesta, care îi știa cusurul, pentru a le arăta că nu înțelegeau adevărata problemă, ceru să-i aducă pantoful. Luându-l în mână, le spuse:

– Nu este acest pantof frumos? Nu este făcut cu măiestrie (*téhni*)? Dar niciunul dintre voi nu știe unde mă strânge piciorul, în afară de mine, cel care îl port.

În fiecare zi, fă-ți examinarea vieții

În fiecare zi, omul trebuie să se cerceteze pe sine. Acest obicei îl aveau filosoffii pitagoreici: își cercetau sufletul seara, înainte de culcare, întrebându-se:

– Cui i-am făcut astăzi rău? Ce greșală am îndreptat? În ce privință m-am îndreptat?

Ce poate fi mai folositor decât acest obicei: omul să-și examineze viața zi de zi, să vadă cum și-a petrecut întreaga zi.

Tră arâderea a țenirii a mari

Un om, avdându că oaspili a lui amintă mari ofichie, se duse să l'i oară. Aistu, umflatu di țenire a mari și fățându-se că nu cunoaști oaspili vec'l'u, lu întrebă:

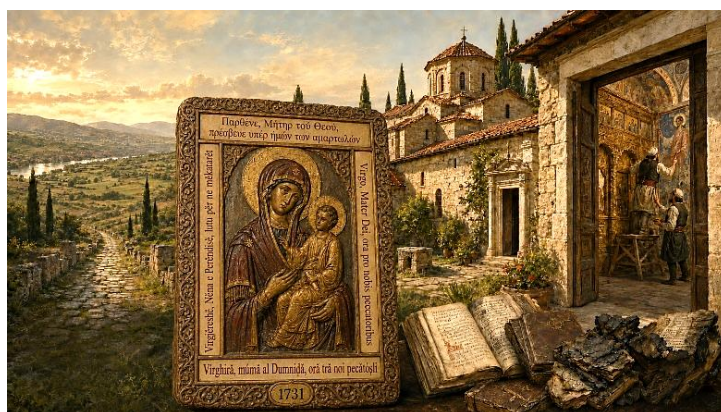
– Cari easti?

Cătră cari ațelu, dicumu eara angl'inericu și disfaptu tu zburâre, l'i dâse:

– Ńi easti jale di tini și di tuț alant și agiunđeț pri ahătări ofichii, că, macătu li loaț, cheardut-aț videarea și avđărea ahātu, cătu nu ma cunoașteț oaspițâl'i ațel'i vec'l'i.

REPERE CULTURALE

1. PROTU TEXT AROMÂN AFLAT TU MĂNĂSTIRU ARDENIȚA, ALBANIA

Tu calea cătră Fier (arom. *Fearică* „ferigă”) dit Albania s-află mușata manăstiri Ardenița, adărată di armâni cu nâscănti secolu ma ninti. Aua fu aflată, tu anu 1950, gravura di lemu pi cai Nectarie Tărpă scrisi, tu anu 1731, protu textu aromânescu aflat până ază. Icoana, ți u scoati tu migdani pi Virghira Maria cu ficiuricu Iisus-n brață, ari, pi patruli părț, un textu scriat pi gârțeaști, pi arbinișeaști, pi latineaști și pi armâneasta. Textu aromânescu, transcriș di Vl. Drîmba, easti: *Virghiră, mîmă al Dumniđă, oră tră noi pecătôșl'i*.

Adărarea a Mănăstiril'ei Ardenița, cu sărbătoarea *Stă-Măria*, acăță tu anu 1282, di amirălu bizantin Andronic al II-lea Paleologu, după amintarea ți u avu pi dușmăni a lui, tu Berat, tu eta a Despotatului di Epir. Aproapea, tu ma puțan di un kilometru, treați multu cunuscuta cale antică Via Egnatia.

Bâsearica ali Stă-Mării dit Mănăstirea Ardenița ari până ază muri di mari simasie, ți sântu dit anu 1744, cu simnătura di frașăl'i Constantin și

Pentru îndreptarea celor cu prea multă mândrie

Un om, auzind că un prieten al său ajunsese la o mare dregătorie, se duse să-l felicite. Acesta, umflat de mândrie și prefăcându-se că nu-și recunoaște vechiul prieten, îl întrebă:

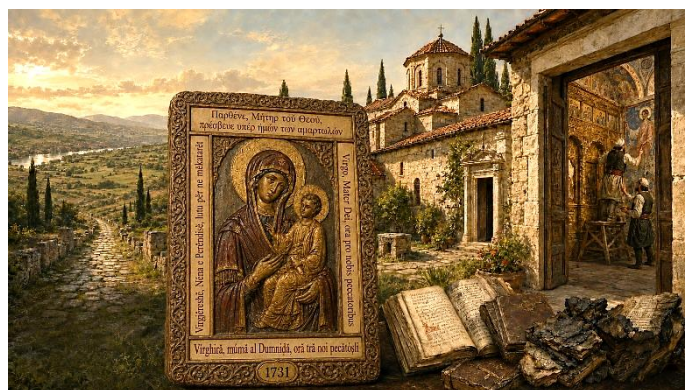
– Cine ești?

Către care acela, deși era simplu și modest în vorbire, îi spuse:

– Îmi este milă de tine și de toți ceilalți care ajungeți la asemenea dregătorii, pentru că, dacă le dobândiți, vă pierdeți atât de mult vederea și auzul, încât nu-i mai recunoașteți pe vechii voștri prieteni.

REPERE CULTURALE

1. PRIMUL TEXT AROMÂNESC DESCOPERIT ÎN MĂNĂSTIREA ARDENIȚA, ALBANIA

În drum spre localitatea Fier (arom. *Fearică* ‘ferigă’) din Albania se află frumoasa mănăstire Ardenița, întemeiată de aromâni cu câteva secole în urmă. Aici s-a găsit în anul 1950 gravura de lemn pe care Nectarie Târpu a scris-o în anul 1731 primul text aromânesc găsit până acum. Icoana, care o reprezintă pe Fecioara Maria cu pruncul Iisus în brațe, are, pe cele patru laturi, un text redat în greacă, albaneză, latină și aromână. Textul aromânesc, transcris de Vl. Drîmba este: ‘Fecioară, mamă a lui Dumnezeu, roagă-te pentru noi, păcătoșii’. Construirea Mănăstirii Ardenița, cu hramul Sfânta Maria, a fost începută în anul 1282, de împăratul bizantin Andronic al II-lea Paleologul, după victoria obținută împotriva adversarilor săi, în Berat, în vremea Despotatului de Epir. În apropiere, la mai puțin de un kilometru distanță, trece renumitul drum antic Via Egnatia. Biserica Maicii Domnului din Mănăstirea Ardenița păstrează și azi valoroase fresce, datând din anul 1744, semnate de frații

Atanasie Zografi, doi zugrafi di rădătină armânească dit Corcea. Iconostasu easti săpat tu lemu cu malmă aumtu și fu lucrat tu anu 1744 di masturli dit Moscopole.

Mănăstirea Ardenița fu multu avdăta ti yiștearea culturală a el'i. Tu biblioteca a el'i fură ȝanuti 32.000 di volume di cărț, dit cai multi fură arsi, cu amărtie, tu un focu, tu 1932. Tu eta a comunismolui, episcopu Irineu u ascăpă mănăstirea di la distruđeari. Mănăstirea Ardenița fu turată Băsearițal'ei Autocefale a Albaniei, tu Gioia Mari dit anu 1996, și fu scrisă monumentu di patrimoniu cultural.

2. MOSCOPOLE – PROTILI TEXTI SCRISI TU DIALECTU AROMÂN

Tu ma puțan di patruđăț di ani di la scriata dit 1731, dialectu aromân easte tu prota oară amintat tu ună lucrare tipusită. Easti zboru di *Πρωτοπειρία* [Prota nvițatură], tipusită tu 1770, tu Veneția, di Theodor Anastasiu Cavallioti, dascal la Academia dit Moscopole (Albania). Lucrarea easti ună carti di aliđeari ti protili clasi, faptă pi grățeaști și deadun cu un lexicon di 1770 di zboară, iu zboarali gărțeaști sântu apridusi pi armâneaști și pi arbiniseaști.

Lucrarea al Cavallioti, dit cai până ază nu s-ari aflată văru exemplar, fu dusă ninti cătră noi pit tipusiri diznou. Ațea ma veacl'i u avem di la Johann Thunmann, ȝi, tu 1774, tipusí lexiconu trilingv ali Cavallioti și lu băgă tu opera a lui, *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen* (Leipzig, 1774). Pit lucrarea al Thunmann, intră tu arada științifică dit Occident ațel ma zburăt dit dialectili românești di sudu di Dunări, dialectu aromân. Easti di mari

Constantin și Atanasie Zografi, doi zugravi de sorginte aromână din Corcea. Iconostasul este sculptat în lemn aurit, fiind lucrat în anul 1744 de maeștrii din Moscopole. Mănăstirea Ardenița a fost renumită pentru tezaurul ei cultural. În biblioteca acesteia s-au păstrat 32.000 de volume de cărți, multe dintre acestea fiind arse, din păcate, într-un incendiu, în 1932. În vremea prigoanei comuniste, episcopul Irineu a salvat mănăstirea de la distrugere. Mănăstirea Ardenița a fost returnată Bisericii Autocefale a Albaniei în Joia Mare a anului 1996 și declarată monument de patrimoniu cultural.

2. MOSCOPOLE – PRIMELE TEXTE SCRISE ÎN DIALECTUL AROMÂN

La mai puțin de patru decenii de la inscripția din 1731, dialectul aromân apare pentru prima dată într-o lucrare tipărită. Este vorba de *Πρωτοπειρία* [Prima învățătură], publicată în 1770 la Veneția de Theodor Anastasiu Cavallioti, profesor la Academia greacă din Moscopole (Albania), o carte de citire pentru clasele elementare, redactată în grecește și însoțită de un vocabular de 1770 de cuvinte, unde termenii grecești sunt traduși în aromână și albaneză. Lucrarea lui Cavallioti, din care nu se cunoaște în prezent niciun exemplar, ne-a fost transmisă prin reeditări ulterioare, dintre care cea mai veche o datorăm lui Johann Thunmann, care a publicat în 1774 vocabularul trilingv al lui Cavallioti, incluzându-l în opera sa, *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen* (Leipzig, 1774). Prin lucrarea lui Thunmann intră în circuitul științific occidental cel mai important dintre dialectele românești sud-dunărene, aromâna.

simasie observația că armânil'i, ți l'i-ac'l'iamă *Thracische Wlachen*, zburăscu idyea limbă cu frațāl'i a lor di nordu di Dunări, ac'l'imaț *Dacische Wlachen*: „Sie reden eben dieselbe Sprache, als ihre Brüder diessseits der Donau” (Thunmann 1774: 174).

Un alantu nvițat aromân, ți vini dit mediu cultural moscopolean a etâl'ei – bitisita a secolui XVIII–, easti Daniil Moscopoleanu, autoru ali carti di aliđeari cu texti relighioasi, scriată pi gârțeaști, *Εισαγωγική διδασκαλία* [Nvițătură ahurhitoare], tipusită tu Veneția tu anu 1794. Tu bitisita a el'i, lucrarea ari un lexicon – carti di aliđeari – pi gârțeaști, pi armâneaști, pi vurgăraești și pi arbinîșeaști. Easti ti ciudii s-avem tu minti că dialectu aromân nu easti ac'l'imat *Βλάχικα*, cum s-află la Cavallioti. Daniil spuni dit titlu a lucrăril'ei că apriđusi textu gârțescu tu Μοισία Βλάχικης, va s-đacă tu „vlahica [= româna] dit Moesia”. Ațistă spuni di unitatea lingvistică dit dialectu aromân și dialectu dacoromân, ți adară maș ună limbă.

A treia lucrare scriată di un autor aromân dit mediu cultural moscopolean, dit a daua giuimitate a secolui al XVIII-lea, Constantin Ucuta, easti *Νέα Παιδαγωγία* [Pedagoghia nauă]. Lucrarea ari un titlu cama hîc – tu original, pi gârțeaști – „abecedar ličsor tea sâ-nveață ficioril'i carte romano-vlahă ti ufilisirea di tute đălili a romano-vlahilor” și fu tipusită tu 1797, Viena, tu tipografia a marchizălor Pul'iu, di orighine armânească. Easti ghini s-videm că Ucuta nu îl'i mata ac'l'imă armânii *vlahi*, niți graiu zburăt di el'i *vlahica*, cum s-află la Cavallioti, ică *vlahica dit Moesia*, cum s-află la Daniil, ma *romano-vlaha*, zbor pit cai sâ scoati tu migdani multu ghini romanitatea a lor.

Dit bitisita a secolui XVIII esti *Codex Dimonie*, ună adunari di texte relighioasi, apriđusi tu dialectu aromân dit limba greacă și scrisi cu alfabet gârțescu, așe cum sântu tuti scrierili armânești dit secolu XVIII. Limba a tuturor scrierilor armânești dit secolu XVIII spuni di dialectu râmănilor dit Albania, ți ază lu aflăm tu graiurili fărșerot și grabovean.

După distruđearea, tu a daua giuimitate a secolui XVIII, a cāsăbălu Moscopole, chentru ali aminari culturali a armânilor dit Imperiu Otoman, tu ahurhita a secolui al XIX-lea s-adară coloniili armânești dit Viena, Buda și Pesta. Ațeali fură adăratu di nai ma avuț și nvițăț armâni ți fuđiră tu Imperiu Habsburgic și avură un rol di mari simasie tu cultivarea a iholui național. Lipseaști sâ spunem că Școala Nației Românești dit Pesta eara urdinată, tu ahurhita a secolu XIX, mași di sculari di orighine armânească (cf. Saramandu 2003: 101–102). Tu ațea etă își dusiră lucru ninti, la Buda, Pesta și Viena, nvițățāl'i di orighine armânească Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi.

Este importantă observația că aromânii, pe care îi numește *Thracische Wlachen*, vorbesc aceeași limbă cu frații lor din nordul Dunării, numiți *Dacische Wlachen*: „Sie reden eben dieselbe Sprache, als ihre Brüder diesseits der Donau” (Thunmann 1774: 174).

Un alt învățat aromân care provine din mediul cultural moscopolean al epocii – sfârșitul secolului XVIII – este Daniil Moscopoleanul, autorul unei cărți de lectură cu conținut religios, scrisă în grecește, *Εισαγωγική διδασκαλία* [Învățătură introductoare], tipărită la Veneția în anul 1794, care are, la sfârșit, un lexicon (manual de lectură) în greacă, aromână, bulgară și albaneză. Este interesant de reținut faptul că aromâna nu e numită *Βλάχικα*, așa cum apărea la Cavallioti; Daniil precizează chiar în titlul lucrării sale că traduce textul grecesc în *Μοισία Βλάχικής*, adică în „vlahica [= româna] din Moesia”, ceea ce sugerează unitatea lingvistică dintre aromână și dacoromână, care reprezintă o singură limbă.

A treia lucrare datorată unui autor aromân provenit din mediul cultural moscopolean din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, Constantin Ucuta, este *Νέα Παιδαγωγία* [Noua pedagogie], cu subtitlul (în original, în greacă) „abecedar lesnicios pentru a-i învăța pe copii carte romano-vlahă în uzul curent al romano-vlahilor”, lucrare tipărită în 1797 la Viena în imprimeria marchizilor Puliu, de origine aromână. Este interesant să observăm că Ucuta nu-i mai numește pe aromâni *vlahi*, iar idiomul vorbit de ei, *vlahica* (așa cum apare la Cavallioti) sau *vlahica din Moesia* (cum apare la Daniil), ci *romano-vlaha*, termen prin care se evidențiază clar romanitatea limbii lor.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea datează *Codex Dimonie*, o culegere de texte religioase traduse în dialectul aromân din limba greacă și redată cu alfabet grecesc, la fel ca toate scrierile aromânești din secolul al XVIII-lea. Limba tuturor scrierilor aromânești din secolul al XVIII-lea ilustrează vorbirea aromânilor din Albania, pe care o identificăm astăzi în graiurile fărșerot și grabovean ale dialectului aromân.

După distrugerea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a orașului Moscopole, centrul renașterii culturale a aromânilor din Imperiul Otoman, iau naștere, la începutul secolului al XIX-lea, coloniile aromânești din Viena, Buda și Pesta – întemeiate de pătura avută și cultivată a aromânilor refugiați în Imperiul Habsburgic –, care au avut un rol important în cultivarea sentimentului național. Este suficient să amintim faptul că Școala Nației Românești din Pesta era frecventată, la începutul secolului al XIX-lea, aproape exclusiv de elevi de origine aromână (cf. Saramandu 2003: 101–102). În această perioadă își desfășoară activitatea, la Buda, Pesta și Viena, învățații de origine aromână Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi.

GRAMATICĂ

TRĂMBI DI ZBOARĂ SINTACTIȚI TI FÂȚEAREA A TEXTUI

1. Ufilisirea a verbului *vreau* + conjunctivu, cu noima „lipsești, easti di lipsi”:
ar. *va s-căntu* ‘lipsești s-cânt’, tu graiurili grămostean și crușovean.
Tu graiu fărșerot a dialectui aromân, auxiliaru *va* + conjunctivu ari noima ‘lipsești să...’: *va s-căntu* ‘lipsești s-cânt’. Tu alanti graiuri a dialectui aromân – grămostean, pindean – s-ufilisescu verbili modali *prindi* și *lipsești* ‘trebuie’ (Saramandu 1984: 460; Nevaci 2013: 82).
2. Ufilisirea a verbului *ȳin*, ca semiauxiliar di modalitate:
ar. *fustanea ȳini cusută pi marđină* (DDA s.v. *ȳin*).
3. Ufilisirea a structurălei *di* + acuzativu, cu valoare di genitivu:
ar. *dinăpoj di caróță* (Saramandu 2007: 434).
4. Construcția *verba dicendi* + *cătă* + pronumi tu acuzativu:
ar. *đăsi el cătă mine* (Saramandu 2007: 419).
5. Dativu cu *la*
Dativu s-spuni tu dialectu aromân cu agiutoru a prepozițialei *la*, ahăt ti substantivili comuni, căt și ti ațeali proprii, la singular și la plural.
D. *spun la un ampirat, la ună feată* (Saramandu 1984: 440).

GRAMATICĂ

STRUCTURI SINTACTICE DE CONSTRUCȚIE A TEXTULUI

1. Folosirea lui **a vrea** + **conjunctiv** cu sensul ‘a trebui, a fi necesar’:
ar. *va s-cânt* ‘trebuie să cânt’, în graiurile grămostean, crușovean
În graiul fărșerot al dialectului aromân, auxiliarul **va** + **conjunctiv** are
sensul de ‘trebuie să...’: *va s-cânt* ‘trebuie să cânt’. În celelalte graiuri
ale aromânei (grămostean, pindean), se folosesc verbele modale *prindi* și
lipseaști ‘trebuie’ (Saramandu 1984: 460; Nevaci 2013: 82).
2. Folosirea verbului **a veni**, ca semiauxiliar de modalitate :
ar. *fustanea yini cusută pi marđină* (DDA s.v. *yini*)
3. Ocurența structurii **de** + **acuzativ cu valoare de** genitiv:
ar. *dinăpoș di caróță* ‘în spatele carului/trăsurii’. (Saramandu 2007: 434)
4. Construcția **verba dicendi** + **cătă** + **pron. Ac.** :
ar. *đăsi el cătă mine* ‘zise el către mine’ (Saramandu 2007: 419)
5. **D + la**. **D a t i v u l** se exprimă în dialectul aromân cu ajutorul prepoziției
la, atât pentru substantivele comune, cât și pentru cele proprii, la singular
și la plural.
D. *spun la un ampirat, la ună feată* (Saramandu 1984: 440).

COMUNICARE

TEXTU TI FÂȚEARI HAZI (PIT ȚI TRÂCU NASTRADIN HOGEA)

NASTRADIN NINGA MUR

Un om, unăoară, avdă că Nastradin arădi lumea. El nu pistipsea și, cum îi fu ș-omu, neasi ca s-lu arădă și el, să veadă cum lu-arădi.

Cându intră tu hoara ațea, află un om îndupârat di mur și lu ntribă:

– Nu știi iu sta Nastradin?

Omulu-l'i dăsi:

– Mini hiu Nastradin.

– Avdăi că arăd lumea și viiniu să mi-arăd și mini.

– Nu pot, dăsi Nastradin, că nu am cartea cu mini.

– Du-ti și l'ea-u, dăsi omu, și mini va-ni ti-aștept aua.

– Nu pot, că țin muru ațistu să nu cadă.

Omu dăsi:

– Du-ti, că va-l țin mini până s-yiini tini.

Ș-Nastradin fuđi ndreptu la cafinei. Nâscânț oamiini cai trâtea dimneață lu viđură până seara ndupârat di mur. Unu dit oamiini lu ntreabă:

– Bre, oaspi, ti ved di dimneață aua. Cai ț-easti caimolu?

Oaspili lă dăsi:

– Mea, țin muru ațistu s-nu cadă, că neasi Nastradin să-aducă cartea, să mi-arădă și mini, cum l'i-arăde și-alanț.

Ș-oamiinil'i l'i-dăsiră:

– Ți arădeari vrei ma mari ca aistă? Că Nastradin easti la cafinei și fați muabete cu-alanț.

COMUNICARE

TEXTUL UMORISTIC (*PERIPEȚIILE LUI NASTRATIN HOGEA*)

NASTRATIN LÂNGĂ ZID

Un om, într-o zi, auzind că Nastratin îi păcălește pe oameni, nu a crezut și, fiind curios, s-a dus să-l păcălească și pe el, ca să vadă cum îi păcălește pe ceilalți. Când a intrat în satul acela, a găsit un om sprijinit de un zid și l-a întrebat:

– Nu știi unde stă Nastratin?

Omul i-a răspuns:

– Eu sunt Nastratin.

– Am auzit că îi păcălești pe oameni și am venit să mă păcălești și pe mine.

– Nu pot, a spus Nastratin, pentru că nu am cartea la mine.

– Du-te și adu-o, i-a spus omul, iar eu te voi aștepta aici.

– Nu pot, pentru că trebuie să țin zidul acesta, ca să nu cadă.

Omul i-a spus:

– Du-te, că îl voi ține eu până te întorci.

Și Nastratin a fugit direct la cafenea. Între timp, oamenii care treceau pe acolo dimineața l-au văzut până seara pe străin sprijinit de zid. Unul dintre ei l-a întrebat:

– Hei, străine, te văd aici de dimineață. Ce faci?

Străinul i-a răspuns:

– Eu țin zidul acesta să nu cadă, pentru că Nastratin s-a dus să-și aducă cartea, ca să mă păcălească și pe mine, așa cum i-a păcălit și pe ceilalți.

Atunci oamenii i-au răspuns:

– Ce păcăleală mai mare vrei decât aceasta? Nastratin este la cafenea și stă de vorbă cu ceilalți.

UNITATEA 5

PROTILI SCULII ROMÂNEȘTI TU DIALECTU AROMÂN

ALIȚEARI

PREFTU ȘI NVIȚATU HARALAMBIE BALAMACI

Preftu și dascalu Haralambie Balamaci, armân fărșiroț, s-amintă tu 1863, tu hoara armânească Pleasa, dit Albania di ază, tu reghiunea Corcea, ți astumțina fățea parti dit Imperlu Otoman. Tu 1879, nviță la Liceu dit Corcea și studiă un an la Seminarulu Teologhic di la Curtea de Argeș. El agiumsi un alumnător ti șculia armânilor dit Balcani.

El deșclise Pleasa di Supră ună sculie românească, ți s-țanu yie tu aduțeara aminte a oaminiilor dit Corcea. Sculia națională s-deșclise tu

UNITATEA 5

PRIMELE ȘCOLI ROMÂNEȘTI ÎN DIALECTUL AROMÂN

LECTURĂ

PREOTUL ȘI ÎNVĂȚĂTORUL HARALAMBIE BALAMACI

Preotul și învățătorul Haralambie Balamaci, aromân fărășerot, s-a născut în 1863 în localitatea aromânească din Albania de azi, Pleasa, regiunea Corcea (pe atunci parte a Imperiului Otoman). A învățat la Liceul din Corcea în 1879 și a studiat un an la Seminarul Teologic de la Curtea de Argeș devenind un apărător al românilor din Balcani. A înființat în Pleasa de Sus o școală românească, păstrată vie în memoria locuitorilor din Corcea. Școala națională s-a deschis în 1883 și era constituită din patru săli mari, în care

1883 și avea patru udaș mări, tu cai putea sâ-ncapă până la 150 di ficioni. După doi ani, deșclise ună sculie și tu Corcea tră elevl'i armâni și tu 1887 deșclise prota sculie albaneză dit Corcea.

Tu 1962, a Haralambie Balamaci l'i s-deadi titlu di erou Albanez și strada iu s-afla casa a lui poartă ază numa a lui. Tu 1994, tu Albania, l'i s-deadi, după moarte, titlu di **Nvițător al neamului**.

REPERE CULTURALE

1. APOSTOL MĂRGĂRIT– DIȘCLIDITOR DI SCULIE ROMÂNEASCĂ

Apostol Mărgărit s-amintă la 5 august 1832, tu Blața, ma acriscu și nviță la Avdela, ună hoară dit Munțâl'i Pindului, cu oamiîni viniț dit Samarina, tu Grecia di ază. Apostol Mărgărit, bâgat di regele Carol I inspector ghegeneral al sculiilor tră armâni l'i dit Balcani, după Polimlu di Independență, imnă tu horili armânești și îl'i ndrupă armânii s-pitreacă ficionil'i la sculie, s-nveață carte românească.

Tu 3 april 1889, Apostol Mărgărit fu aleptu membru ali Academiei Române. El muri pi 19 octombrie 1903 și fu ngrupat cu funeralii naționale tu Bitolia, pri un loc acumpărat di guvernulu român. După activitatea a lui, s-dișclisiră multi sculii românești tu Balcani, iu s-nvița tu limba română și tu dialectu aromân.

Ună lucrare di mari simasie ali mișcăril'ei educaționale agiutată di Apostol Mărgărit fu deșclidearea, tu 1880, a Liceului românescu dit Bitolia, prota instituție românească di nvițămintu secundar dit Imperlu Otoman. Pi nginga aistă sculie s-adără ună elită di dascăl'i și intelectuali armâni, ți agiută la lărđirea ali

încăpeau până la 150 de copii. Doi ani mai târziu a deschis o școală și în Corcea pentru elevii aromâni, iar în 1887 a deschis prima școală albaneză din Corcea. În 1962, lui Haralambie Balamaci i s-a acordat titlul de erou albanez, iar strada pe care se afla casa lui îi poartă astăzi numele. În 1994, în Albania, i s-a acordat post mortem titlul de învățător al neamului.

REPERE CULTURALE

1. APOSTOL MĂRGĂRIT – DESCHIZĂTOR DE ȘCOALĂ ROMÂNEASCĂ

Apostol Mărgărit s-a născut la 5 august 1832, în Blața, dar a crescut și a învățat la Avdela, o localitate în Munții Pindului cu populație venită din Samarina (Grecia de astăzi). Apostol Mărgărit numit de regele Carol I inspector general al școlilor pentru aromânii din Balcani străbate, după Războiul de Independență, satele cu populație aromână, îndemnându-și conaționalii să-și trimită copiii să învețe carte românească. La 3 aprilie 1889, Apostol Mărgărit a fost ales membru al Academiei Române. A murit la 19 octombrie 1903 și a fost înmormântat cu funeralii naționale în Bitolia, pe un teren cumpărat de guvernul român, care a devenit ulterior cimitir românesc. În urma activității sale au fost deschise numeroase școli românești în Balcani, unde se predă în limba română și în dialect aromân.

O realizare importantă a mișcării școlare susținute de Apostol Mărgărit a fost înființarea, în 1880, a liceului românesc din Bitolia, prima instituție românească de învățământ secundar din Imperiul Otoman. În jurul acesteia s-a format o elită de profesori și intelectuali aromâni, care a contribuit la dezvoltarea presei,

media, ali literaturi și ali bani culturale românești dit Balcani. Tu bitisita a secolui XIX, avea pisti ună sută di sculii primare și ma multi instituții secundare, iara numirlu a lor s-alăxea di la un an la altu. Apostol Mărgărit agiută cauza armânilor și cu memorii, rapoarte și lucrări tipusite tu limbile română și franțuzească. Anamisa di aesti lucrări sântu: *Raport despre persecuțiile școalelor române în Macedonia din partea grecilor*, *Études historiques sur les Valaques du Pinde* și *Mémoire concernant les écoles d'outre-Balkans*. Tră activitatea a lui, la 3 aprilie 1889, fu aleptu membru corespondent ali Academiei Române.

Anamisa di dișclițătoril'i di sculie românească tu Balcani s-află Dimitrie Athanasescu, dit Târnova (1836–1907), cai dișclise, tu 1864, prota sculie tră aromânii dit Macedonia Otomană; Andrei Bagav (1857–1888), autor a unei „carte di nvițare”, cu texte dialectale; și Tașcu Iliescu, dit Crușova (1845–1908), autor di cărți didactice tu dialectu aromân.

Dișclițători di sculie românească tu Balcani: Dimitrie Athanasescu (Târnova, 1836–1907; ațel ți deșclise prota sculie, tu 1864, tră aromânii dit Macedonia Otomană), Andrei Bagav (1857–1888) și Tașcu Iliescu (Crușova, 1845–1908); D. Cosmescu; Vlahoclisura, 1868, A. Margarit; Ohrida, 1868, G. Tomara; Crușova, 1868, S. Cionescu; Călive, 1870, D. Badralexii; Nevesca, 1875, C. Chirana; Perivole, 1871, G. Perdiche; Prilep, 1878, D. Nicolescu; Bitolia, 1878, N. Popilian; Moloviște, 1880, G. Papacosta; Hrupiște, 1880, C. Chirana; Magarova, 1880, D. Abeleanu; Samarina, 1880, T. Șomu; Furca, 1880, C. Furceanu; Grebena, 1880, Șumba; Băiasa, 1880, V. Glodar; Nijopole, 1881, Gușu Marcu; Pleasa, 1883, Haralambie Balamaci; Constantinopole, 1888, T. Iliescu; Turia, 1886, G. Zisi; Ianina, 1886, Hondrozom. Guvernu român dișclise 17 șculi primare, tu cari s-nvița tu limba română, pri teritoriulu a statului albanez di ază, anamisa di anul'i 1883 și 1939. Aesti șculi s-afla tu localitățile Pleasa, Corcea, Șipsca, Grabova, Nicea, Moscopole, Berat, Elbasan, Frașer, Fier, Lushnia, Stan Carburnara, Lănga și Vituchi. Tu Berat fu dișclis și un gimnaziu.

Stampa cu Arh. Averchie, protu inspector ti sculiili românești dit Balcani

literaturii și vieții culturale românești din Balcani. La sfârșitul secolului al XIX-lea, rețeaua cuprindea peste o sută de școli primare și mai multe instituții secundare, deși numărul lor a variat de la un an la altul. Apostol Mărgărit a susținut cauza aromânilor și prin memorii, rapoarte și lucrări publicate în limbile română și franceză, între care *Raport despre persecuțiile școalelor române în Macedonia din partea grecilor*, (*Études historiques sur les Valaques du Pinde și Mémoire concernant les écoles d'outre-Balkans*). Pentru activitatea sa culturală, a fost ales, la 3 aprilie 1889, membru corespondent al Academiei Române.

Deschizători de școală românească în Balcani: Dimitrie Athanasescu (Târnova, 1836–1907; cel care a deschis prima școală, în 1864, pentru vlahii din Macedonia Otomană), Andrei Bagav (1857-1888, și Tașcu Iliescu (Crușova 1845-1908; D. Cosmescu; Vlahoclisura, 1868, A. Margarit; Ohrida, 1868, G. Tomara; Crușova, 1868, S. Cionescu; Călive, 1870, D. Badralexi; Nevesca, 1875, C. Chirana; Perivole, 1871, G. Perdiche; Prilep, 1878, D. Nicolescu; Bitolia, 1878, N. Popilian; Moloviște, 1880, G. Papacosta; Hrupiște, 1880, C. Chirana; Magarova, 1880, D. Abeleanu; Samarina, 1880, T. Șomu; Furca, 1880, C. Furceanu; Grebena, 1880, Șumba; Băiasa, 1880, Șumba; Bitolia, liceul 1880, V. Glodar; Nijopole, 1881, Gușu Marcu; Pleasa, 1883, Haralambe Balamaci; Constantinopole, 1888, T. Iliescu; Turia, 1886, G. Zisi; Ianina, 1886, Hondrozom. Au fost deschise 17 școli primare cu predare în limba română de guvernul român pe teritoriul statului albanez de azi (1883-1939), în localitățile: Pleasa; Corcea, Șipsca, Grabova, Nicea, Moscopole, Berat, Elbasan, Frașer, Fier, Lushnia, Stan Carbunara, Lănga, Vituchi și un gimnaziu la Berat.

Stampa cu Arh. Averchie, primul inspector al școlilor românești din Balcani

2. PARACLISUL SĂMTU SOTIR DIT CORCEA, ALBANIA

Paraclislu „Ayi Sotir” dit Corcea, Albania, easte adărat pri loclu iu, tu duă di Paști, tu 1914, fu vătămât preftu Haralambie Balamaci, tu ună etă turburi tră românil’i dit fostu Imperiu Otoman. El lucră ca bisearică, sculie și sediu ali suțati a armânilor dit reghiune.

Isturia a Paraclisului „Ayi Sotir” dit Corcea (alb. *Korçë*, arom. *Curceauă*) lipseaști s-hibă acâchisită tu contextu ali mișcări di afirmare culturală și relighioasă a armânilor dit Peninsula Balcanică. Dit a daua giumitate a secolui XIX, sculia și bisearica fură instituțiile dit chentru, cu cai comunitățile armânești își țânură graiu, adețale și conștiința romanității și românești. Tu Corcea, aistă ligătură fu zughrăpsită pit activitatea a preftului și nvițătorui Haralambie Balamaci, cunoscut cu numa di Papa Lambru Balamaci.

Amintat tu 1850, tu hoara Pleasa, pri ninga Corcea, Haralambie Balamaci nviță tu România și s-tură tu Albania tra s-agiută băgarea a limbil’ei română tu sculie și tu slujba relighioasă. Tu 1886, el adără soțietatea culturală „Deșteptarea”, ți avea scupo adărarea cu aradă a comunitățăl’ei armânești, deșclidearea a născăntor sculii și adărarea a unei biseariți a lor. Că nu avea un ahtari loc, tu 1905, el adără un paraclis tu casa a lui, iu liturghia putea s-hibă faptă tu limba română.

Documentele dit ațel chiro spun că armânil’i dit Corcea vrea s-adară ună instituție ți s-aibă deadun funcții religioase, educative și comunitare. Izvurăle documentare spun că, tu 1911, comunitatea lo din România un agiutor financiar

2. PARACLISUL SFÂNTUL SOTIR DIN CORCEA, ALBANIA

Paraclisul Sfântul Sotir din localitatea Corcea, Albania este construit pe locul unde a fost omorât în ziua de Paști, în 1914 părintele Haralambie Balamaci într-o perioadă tulbure pentru românii din fostul Imperiu Otoman. A funcționat ca biserică, școală și sediu al aromânilor din regiune. Istoria Paraclisului „Sfântul Sotir” din Corcea (alb. Korçë, arom. Curceauă) trebuie înțeleasă în contextul mișcării de afirmare culturală și religioasă a aromânilor din Peninsula Balcanică. Începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, școala și biserica au reprezentat principalele instituții prin care comunitățile aromâne și-au păstrat graiul, tradițiile și conștiința originii romanice și românești. La Corcea, această legătură a fost ilustrată de activitatea preotului și profesorului Haralambie Balamaci, cunoscut sub numele de Papa Lambru Balamaci.

Născut în 1850, în localitatea Pleasa din apropierea Corcei, Haralambie Balamaci a studiat în România și s-a întors în Albania pentru a susține introducerea limbii române în școală și în serviciul religios. În 1886, el a înființat societatea culturală „Deșteptarea”, care urmărea organizarea comunității aromâne, deschiderea unor școli și construirea unei biserici proprii. În lipsa unui asemenea edificiu, în anul 1905 a amenajat un paraclis în locuința sa, unde slujbele puteau fi oficiate în limba română. Documentele epocii arată că aromânii din Corcea urmăreau construirea unei instituții care să îndeplinească simultan funcții religioase, educative și comunitare. Sursele documentare consemnează că, în 1911, comunitatea a primit din România un ajutor financiar important pentru

di mari simasie tră adărea dit thimeľiu ali biseariți. După cărțali ținute la Arhivele Naționale Istorice Centrale, tu 1922, statul român deadi suma di 50.000 di lei tră adărea ali biseariți românești dit Corcea. Alț 26.000 di lei fură daț tră acumpărarea a strănilor biserițești tră preftsăl'i români dit Corcea, Elbasan și Grabova. Hăbării sântu aflate tu fondu a Ministerului Instrucțiunii Publice, dosarl 768/1922, foili 61–63.

Bisearica românească „Ayi Sotir”, cu hramu „Alăxearea la Față”, fu bitisită și aghisită tu 25 sumedru 1925. La dișclideari lo parti Simion Mândrescu, ministru plenipotențiar al României tu Albania. Tu avľia a bisearicăl'ei fu băgat un bustu a lui Haralambie Balamaci, cu cai comunitatea îl ținisea ațel ți u-avea adărată și martirlu a ľei. Liturghia fu dusă ma ninti di preftu Cotta Balamace, spus tu documentele a Ministerului Instrucțiunii Publice dit 1925.

Un memoriu dit 8 alunar 1926 spuni că maș tu bisearițele dit Corcea și Elbasan dit Albania liturghia s-fățea tută tu limba română. Bana a bisearicăl'ei fu alăxită di politicie și di natură. Cutremburarea dit 1931 u-vătămă greu bisearica, și liturgia fu dusă ma ninti tu un paraclis cama níc.

Tu 1959, tu eta a reghimului comunist albanez, veacľea bisearică fu distrusă și pri locu a ľei fu adărat un blocu di casi. Aspărdearea ali băseariți fățea parti dit politica reghimului vătămari a banăľei religioasi.

Tu idyea etă, sculia românească dit Corcea fu ma ninti un chentru di mari simasie al comunitățăl'ei. Documentele dit 1930 spun că localu ali sculil'ei fu dat năpoi a armânilor și că N. H. Balamace fu băgat director, deadun cu dascal'i Cotta Balamace și Elena Balamace. Un raport dit 7 noiembrie 1941 spuni că sculia dit Corcea funcționa năpoi și fu adrată diznou cu pârađil'i armânilor. Așeți, bisearica și sculia s-lărdiră ca instituții ți s-umplea ună cu alantă, adunândalui deadun nvițarea, pista și bana culturală.

După cădearea a reghimului comunist, armânil'i dit Albania acățară s-u adară năpoi bana a lor asociativă și religioasă. Tu un udă dit ți ira sculia românească „Papa Lambru Balamaci” fu adărat un paraclis nou cu hramu „Ayi Sotir”.

Pit tută isturia a lui, „Ayi Sotir” easte ma multu di un paraclis. El easte un locu ali aduțeari aminte a armânilor dit Albania și ună spuneari a alumtăril'ei a lor culturală. Arada anamisa di paraclislu adărat di Papa Lambru, bisearica dișclisă tu 1925, paraclislu dișclis năpoi după 1990 și bisearica di ază zughrăpsești imnarea ninti a unei comunități ți își țină identitatea pit piste, nvițare și cultivarea a dialectui aromân.

ridicarea din temelie a lăcașului de cult. Potrivit documentelor păstrate la Arhivele Naționale Istorice Centrale, în anul 1922 statul român a acordat suma de 50.000 de lei pentru construirea bisericii românești din Corcea. Alte 26.000 de lei au fost alocate pentru procurarea veșmintelor destinate preoților români din Corcea, Elbasan și Grabova. Informațiile sunt consemnate în fondul Ministerului Instrucțiunii Publice, dosarul 768/1922, filele 61–63.

Biserica românească „Sfântul Sotir”, având hramul Schimbării la Față, a fost terminată și sfințită la 25 octombrie 1925. La inaugurare a participat Simion Mândrescu, ministrul plenipotențiar al României în Albania. În curtea bisericii a fost amplasat un bust al lui Haralambie Balamaci, prin care comunitatea își cinstea întemeietorul și martirul. Slujirea a fost continuată de preotul Cotta Balamace, menționat în documentele Ministerului Instrucțiunii Publice din 1925.

Un memoriu din 8 iulie 1926 arată că bisericile din Corcea și Elbasan erau singurele lăcașuri aromânești din Albania în care serviciul religios se desfășura integral în limba română. Destinul bisericii a fost afectat de schimbările politice și de dezastrele naturale. Cutremurul din 1931 a avariat grav edificiul, iar serviciul religios a continuat într-un paraclis mai mic. În 1959, în timpul regimului comunist albanez, vechea biserică a fost demolată, iar pe terenul ei a fost construit un bloc de locuințe. Distrugerea lăcașului s-a înscris în politica regimului de limitare și, ulterior, de interzicere a vieții religioase. În paralel, școala românească din Corcea a continuat să reprezinte un centru important al comunității. Documentele din 1930 atestă restituirea localului școlar către aromâni și numirea lui N. H. Balamace ca director, alături de institutorii Cotta Balamace și Elena Balamace. Un raport din 7 noiembrie 1941 precizează că școala din Corcea funcționa în continuare, fiind reparată cu fondurile comunității. Astfel, biserica și școala au evoluat ca instituții complementare, reunind educația, credința și viața culturală.

După căderea regimului comunist, aromânii din Albania au început reorganizarea vieții lor asociative și religioase. Într-o sală a fostei școli românești „Papa Lambru Balamaci” a fost amenajat un nou paraclis cu hramul „Sfântul Sotir”.

Prin întreaga sa istorie, „Sfântul Sotir” reprezintă mai mult decât un edificiu religios. El constituie un loc al memoriei aromânilor din Albania și o expresie a rezistenței lor culturale. Succesiunea dintre paraclisul amenajat de Papa Lambru, biserica inaugurată în 1925, paraclisul redeschis după 1990 și actuala biserică ilustrează continuitatea unei comunități care și-a păstrat identitatea prin credință, educație și cultivarea dialectului aromân.

GRAMATICĂ

TRĂMBI DI ZBOARĂ IMPERATIVI

Imperativu

Imperativu easte băgat, deadun cu indicativu, anamisa di modurile a acțiunilor fapți sigura. Acțiunea spusă cu imperativu easte minduită ca sigură di ațel ți zburăști, ma nu și-ca faptă de-arihina, cum s-fați la indicativ. Indicativu spuni că ună realitate easte și imperativu adară ună realitate ică caftă s-u adară. Dialectu aromâna, ca și dacoromân, li moștenești valorile a imperativului latinescu, spunândalui ună acțiune ți poati s-hibă faptă, sum forma a unei dimândari, a unui ndrupări, a unei zori ică a unei părcălisiri.

Spunearea a unei dimândari

- **S-u facă ș-aestă!** (BA 310/31)
- **Spuni**, lea feată, avearea a fendi-tău! (T Sar/Camena, *Fluierlu-abură*)

Spunearea a unei pălăcârseri

- **Ascapă-mi, scoate-ni-mi**, că va-ț fac mari buneată! (BA 408/38)
- **Stăi** tora seara s-zburâm, că nu va s-ni videm tut anlu, până di toamnă. (T Sar/Palazu Mare, *Întâmplare*)

Spunearea a unui ndrupări

- **Nu ti-aspare** dip, îi dâsi șarpili cu dauă capite. (BA 10/20)
- **Intră** nuntru, **primnă-ti** și iți va s-ved, s-nu spuni. (BA 77/4)

GRAMATICĂ

STRUCTURI IMPERATIVE

Imperativul

Imperativul este inclus, alături de indicativ, între modurile certitudinii. Acțiunea exprimată prin imperativ este gândită de locutor ca sigură, dar nu și ca reală, așa cum se întâmplă în cazul indicativului. Indicativul constată existența unei realități, în timp ce imperativul creează o realitate sau tinde să o creeze. Aromâna, ca și dacoromâna, moștenește valorile imperativului latinesc, exprimând o acțiune realizabilă sub forma unui ordin, a unui sfat, a unui îndemn sau a unei rugăminți.

Exprimarea unui ordin

- *S-o facă și pe aceasta!*
- *Spune, măi fato, averea tatălui tău!*

Exprimarea unei rugăminți

- *Scapă-mă, scoate-mă, că o să-ți fac un mare bine!*
- *Stai în seara aceasta să vorbim, că nu o să ne vedem un an întreg, până la toamnă.*

Exprimarea unui îndemn

- *Nu te speria deloc, îi spuse șarpele cu două capete.*
- *Intră înăuntru, plimbă-te și, orice vei vedea, să nu spui.*

Deosebirile dintre ordin, îndemn și rugămințe sunt exterioare formei modale, depinzând de context și de intonație.

Imperativul dramatic. Imperativul este folosit uneori cu valoare de indicativ, pentru a dinamiza povestirea:

Dipărțările anamisa di dimândari, ndrupări și pălăcărseri sântu dit nafoară a formălei modale și s-leagă di contextu și di intonație.

Imperativu dramatic. Imperativu s-ufilisești născănti ori cu valoare di indicativ, tra s-facă isturia ma yie și ma agligură:

– **Fuđi, fuđi, ș-immă-immă** aușlu, cu limba scoasă di curmare și di aușatic, cându, na! (BA 27/14). Tu aestu exemplu, persoana a daua nu-l ma spuni pri ațel cu cai sâ zburăști, ma spuni ună acțiune faptă di persoana a treia.

Di cara ma multu, tu dimândări ică discăntiți, imperativu poati s-hibă alăxit cu conjunctivu:

– **S-nu furi!** (CU 42)

– Mușeată numă, **s-țâ băneadă!** (BA 18)

COMUNICARE

MINDUIERI TI TEXTU SCRIS DI POET; SPUNEAREA A SUFLITUI (HRISTU CÂNDROVEANU, RĂDĂȚÎN)

HRISTU CÂNDROVEANU (1928–2013)

Hristu Cândroveanu (5 șcurtu 1928, Babuc, Durostor – 9 andrelu 2013, București) fu poet, prozator, critic literar, apriaducător și lucrător la thimiridă di rădătină armânească. Pit lucru a lui ti literatură și tipuseri, el agiută multu la studiu, țăneara și scutearea tu migdani a literaturălei armânești.

Anamisa di anil'i 1939 și 1948, nviță la lițeele dit Silistra, Călărași, Tulcea și Timișoara. Tu 1952, bitisi Facultatea di Filologie ali Universități dit București și lucră ca dascal di limba și literatura română. Dit 1966, lucră tu Consiliu tră Cultură și Artă dit Ploiești. Fu redactor la thimiridili „Tomis” și „Tribuna școlii”, consilier tu Consiliulu ali Culturi și dit 1974, redactor-șef ali thimiridi „Livres roumains”, adărată tră scutearea tu migdani ali literaturi române tu xinătate.

După 1990, lucrările a lui tră cultura armânească fură bâgati tu ihtibari di crat. El adără thimiridili „Deșteptarea” (1990) și „Dimândarea” (1994), aistă dit soni scrisă tu dialectu aromân. Tu 1992, agiumsi prezidentu ali Fundațlei Culturale Armânești „Dimândarea Părintească”, pit cai tipusi cărți și antologhii tră graiu, literatura și isturia armânilor.

- *Fugi, fugi și merge, merge moșul, cu limba scoasă de oboseală și de bătrânețe, când, iată!* În acest exemplu, persoana a II-a nu mai desemnează interlocutorul, ci exprimă o acțiune săvârșită de persoana a III-a.

În mod obișnuit, în blesteme, ordine sau descântece, imperativul poate fi înlocuit prin conjunctiv:

- *Să nu furi!*
– *Frumos nume, să-ți trăiască!*

COMUNICARE

COMENTARIUL POETIC; EXPRIMAREA EMOȚIILOR; (HRISTU CÂNDROVEANU, RĂDĂȚINĂ)

HRISTU CÂNDROVEANU
(1928–2013)

Hristu Cândroveanu (5 februarie 1928, Babuc, județul Durostor – 9 decembrie 2013, București) a fost poet, prozator, critic literar, traducător și publicist de origine aromână. Prin activitatea sa literară și editorială, a contribuit substanțial la cercetarea, conservarea și promovarea literaturii aromâne. Între 1939 și 1948, a urmat cursurile liceale la Silistra, Călărași, Tulcea și Timișoara. În 1952 a absolvit Facultatea de Filologie a Universității din București, după care a lucrat ca profesor de limba și literatura română. Din 1966 a activat în cadrul Consiliului pentru Cultură și Artă al municipiului Ploiești. A fost redactor la revistele „Tomis” și „Tribuna școlii”, consilier în Consiliul Culturii, iar din 1974, redactor-șef al revistei „Livres roumains”, destinată promovării literaturii române în străinătate.

După 1990, preocupările sale pentru cultura aromână au dobândit o dimensiune instituțională. A fondat revistele „Deșteptarea” (1990) și „Dimândarea” (1994), aceasta din urmă redactată în aromână. În 1992 a devenit președintele Fundației Culturale Aromâne „Dimândarea Părintească”, prin intermediul căreia a publicat cărți și antologii consacrate graiului, literaturii și istoriei aromânilor.

El acăță tu 1959, cu proză tipusită tu thimirida „Flamura Prahovei”, și deapoia lucră cu „Contemporanul”, „Viața românească”, „Luceafărul”, „România literară”, „Ateneu” și „Astra”.

Tu poezie, volumele *Poeme* (1973), *Alfabet liric* (1974) și *Nihađ* (1980) scoasi tu migdani bana ișiși, aduțeara aminte ali taifi și motivele a universui tradițional armânescu. Scris pi armânești, volumu *Nihađ* spuni că dialectu poati s-agiungă s-hibă ufilisit ti scriarea literară modernă.

Ari scrisă și proză: *Povești de la Miazăzi* (1976), *Ore de aur* (1983) și romanu tu dau volumi *Marea Serenității* (1996). Aistu roman adară năpoi isturia a născântor fumeal'i armânești și s-aștirară tu România, băgândului destinele personale tu contextu a polimilor, ali colonizări și a reghimului comunist. Romanu agiumsi așești ună cronică ali aduțeari aminte armânești.

Critica și isturia literară adară ună altă parti di mari simasie a lucrului a lui. Volumele *Poeți și poezie* (1980), *Printre poeți* (1983) și *Literatura română pentru copii* (1988) adună studii tră literatura română. Tu *Aromânii ieri și azi* (1995), autoru caftă ti cultura și problemele identitare a armânilor și seria *Caleidoscop aromân* (1998–2000) aduți dinintea a oamiinilor documente, mărturii și studii tră patrimoniul a lor.

Ună contribuție di mari simasie u adară antologhiile *Antologie lirică aromână* (1975), *Antologie de proză aromână* (1977) și *Un veac de poezie aromână* (1985). Aesti lucrări dau ună icoană cu aradă ti evoluția ali literaturi armânești și aduc dininti tu bana culturală autori cama puțan cunuscuț. Pri idyia cali imnă antologhia *Ereri de calcul. Poeți români în grai aromân* (2000) și edițiile a operelor a lui Nida Boga, *Voshopolea* (1994) și *La stani* (1996).

Activitatea a lui Hristu Cândroveanu imnă pri trei căliuri și s-umpli una cu alantă: creația literară tu română și tu dialectu aromân, studiu și adărarea cu aradă ali literaturi armânești și adărarea instituțională ali bani culturale. Pit thimiridili, antologhiile și edițiile coordonate, el agiută la băgarea a literaturălei armânești tu cultura română și la pitrețerea a patrimoniului a leei câtră ghenerațiile și viniră după el.

Opera. Poezie, proză și critică literară: *Poeme* (1973); *Alfabet liric* (1974); *Porni racheta* (1974); *Povești de la Miazăzi* (1976); *Poeți și poezie* (1980); *Trei balade aromâne* (1980); *Nihadz* (1980); *Printre poeți* (1983); *Ore de aur* (1983); *Literatura română pentru copii* (1988); *Aromânii ieri și azi* (1995); *Marea Serenității*, I–II (1996); *Caleidoscop aromân*, I–V (1998–2000); *Carte de vacanță pentru aromâni* (2001). **Antologii:** *Antologie lirică aromână* (1975); *Antologie de proză aromână* (1977); *Un veac de poezie aromână* (1985); *Ereri de calcul. Poeți români în grai aromân* (2000). **Ediții îngrijite:** Nida Boga, *Voshopolea* (1994); Nida Boga, *La stani* (1996).

A debutat în 1959, cu proză publicată în revista „Flamura Prahovei”, și a colaborat ulterior cu „Contemporanul”, „Viața românească”, „Luceafărul”, „România literară”, „Ateneu” și „Astra”. Activitatea sa cuprinde creația literară în română și aromână, critica și istoria literară, traducerea și editarea textelor aromânești. În poezie, volumele *Poeme* (1973), *Alfabet liric* (1974) și *Nihadz* (1980) valorifică experiența personală, memoria comunitară și motivele universului tradițional aromân. Scris în aromână, volumul *Nihadz* demonstrează capacitatea dialectului de a deveni mijloc al expresiei literare moderne. Proza este reprezentată de *Povești de la Miazăzi* (1976), *Ore de aur* (1983) și romanul în două volume *Marea Serenității* (1996). Acesta din urmă reconstituie istoria unor familii aromâne stabilite în România, integrând destinele individuale în contextul războaielor, deplasării, colonizării și regimului comunist. Romanul dobândește astfel caracterul unei cronici a memoriei aromânești. Critica și istoria literară constituie o altă direcție importantă a activității sale. Volumele *Poeți și poezie* (1980), *Printre poeți* (1983) și *Literatura română pentru copii* (1988) reunesc studii și interpretări consacrate literaturii române. În *Aromânii ieri și azi* (1995), autorul abordează cultura și problemele identitare ale aromânilor, iar seria *Caleidoscop aromân* (1998–2000) recuperează documente, mărturii și studii referitoare la patrimoniul acestora. O contribuție esențială o reprezintă antologiile *Antologie lirică aromână* (1975), *Antologie de proză aromână* (1977) și *Un veac de poezie aromână* (1985). Aceste lucrări oferă o imagine coerentă asupra evoluției literaturii aromâne și readuc în circuitul cultural autori mai puțin cunoscuți. În aceeași direcție se înscriu antologia *Erori de calcul. Poeți români în grai aromân* (2000) și edițiile operelor lui Nida Boga, *Voskopolea* (1994) și *La stani* (1996).

În ansamblu, activitatea lui Hristu Cândroveanu se desfășoară pe trei direcții complementare: creația literară în română și aromână, cercetarea și sistematizarea literaturii aromâne și organizarea instituțională a vieții culturale. Prin revistele, antologiile și edițiile coordonate, el a contribuit la integrarea literaturii aromâne în cultura română și la transmiterea patrimoniului acesteia către generațiile următoare.

Opera. Poezie, proză și critică literară: *Poeme* (1973); *Alfabet liric* (1974); *Porni racheta* (1974); *Povești de la Miazăzi* (1976); *Poeți și poezie* (1980); *Trei balade aromâne* (1980); *Nihadz* (1980); *Printre poeți* (1983); *Ore de aur* (1983); *Literatura română pentru copii* (1988); *Aromânii ieri și azi* (1995); *Marea Serenității*, I–II (1996); *Caleidoscop aromân*, I–V (1998–2000); *Carte de vacanță pentru aromâni* (2001). **Antologii:** *Antologie lirică aromână* (1975); *Antologie de proză aromână* (1977); *Un veac de poezie aromână* (1985); *Erori de calcul. Poeți români în grai aromân* (2000). **Ediții îngrijite:** Nida Boga, *Voskopolea* (1994); Nida Boga, *La stani* (1996).

RĂDĂȚINI

Ni-asună ninga –
 agno hari,
 Sum soari trațic,
 Legiuñi romani.
 Yinea –fănico!
 Tâl'ea cali mari,
 Ti ma nclo...
 S-alina castrili
 nifnal –
 Ma nsus, ma
 nsus,
 Cătră vâsil'ilu-al
 Decebal.
 Ș-un zbor arud
 Mizi s-avdă
 Aclo – tru Sud,
 Hăbârisinda
 Că s-amintă
 mileti nauă –
 Trăș dit Carpaț
 până tu Pind:
Torna, torna,
fratre!
 Ș-ma s-avd
 amintiri –
 Di Niađănoapti,
 Ți-asparg livăđ
 Și agri coapti.

Ș-dipună noapti!
 Sum Dunări,
 Doi fraț Asan,
 Fără di-aslan,
 Cutrimburară
 Vec'l'iul Bizanț!
 Ș-iar nopțli
 Șcreti.
 Añi grei,
 Añi-eti!
 A ñei –
 Dit Sud tu
 munțâl'i grei –
 Ș-s-adrară
 El'i ișiș zei.
 Añi ved,
 Li-aduchesc,
 Ni-l'i avd. Pri tu irñii–
 Paplu ș-tati
 Cupii ñni hârđesc –
 Ninumărati.
 Aclo
 S-avđără-ñni pari,
 Poati Frașari, Voshopoli i
 Stri Căndruva –
 Protili zboară-armasi ngrăpsiti,
 Tru eta 579, după Theofanes:
Torna, torna – fratre!

Poezia aduți dininti, tu ună largă perspectivă istorică, de-arihina și imnarea ninti ali românități di la nordu și di la sudu a Dunări'ei. Eul liric avdi boțâli di ma ninti, ți l'i-adară năpoi pit icoani poetițe, aduțeri aminte ali fumeal'ei și asunări ali istoriei colectivă. Leghiunile romane ți imna sum soari spun acățarea ali romanizări a spațiului carpatic și balcanic și acl'imarea „Yinea, fănico!” îi da evocări'ei dinamismu și alăxești chirolu di ma ninti tu ună scenă ți s-făți tu eta di ază. Suratea a vâșil'elui Decebal bagă tu discursu poetic rădătina dacică, amisticată simbolic tu procesulu di adărare a poporului român.

Stihurile „Trăș dit Carpaț până tu Pind” zughrăpsescu unitatea a locui largu ali românități orientali. Tu aistiu contextu, formula „Torna, torna, fratre!” agiumsi chentru simbolic ali poezi'ei și ună veacl'i mărtirisiri a elementului romanic dit Peninsula Balcanică. Spunerea a anui 579 și a nvițatui bizantin Theophanes

RĂDĂCINI

Îmi sună în urechi – ah, dulce dor,
 Ca un soare arzător,
 Legende romane.
 Vine – flamura!
 Taie calea cea mare,
 Spre noi înclinându-se...
 Se înalță cetățile în zăpadă –
 Mai sus, mai sus,
 Către împăratul lui Decebal.
 Și un glas îndepărtat
 Se aude
 Acolo – în Sud,
 Vestind
 Că se trezesc noi seminții –
 Vin din Carpați până în Pind:
 „*Torna, torna, fratre!*”
 Și îmi apar amintiri –
 Din miez de noapte,
 Care străpung livezi
 Și holde coapte.
 Și se lasă noaptea!
 Sub Dunăre,
 Cei doi frați Asan,

Fără de teamă,
 Cutremurată
 Vechiul Bizanț!
 Și iar nopțile
 Tăcute.
 Ani grei,
 Ani de demult!
 Ani ai noștri –
 Din Sud spre munții cei grei –
 Și s-au închinat
 Lor înșiși ca unor zei.
 Îi văd, îi aud,
 Le aud glasurile. Prin ierni –
 Bunicul și tata
 Îmi spun povești –
 Nenumărate.
 Acolo
 S-a auzit, îmi pare,
 Poate la Frașari, la Moscopole
 Și la Căndrova –
 Primele cuvinte aromânești scrise,
 În anul 579, după Teofan:
Torna, torna – fratre!

Poezia evocă, într-o amplă perspectivă istorică, originile și continuitatea românității nord- și sud-dunărene. Eul liric aude vocile trecutului, pe care le reconstituie prin imagini poetice, amintiri familiale și ecouri ale istoriei colective. Legiunile romane care înaintază sub soare sugerează începutul procesului de romanizare a spațiului carpatic și balcanic, iar îndemnul „Yinea, fânico!” conferă evocării dinamism și transformă trecutul într-o scenă trăită în prezent. Figura regelui Decebal introduce în discursul poetic componenta dacică, integrată simbolic în procesul de formare a poporului român.

Versurile „Trăș dit Carpaț până tu Pind” conturează unitatea vastului teritoriu al romanității orientale. În acest context, formula „Torna, torna, fratre!” devine nucleul simbolic al poeziei și o mărturie a vechimii elementului romanic din Peninsula Balcanică. Referirea la anul 579 și la cronicarul bizantin Theophanes

îi da a discursului liric ună ndrupari documentară și istorică. Aduțeara dinintea noastră a frațelor Asan aduți aminti di spunearea politică a românilor balcaniți și alumtarea a lor cu Imperiu Bizantin.

Arada a noptălor și a „ańilor grei” spuni etăli di streasi, mutările și alumtarea a comunităților armânești tră s-ascapă. Avuțăl'i viniț dit Sud cătră munț acață dimensiuni mitițe, agiumsealui adărători di hoară și apărători a ghegenerațiilor ți viniră după el'i. Aduțeara aminte istorică s-ameastică cu aduțeara aminte ali fumeal'ei, pit scutearea tu migdani a paplui, a tatălui și a ficiorilor, adărândalui așeți ună ligătură anamisa di ghegenerații.

Toponimele Frașari, Moscopole și Cândruva bagă identitatea armânească tu ună gheografie de-arihina. Repetițiile, propozițiile șcurti și ritmulu aruptu aduc dinintea a noastră asunarea a născântor boț ți trec piste secolu. Tu tuti aisti, poezia easte ună minduire tră rădătińile armânești și tră unitatea istorică, linguistică și di suflit a românilor di iuțido.

îi conferă discursului liric un suport documentar și istoric. Evocarea fraților Asan amintește afirmarea politică a românilor balcanici și confruntarea acestora cu Imperiul Bizantin.

Sucesiunea nopților și a „anilor grei” sugerează perioadele de încercare, migrațiile și lupta comunităților aromâne pentru supraviețuire. Strămoșii veniți din Sud spre munți dobândesc dimensiuni mitice, devenind întemeietori și protectori ai urmașilor. Memoria istorică se împletește cu memoria familială prin evocarea bunicului, a tatălui și a copiilor, realizându-se astfel o legătură între generații.

Toponimele Frașari, Moscopole și Cândruva fixează identitatea aromânească într-o geografie concretă a originilor. Repetițiile, propozițiile scurte și ritmul fragmentat reproduc ecoul unor glasuri care străbat veacurile. În ansamblu, poezia este o meditație asupra rădăcinilor aromânești și asupra unității istorice, lingvistice și spirituale a românilor de pretutindeni.

UNITATEA 6

FRÂNDĂ DIT BANA AROMÂNILOR TU ARTĂ

ALEĂDIRI

HRISTU LEAGHI, *MUȘATA FĂRȘIROATĂ MARICA*

Hristu Leaghi (1927–2001) easti pit autorl'i cai scoasiră tu migdani literatura tu dialectu aromân. Volumu *Mușata fărșiroată Marica*, tipusit tu 1988, la Editura Litera, ari 122 di frândă și spuni ninga dit titlu, universu cultural și di suflit a aromânilor fărșiroț. *Mușata fărșeroată Marica* easti ună dit nai mai bunili scrieri ali literaturi armânești prin pit ațea că spuni di bana dit ună fumeal'i di armăni dit regiunea Macedonia, Grecia dit sonea a secolui XIX.

Titlu ari ună puteare mari di zughrăpseari a volumui. Zboru armânescu *mușata* spuni mușuteața fizică și a suflitui ali feati. Determinantu *fărșiroată* spuni di țânearea ali feati di lumachea a fărșiroțâlor, alăxindalui portretu ișiși tu un portret ali taifi. Numili *Marica*, multu arăspândit tu lumea tradițională aromânească, aproachi personaju di universu a cânticui popular și îl fați pricunuscut di tuț.

UNITATEA 6

SECVENȚE DIN VIAȚA AROMÂNILOR ÎN ARTĂ

LECTURĂ

HRISTU LEAGHI, *MUȘATA FĂRȘIROATĂ MARICA*

Hristu Leaghi (1927–2001) se înscrie între autorii care au cultivat literatura în dialectul aromân. Volumul *Mușata fărșiroată, Marica*, apărut în 1988 la Editura Litera, cuprinde 122 de pagini și valorifică, încă din titlu, universul cultural și afectiv al aromânilor fărșeroți. *Mușata fărșeroată Marica* este una dintre cele mai valoroase scrieri ale literaturii aromânești prin faptul că descrie într-un mod spectaculos viața aromânilor din vechea Macedonie grecească, de la sfârșitul secolului XIX.

Titlul are o puternică valoare evocatoare. Cuvântul aromânesc *mușata* 'frumoasa' exprimă atât frumusețea fizică cât și spirituală a tinerei. Determinantul *fărșiroată* precizează apartenența ei la ramura fărșeroților, transformând portretul individual într-unul reprezentativ pentru întreaga comunitate. Numele Marica, frecvent în lumea tradițională aromânească, apropie personajul de universul cântecului popular și îi conferă naturalețe și familiaritate.

Marica poati s-hibă acâchisită ca un prosup simbolic ali feati aromâne. Ea spuni di mușuteața, duchearea și namuzea ali mul'eari, ma și ligătura cu taifa, graiu și adețâli ali comunitățâl'ei. Portretu a l'ei treați, așe, di ea ișiși: „mușata

fărșiroată” agiunđi icoana a unei lumi ținuti cu aduțearea aminte și cu zboară. Mușuteața a personajui easti ligată di mușuteața a strănilor di la strâpâpâni, a cântiților și a adețâlor, ma și di locu balcanic.

Tema ali vreami s-adună cu tema ali identități. Duchearea ișiși easti spusă tu un caduru di parei di fărșiroț. Romanu spuni ti bana ali Marichi, ună feată fărșiroată di ună mari mușuteață, iu tihea a l'ei agiunđi simbol ti păstrirea a iholui și a greutățâlor cu cai s-alumta mul'erili armâni. Pit isturia ali Marichi și pit vreami a personajui Tana Babu, autoru spuni ti vreami aghâpisită, di multi ori ascumsă și cu alumtări.

Adețâli și nomurili niscrisi a fărșiroților sântu scoasi tu migdani. Personajili au ngâtan di namuzi, fumeal'i și di adeț, fără amisticări dinafoară. Narațiunea bagă deadun haraua – numta tradițională, cântări polifoniți și adunări ali taifi – cu greutatețâli ali transhumanțâl'ei, ali ftuhiei și ali fuđeari tu xeani. Dialogurili anamisa di Lale Hrista și tiniru Biță spun di minduierili vec'l'i și di isturia niscrisă a fărșiroților.

Cartea nu easte maș ună isturie di vreami, ma și ună mărtirisire literară ti bana a fărșiroțâlor. Hristu Leaghi spuni di luyia tu cai fărșiroțâl'i își ținură graiu, adețâli, besa și namuzea și suflitu liber tu chirolu a alăxerilor.

Ufilisirea a graiului fărșiroț easti di mari importanță tu literatura dialectală. Graiu nu ari mași ună funcție di comunicare, ma agiunđi luyie di spuneari artistică și semnu ali identități. Cu lexoconu dit strâpâpâni, cu zboarâli di greari, cu diminutivili, cu đățerili aproapea di cânticu popular, autoru aduți tu năpoi ritmu ali zburări fărșiroțâlor.

Cartea spuni ti ligătura streasă dit literatura aromână cultă și folclor.

Marica poate fi înțeleasă ca o figură simbolică a tinerei aromânce. Ea întruchipează frumusețea, sensibilitatea și demnitatea feminină, dar și legătura cu familia, graiul și tradițiile comunității. Portretul ei depășește, astfel, planul individual: „mușata fărșiroată” devine imaginea unei lumi păstrate prin memorie și prin cuvânt. Frumusețea personajului este asociată cu frumusețea portului tradițional, a cântecelor și a obiceiurilor, precum și cu spațiul balcanic în care s-a format cultura aromână.

Tema iubirii se întâlnește cu aceea a identității. Sentimentul individual este exprimat într-un cadru comunitar. Romanul prezintă viața Maricăi, o fată fărșeroată de o frumusețe deosebită, a cărei viață devine un simbol al purității, dar și al greutăților cu care se confruntau femeile aromânce. Prin povestea Maricăi și prin legătura cu personajul Tana Babu, autorul explorează natura pasională, dar adesea ascunsă și plină de sacrificii.

Un loc important în roman îl au tradițiile și regulile nescrise ale fărșeroților. Personajele își apără onoarea, au respect pentru familie și obiceiuri, fără influențe exterioare. Narațiunea împletește momente de bucurie – nunți tradiționale, cântări polifonice și adunări ale comunității – cu greutățile transumanței, ale sărăciei și ale pribegiei. Dialogurile dintre Lale Hrista și tânărul Biță evocă înțelepciunea străveche și istoria nescrisă a fărșeroților.

Cartea nu este doar o poveste de dragoste, ci și o mărturisire literară despre viața fărșeroților. Hristu Leaghi descrie modul în care fărșeroții și-au păstrat dialectul, tradițiile, credința și onoarea și spiritul liber cu toate schimbările istorice.

Un element important îl constituie folosirea dialectului aromân. Graiul nu are doar o funcție de comunicare, ci devine mijloc de expresie artistică și semn al apartenenței. Prin vocabularul tradițional, formulele de adresare, diminutive, repetiții și construcții apropiate de cântecul popular, autorul recuperează ritmul vorbirii fărșeroților.

Volumul ilustrează legătura strânsă dintre literatura aromână cultă și folclor.

REPERE CULTURALE

1. FRAȚII MILTON ȘI IANACHI MANACHIA

Frațâl'i aromâni Ianaki Manakia (Avdela, Imperiu Otoman, 1878 – Salonic, Grecia, 1954) și Milton Manakia (Avdela, Imperiu Otoman, 1882 – Bitolia, R.S.F. Iugoslavia, 1964) fură pionierl'i ali fotografiei și ali cinematografiei dit Balcani. Tu 1905, el'i turnară Bitolia protili caduri imnati dit Balcani. Tră aduțeara aminte a proțâlor cameramani balcaniți, tu cathi an, tu mesu di yizmâciun, s-fați Festivalu „Manaki Brothers International Film Camera”.

Ună parti dit creația a lor di caduri fu adunată tu *Albumlu etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor*, tipusit tu 1907, Paris, tu Franța. Ună pisti alantă, frațl'i Manakia luară ma multu di 17.300 di caduri tu 120 di localități.

Tu filmografia a lor di ună oară și giumitate aflăm : *Primirea a moștenitorlui a tronului grecesc di Generalu Paul Bojovic, la Bitolia* (1918); *Îngroparea a Mitropolitului Emilian al Graveniei* (1911); *Aștiptarea și acl'imarea a sultanului Mehmed Reshad al V-lea, la Bitolia* (1911); *Hairetismu a Etăl'ei Constituțională di-a doaua, la Bitolia* (1908); *Mul'erl'i cari torcu*, filmat la Avdela (1905).

Tu 1906, doł'i fraț luară parte la *Expoziția jubiliară Carol I*, iu spusiră caduri tu pavilionu țânut di români di Macedonia.

Revendicaț di sârbi, greț și turț, frațâl'i Manakia sâ spunea români și fură multu agiutaț tu activitatea lor di regele Carol I și di Societatea di Cultură Macedo-Română. Tu Arhiva Națională a Filmilor s-țâni un montaj cu titlu *Sceni dit bana a aromânilor dit Pind*, semnat di Ion și Milton Manakia. Aistu ai caduri cu muma a autorilor, Despina, dit protu film adârat di el'i tu anu 1907.

REPERE CULTURALE

1. FRAȚII MILTON ȘI IANACHI MANAKIA

Frații aromâni Ianaki Manakia (Avdela, Imperiul Otoman, 1878 – Salonic, Grecia, 1954) și Milton Manakia (Avdela, Imperiul Otoman, 1882 – Bitolia, R.S.F. Iugoslavia, 1964) au fost pionierii fotografiei și filmului din Balcani. În 1905 au filmat primele fotografii în mișcare din Balcani în Bitolia. În amintirea primilor cameramani din Balcani, are loc, în fiecare an, în luna septembrie Festivalul „Manaki Brothers International Film Camera” al „fraților Milton și Ianaki Manakia”. O parte din creația lor fotografică a fost reunită în „Albumul etnografic macedo-român, tipuri, porturi și localități ale aromânilor”, acesta fiind tipărit în 1907 la Paris, în Franța. În total, ei au făcut peste 17300 fotografii în 120 de localități. Filmografia celor doi frați cuprinde filmele: 1918 – Primirea regelui grec moștenitor la tron de către Generalul Paul Bojovic, în Bitola; 1911 – Funerariile Mitropolitului Emilian al Graveniei; 1911 – Salutarea sultanului Mehmed Reshad al V-lea, la Bitola; 1908 – Salut din a Doua Eră Constituțională, în Bitola; 1905 – Femei care torc (Avdela). Lungimea totală a clipurilor filmate de frații Manakia este de aproximativ o oră și jumătate. În 1906, cei doi frați participă la *Expoziția jubiliară* dedicată domniei lui Carol I, expunând fotografii în pavilionul rezervat românilor din Macedonia.

Revendicați de sârbi, greci, turci, frații Manakia se considerau români și au fost puternic sprijiniți în activitatea lor de regele Carol I și de Societatea de Cultură Macedo-Română. În Arhiva Națională a Filmelor se păstrează un montaj cu titlul „*Scene din viața aromânilor din Pind*”, semnat Ion și Milton Manachi, ce include imagini cu bunica autorilor, Despina, din primul film realizat de aceștia în anul 1907.

Arhiva lor di filmi fu dată, tu 1955, la Arhiva di Stat ali Republici Populare Federative Iugoslavia. Ma năpoi, tu 1976, fu mutată la Cinemateca a Republicălei Socialiste Iugoslave a Macedoniei, azâ Republica Macedonia de Nord, iu s-află și tora.

2. LICEUL ROMÂNESC DIT BITOLIA, R. MACEDONIA DE NORD

Foto: Frații Manakia

Tu a doaua giumitate a secolui XIX, Bitolia – Bitule pi aromânești, Monastir tu epoca otomană – agiumsi un important chentru di emburlâchie, di cultura și di sculie a aromânilor dit Balcani. Tu aistu câsâbă multiethnic acriscură sculii românești, ținuti, nai ma multu, di statu român.

Faptu tu 1880, cu casâ di durhëari și nvițari ti ficiuriț și ti feațiși cai nvița aco, Liceulu român dit Bitolia ira ti tinirii aromâni dit Macedonia, Epir și Albania. Instituția lă dâdea studii și îi nvița tră universitățlâi dit România. Până tu 1900, liceulu avea 127 di absolvenț, dit cai 41 își feațiră studiile universitare, cama multu tu domeniu a literilor și a științâlor, ma și tu medicină, farmacie și dreptu.

Sculia spuni ti raportu di diglosie anamisa di dialect aromân, ufilist tu fumeal'e și tu comunitate, și limba română literară, limba a nvițământului și a culturălei scrisă. Așe, ea agiumsi un loc di adunari anamisa di adetea lingvistică locală și cultura română modernă.

Arhiva lor de filme a fost depusă la Arhiva de stat a Republicii Populare Federative Iugoslavia în 1955 și transferată apoi la Cinemateca Republicii Socialiste Iugoslave a Macedoniei în 1976, unde se află și acum.

2. LICEUL ROMÂNESC DIN BITOLIA, R. MACEDONIA DE NORD

Fotografie făcută de frații Manakia

În a doua jumătate a secolului XIX, Bitolia – Bitule în aromână, Monastir în epoca otomană – a devenit un important centru comercial, cultural și educațional al aromânilor din Balcani. În acest oraș multietnic s-a dezvoltat o rețea de școli românești, susținută în mare parte de statul român.

Înființat în 1880 și prevăzut cu internat de băieți și de fete, Liceul român din Bitolia era destinat tinerilor aromâni din Macedonia, Epir și Albania. Instituția le oferea studii secundare și îi pregătea pentru universitățile din România. Până în 1900, liceul avea 127 de absolvenți, dintre care 41 și-au continuat studiile universitare, mai ales în domeniul literelor și al științelor, dar și în medicină, farmacie și drept.

Școala ilustrează raportul de diglosie dintre aromână, utilizată în familie și în comunitate, și româna literară, limba educației și a culturii scrise. Ea a devenit astfel un loc de întâlnire între tradiția lingvistică locală și cultura română modernă.

Di șculia dit Bitolia easte ligat și Pericle Papahagi, important cercetător a limbălei și a culturălei aromână. Tot aua s-tipusi, dit 1903 pân tu 1908, thimirida *Lumina*, cai agiută la arăspândirea a minduierilor culturale și educaționale.

Cu ficioril'ii și cu featili viniț dit multe hori și cu ațel'i cai studiară tu România, liceulu formă ună rețea intelectuală anamisa di comunitățâli aromânești dit Balcani și instituțili românești. Activitatea a lui fu asaprtă după polimili balcanice și alăxerili politite dit ahurhita a secoui XX. Liceu s-țâni și ază, caun loc a memorielei aromânești și ună mărtirisire sculiei românești tu acrișearea a patrimoniui cultural.

GRAMATICĂ

MUȘUTEAȚĂ LEXICALĂ

Mușuteața a zboarălor s-adară cu sufixe și cu prefixe.

Tu dialectu aromân avem nai ma multili sufixe dit *latină*:

- **-acu** (< lat. *-acus*, cf. sl. *-ak*): *điniracu*, *lișuracu* etc.;
- **-al'û** (< lat. *-alium*): *friptal'iu* etc.;
- **-ari** (< lat. *-alis*): *gâlbinari* etc.;
- **-aru** (< lat. *-arius*, *-arium*): *stirparu* etc.;
- **-aticu** (< lat. *-aticus*): *agunaticu*, *avinaticu* etc.;
- **-ati** (< lat. *-ata*): *imnati*, *ntunicată* etc.;
- **-alu** (< lat. *-alus*): *adileatu*, *uricleatu* etc.;
- **-easă** (< lat. *-issa*): *prifteasă* etc.;
- **-eață** (< lat. *-itia*): *lișureață* etc.;
- **-eauă** (< lat. *-ella*): *fântâneauă* etc.;
- **-idu** (< lat. *-idus*): *muhlidu* etc.;
- **-il'e, âl'e** (< lat. *-ilia*): *avuțâl'e*, *sucril'i* etc.;
- **-ime** (< lat. *-imen*): *sucrime* etc.;
- **-ință** (< lat. *-entia*): *slăbință* etc.

Născânte sufixe sunt di *orighină traco-dacă*:

- **-eaști** (cf. alb. *-eshtë*): *bărbăteaști* etc.;
- **-escu** (< *-iscus*): *ficiorescu*, *furescu* etc.;
- **-ză** (cf. alb. *-zë*): *nicăză* etc.

Avem și sufixe mprumutati di *orighină slavă*:

- **-eală** (< sl. *-elû*): *arneală* etc.;
- **-ică** (< sl. *-ika*): *fitică*, *mușutică* etc.;
- **-ice** (< sl. *-iče*): *lingurice* etc.;
- **-icu** (< srb. *-ić*): *bărbăticu* etc.;

De mediul școlar din Bitolia este legat și Pericle Papahagi, important cercetător al limbii și culturii aromâne. Tot aici a apărut, între 1903 și 1908, revista „Lumina”, care a contribuit la răspândirea ideilor culturale și educaționale.

Prin elevii veniți din numeroase localități și prin absolvenții care au studiat în România, liceul a creat o rețea intelectuală între comunitățile aromânești din Balcani și instituțiile românești. Activitatea sa a fost întreruptă în urma războaielor balcanice și a schimbărilor politice de la începutul secolului XX. Clădirea fostului liceu se păstrează și astăzi, reprezentând un loc al memoriei aromânești și o mărturie a rolului educației în dezvoltarea patrimoniului cultural.

GRAMATICĂ

EXPRESIVITATEA LEXICALĂ

Expresivitatea lexicală se face cu ajutorul prefixelor și sufixelor

În dialectul aromân avem cele mai multe sufixe din *latină*:

- **-acu** (< lat. -acus, cf. sl. -ak): *gînerică, ușuratic* etc.;
- **-al'u** (< lat. -alium): *friptură* etc.;
- **-ari** (< lat. -alis): *gălbinare* etc.;
- **-aru** (< lat. -arius, -arium): *păstor care îngrijește oile sterpe* etc.;
- **-aticu** (< lat. -aticus): *agoniseală, vînare* etc.;
- **-ati** (< lat. -ata): *umplet, întunecată* etc.;
- **-alu** (< lat. -alus): *respirație, uricheatu* etc.;
- **-easă** (< lat. -issa): *preoteasă* etc.;
- **-eață** (< lat. -itia): *ușurință* etc.;
- **-eauă** (< lat. -ella): *fântâniță* etc.;
- **-idu** (< lat. -idus): *muced* etc.;
- **-il'e, âl'e** (< lat. -ilia): *avuție, socrie* etc.;
- **-ime** (< lat. -imen): *socrime* etc.;
- **-ință** (< lat. -entia): *slăbiciune* etc.

Câteva sufixe sunt de origine traco-dacă:

- **-eaști** (cf. alb. -eshtë): *bărbătește* etc.;
- **-escu** (< -iscus): *fecioresc, hoțesc* etc.;
- **-ză** (cf. alb. -zë): *micuță* etc.

Avem și sufixe împrumutate din slavă:

- **-eală** (< sl. -elŭ): *măturare* etc.;
- **-ică** (< sl. -ika): *fetică, frumușică* etc.;
- **-ice** (< sl. -iče): *linguriță* etc.;
- **-icu** (< srb. -ić): *bărbățel* etc.;

- **-iști** (< sl. -ište): *misuriști* etc.;
- **-ociu** (< bg. -oč): *călivociu* etc.;

Avem și sufixe mprumutate di origină grețească:

- **-adă** (< gr. -άδα): *nustimadă* etc.;
- **-achi** (< gr. -άκι, -άκις): *Mihalachi, Niculachi* etc.;
- **-arcu, -aricu** (< gr. -αρκός): *gâdilarcu* etc.

Sufixe di origină turchească:

- **-giu** (< tc. -ci/-ci): *cusagiu* etc.;
- **-lâchi** (< tc. -lık): *prămătiplâchi* etc.

Avem prefixe dit latină:

- **dis-**, var. **diz-** (< lat. dis-): *disfacu, dizlegu* etc.;
- **n-**, var. **an-, am-** (< lat. in-): *amputu, ancupiru* etc.;
- **sum(u)-** (< lat. subtus): *sumarădu, sumulălă* etc.

Alte prefixe mprumutate:

- **para-** (< gr. παρά): *parafacu* etc.;
- **pri-** (< sl. pri-): *priřacu* etc.;
- **xana-** (< gr. ξανά): *xanazburășcu* etc.

COMUNICARE

DESCRIEREA ARTISTICĂ; EVALUAȚIA ESTETICĂ

Descrierea artistică tu poezie easte un modu di spuneari cu cai poetu zughrăpsești un peisaj, un lucru, ună stare di suflit ică ună atmosferă, uflisind un limbaj expresiv și icoani artistifi.

- **-iști** (< sl. *-ište*): *măsurătoare* etc.;
- **-ociu** (< bg. *-oč*): *colibuță* etc.;

Avem și sufixe împrumutate din greacă:

- **-adă** (< gr. *-άδα*): *gust* etc.;
- **-achi** (< gr. *-άκι, -άκις*): *Mihalachi, Niculachi* etc.;
- **-arcu, -aricu** (< gr. *-αρκός*): *gâdilitor* etc.

Sufixe de origine turcească:

- **-giu** (< tc. *-ci/-cı*): *cusător* etc.;
- **-lâchi** (< tc. *-lık*): *negustorie* etc.

Prefixele

Avem prefixe din latină:

- **dis-**, var. **diz-** (< lat. *dis-*): *desfac, dezleg* etc.;
- **n-**, var. **an-, am-** (< lat. *in-*): *împuț, cumpăr* etc.;
- **sum(u)-** (< lat. *subtus*): *zâmbesc, brunețel* etc.

Alte prefixe împrumutate:

- **para-** (< gr. *παρά*): *fac rău, fac mai mult* etc.;
- **pri-** (< sl. *pri-*): *prefac, transform* etc.;
- **xana-** (< gr. *ζανά*): *vorbec din nou* etc.

COMUNICARE

DESCRIEREA ARTISTICĂ; EVALUAREA ESTETICĂ

Descrierea artistică în poezie este un mod de exprimare prin care poetul descrie un peisaj, un lucru, o stare sufletească sau o atmosferă, folosind un limbaj expresiv și figuri artistice.

NOPTI DI VEARĂ

Nuși Tulliu
(1872–1941)

Jilos tu munti bati
Cavalu di cu seară,
Jilos la stani plândi
Ș-un cântic di fluiară.

I noapti...hiață-noapti...
Fântăniți dorm tăcuti,
Mași chipurili asună
Pri tu pădurili muti.

Diparti treați luna
Sirină și mușeată,

Tuț munțâl'i scântil'iadză
Sum munda-a ei curată.

Di oară-oraă cănil'i
Alatră câte nă-oraă,
Si-astimsiră luiniți
Și doarmi dușeua-n hoară.

Mași suflitu-ni nu doarmi
Tu noptâli di veară,
Ma, lăcrimos ascultă
Cum plândzi nă fluiară...

NOAPTE DE VARĂ

Nuși Tulliu
(1872–1941)

Jos, în munți, cântă
Cavalul de cu seară,
Trist, la stână, plânge
Și-un cântec de fluier.

E noapte... miez de noapte...
Fântânile dorm tăcute,
Doar clopotele răsună
Prin pădurile mute.

Departa trece luna,
Senină și frumoasă,

Toți munții scânteiază
Sub raza ei curată.

Din când în când, câinii
Latră către năluci,
Se sting luminile
Și doarme lumea-n sat.

Doar sufletul meu nu doarme
În nopțile de vară,
Ci, cu lacrimi în ochi, ascultă
Cum plânge un fluier...

UNITATEA 7

ISTORIE ȘI ȚÂNEARI DI MINTI DEADUN

ALIȚEARI

1. ȚENTRU ALI CULTURI NICOLAE IORGA DI SARANDA

Saranda, câsâbă dit sudu ali Albaniălei, ari ună simasie mari tră ligăturili culturali româno-albanezi și tră istoria a rămănilor dit Albania. Numa a lui Nicolae Iorga easti ligată di loclu aistu ninga dit eta anamisa di polimi, cându istoricu român feați câftări importanti ti istoria și cultura albaneză.

Ca semnu di pricunușteari a lucrului a lui la cunuștearea ali istorii dit Albania, vâșil'elu Zog l'i deadi a lui Nicolae Iorga un loc Saranda. Ma năpoi, Iorga deadi ună parti dit loclu aistu a statui român, iar aua fu adârat, tu ańi'l'i 1937 – 1938, Institutu Român dit Albania, cunoscut și cu numa di „Casa Iorga”. Casa, minduită di arhitectu Petre Antonescu, avea s-hibă ufilisită tră câftări istoriți, arheologhiți, etnografiți și filologhiți.

Institutu fu un important loc di adunari anamisa di câftarea românească și ațea albaneză. Aflarea a lui Saranda easte ligată și di interesu ma mari a lui Iorga tră populili balcaniți și tră comunitățali românești di la sudu di Dunări.

UNITATEA 7

ISTORIE ȘI MEMORIE COLECTIVĂ

LECTURĂ

1. CENTRUL CULTURAL NICOLAE IORGA DE LA SARANDA

Saranda, oraș situat în sudul Albaniei, are o semnificație aparte pentru relațiile culturale româno-albaneze și pentru istoria aromânilor din Albania. Numele lui Nicolae Iorga este legat de acest spațiu încă din perioada interbelică, când istoricul român a desfășurat cercetări importante privind istoria și cultura albaneză.

În semn de recunoaștere pentru contribuția sa la cunoașterea istoriei Albaniei, regele Zog i-a oferit lui Nicolae Iorga un teren în Saranda. Iorga a donat ulterior o parte din acest teren statului român, iar aici a fost construit, în 1937–1938, Institutul Român din Albania, cunoscut și sub numele de „Casa Iorga”. Clădirea, proiectată de arhitectul Petre Antonescu, urma să servească cercetărilor istorice, arheologice, etnografice și filologice.

Institutul a reprezentat un important punct de întâlnire între cercetarea românească și cea albaneză. Prezența sa la Saranda este legată și de interesul mai larg al lui Iorga pentru popoarele balcanice și pentru comunitățile românești sud-dunărene.

Un momentu di mari simasie tră aduțeara aminte a lui Iorga tu Saranda fu tu 2016, cându s-dizvăli bustu a nvițatui român. Lucrarea fu adârată di sculptorl'i di origine aromână Zisa Musa și Mario Musa, dit Fier.

Ligătura dit Saranda și cultura a rămănilor treați dinco di țanearea tu minti și tu suflit.

Saranda easti un loc simbolic a dialogui anamisa di aduțeara aminte, cultură și identitate.

Nicolae Iorga fu un dit proțāl'i mări nvițat românî cai deadiră ună scuteari tu migdani ahoryea ti istoria dit Albania și Balcani.

REPERE CULTURALE

1. NICOLAE IORGA TI „UNITATEA NEAMULUI ROMÂNESC”

Monumentu a lui Nicolae Iorga, bâgat pi buđa de-amari dit căsăbălu Saranda, faptu ti tiția a nvițatui și a omui politic român ti mărăli lucrări scoasi tu migdani ti adărarea a Statui modern albanez

Un moment important pentru memoria lui Iorga la Saranda a avut loc în 2016, când a fost dezvelit bustul istoricului român. Lucrarea a fost realizată de sculptorii de origine aromână Zisa Mușă și Mario Mușă, din Fier.

Legătura dintre Saranda și cultura aromânilor depășește dimensiunea comemorativă. În Albania, comunitatea aromână este recunoscută oficial ca minoritate națională, iar dreptul la păstrarea identității lingvistice și culturale este protejat prin legislația privind minoritățile naționale.

Saranda este un spațiu simbolic al dialogului dintre memorie, cultură și identitate.

Nicolae Iorga a fost unul dintre primii mari istorici români care au acordat o atenție deosebită istoriei Albaniei și Balcanilor. În Saranda, numele său este păstrat prin bustul ridicat în 2016 și prin activitatea Fundației Culturale „Nicolae Iorga”.

REPERE CULTURALE

1. NICOLAE IORGA DESPRE „UNITATEA NEAMULUI ROMÂNESC”

Monumentul lui Nicolae Iorga, amplasat pe faleză orașului Saranda, ridicat pentru a-l cinsti pe istoricul și politicianul român pentru contribuția sa esențială la istoria și crearea statului modern albanez

Tră Nicolae Iorga, unitatea a popului român nu ira maș politică, ma și ună ligătură istorică, culturală și di suflit anamisa di comunități românești dit reghiuni ahoryea. Istoricu minduea că ligătura aistă s-feați di cu chiro pit grai, adeț, pisti, cultură și știința a unei rădătiini deadun.

Tu minduearea a lui ti isturia a românilor, Iorga deadi scuteari tu migdani a ligăturii anamisa di români di la nordu și di la sudu ali Dunări. El câftă isturia și cultura a pareilor românești dit Balcani. Tră Iorga, bana românilor di la nordu și di la sudu ali Dunări lipsea s-hibă acâchisită tu ună istorie deadun, fără s-hibă lăsati dinăparti tâpări isturiți și culturali.

Ideea di unitate ira ligată, tu minduearea a lui Iorga, di nădearea tră ninti tu cultură. Sculia, bisearica, cartea și cultura avură un rol mari tră țanearea a ligăturilor anamisa di comunități românești. Tră rămăni, sculiili și tipuserili tu graiu românesc fură di mari importanță di nvițătura și di duțeara tră ninti ali culturi.

Iorga deadi ună scuteari tu migdani ahoryea și a locui balcanic, cai să spunea ca un spațiu di adunari anamisa di populi și di culturi. Câftărili lui ti Albania, Macedonia, Grecia și ti pareili românești di la sud di Dunări spun ti minduearea tră aisti soi di soi vecli. Pit nvițărili și priimnărili a lui, istoricu agiută la ună cunușteari ma ahândoasă ali duneau balcanică și a locui a românilor dit aistu spațiu.

Tu videarea a lui Iorga, cultura putea s-țână ună comunitate deadun, și cându ațea ira arăspândită tu locuri ahoryea. Graiu, memoria istorică, adețali și nvițătura agiumsi, așe, lucrări ali unei identități deadun.

Aduțem aminti născănti lucrări de-ațăștui mari nvițat Nicolae Iorga și spun di ligătura anamisa dit români dit nordu ali Dunări cu ațeli dit sud:

Istoria Românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.) (1919)

Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans (Albanie, Macédoine, Épire, Thessalie etc.) (1919)

Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient (1912)

Latinitatea în Balcani și românii din Macedonia (1921)

O nouă carte privitoare la Românii din Balcani (1923)

Un Moscopolean Patriarh de Ohrida – și donația lui Gheorghe Castriotul (1932)

Iarăși Moscopole (1932)

Un Aromân dascăl al Academiei din Constantinopol (1935).

Pentru Nicolae Iorga, unitatea neamului românesc nu însemna doar unitate politică, ci și o legătură istorică, culturală și spirituală între comunitățile românești din diferite regiuni. Istoricul considera că această unitate s-a format de-a lungul timpului prin limbă, tradiții, credință, cultură și conștiința unei origini comune.

În perspectiva sa asupra istoriei românilor, Iorga a acordat atenție și românilor sud-dunăreni, inclusiv aromânilor. El a urmărit istoria și cultura comunităților românești din Balcani și a subliniat rolul acestora în spațiul cultural românesc. Pentru Iorga, existența românilor din nordul și sudul Dunării trebuia înțeleasă în cadrul unei istorii comune, fără a ignora însă particularitățile istorice și culturale ale fiecărei comunități.

Ideea de unitate era legată, în concepția lui Iorga, de continuitatea culturală. Școala, biserica, cartea și cultura au avut un rol esențial în păstrarea legăturilor dintre comunitățile românești. În cazul aromânilor, școlile și publicațiile în limba română au reprezentat importante instrumente de educație și de transmitere a culturii.

Iorga a acordat o atenție deosebită și spațiului balcanic, pe care îl considera un teritoriu de întâlnire între popoare și culturi. Cercetările sale privind Albania, Macedonia, Grecia și comunitățile românești sud-dunărene reflectă interesul pentru această diversitate istorică. Prin studiile și călătoriile sale, istoricul a contribuit la cunoașterea mai aprofundată a lumii balcanice și a locului românilor în acest spațiu.

În viziunea lui Iorga, cultura putea păstra o comunitate unită chiar și atunci când aceasta era răspândită în teritorii diferite. Limba, memoria istorică, tradițiile și educația deveneau astfel elemente ale unei identități comune.

Amintim aici câteva lucrări de-ale marelui învățat Nicolae Iorga care vorbesc despre legătura dintre românii din nordul Dunării cu cei din sud:

Istoria Românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.) (1919)

Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans (Albanie, Macédoine, Épire, Thessalie etc.) (1919)

Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient (1912)

Latinitatea în Balcani și românii din Macedonia (1921)

O nouă carte privitoare la Românii din Balcani (1923)

Un Moscopolean Patriarh de Ohrida – și donația lui Gheorghe Castriotul (1932)

Iarăși Moscopole (1932)

Un Aromân dascăl al Academiei din Constantinopol (1935).

2. FRAȘARI – LOCUL A RĂMĂNILOR

Foto: M. Nevaci

Fărșiroțâl'i (sg. *fărșiroț*, pl. *fărșiroț*) au numa di la hoara Frașari (alb. *Frashër*), di iu yini ună parti dit el'i, ațell'i cai își spun el'i ișiși fărșiroț. Numa di fărșiroț s-arăspândi, ma năpoi, la tuț ațell'i cai își spun *rămănh*, față di *armăni*, cum își spun alant aromăni. Fărșiroțâl'i sântu, cama multu, la orighine, picurari.

Protu nvițat cai spusi ti bana a rămănilor tu Albania, tu locu iu l'i-aflăm și ază, fu istoricu gherman Johann Thunmann, cai, tu 1774, scria: „Vlahii di dinclo di Dunăre, românil'i di la sudu ali Dunări, [...] suntu un popul mari și multu la numir... Și tu Albania băneadă mult. Zburăscu idyea grai ca și frațâl'i a lor di dincoai di Dunăre [...] Își spun el'i ișiși *rumâni* ori *rumuni*.”

Fărșiroțâl'i s-află tu giumitatea di la sud dit Albania, iu să zburăști dialectu toscu dit graiu albanez. Ari și alti numi di grup a fărșiroților, după locuri ică după hori: *culuheaț* dit Colonia, *jărcănioț* dit Jarcani, *uiahiț* dit Uianic, *căstrănioț* dit Custreț și *plisoț* dit Pleasa.

Protu lucru a fărșiroțui fu, tu tut chirolu, picurări'lea. Casili a picurarilor aromăni s-află pi Țeniuri, tu munț, diparti di căliurili mări. Tu munț, veara, el'i adăra „călivi” sum cumândușearea a unui celnic.

Horili a lor, adrati tu ahurhită maș dit născânti călivi, cu chirolu s-alăxea tu hori ma mări. Născânti dit eali, agiumsi chentri di emburlâchie ma importanti, s-alăxea dipriună tu căsăbađâl'i mări, mușat, cum ira Moscopole, Frașari și Curceauă. Așe vinea arada tu ațel chiro: casili, alăxiti tu căsăbađ avuț, ira distrusi di otomani, ca s-nu agiungă să mută capu. Fărșiroțâl'i ira băgaț sâ s-toară la călivi și năpoi giunamea anâlța diznou casi.

2. FRAȘARI – ȚINUTUL RĂMĂNILOR

Foto: M. Nevaci

Frașari (Frashër) este una dintre localitățile istorice importante pentru aromânii din Albania. Așezată în zona muntoasă din sudul țării, localitatea este cunoscută pentru comunitatea sa aromânească și pentru rolul pe care l-a avut în păstrarea limbii, tradițiilor și identității culturale.

Fărșeroții (sg. fărșirót, pl. fărșirót) au numele derivat de la localitatea Frașari (alb. Frashër), de unde provin o parte dintre ei, anume cei care se numesc ei înșiși fărșeroți. Denumirea de fărșeroți s-a extins, însă, la toți cei care își spun *rămân* (față de *armân* cum își spun ceilalți aromâni). Fărșeroții sunt, prin excelență, păstori.

Cel dintâi învățat care a semnalat existența aromânilor în Albania, în teritoriul unde-i întâlnim și astăzi, a fost istoricul german Johann Thunmann, care la 1774 spunea: „Vlahii de dincolo de Dunăre (românii sud-dunăreni) [...] sunt un popor mare și numeros... Și în Albania locuiesc mulți. Vorbesc același grai ca și frații lor de dincoace de Dunăre [...] Se numesc ei înșiși rumâni sau rumuni.”

Fărșeroții se găsesc în jumătatea sudică a țării (zona dialectului tosc al albanezei). Există și alte denumiri de grup ale fărșeroților, după ținuturi sau localități: *culunăt* (din Colonia), *jărcănót* (din Jarcani), *uiañt* (din Uianic), *căstrănót* (din Custreț), *plisót* (din Pleasa). Ocupația de bază a aromânului fărșerot a fost în toate vremurile păstoritul. Așezările păstorilor aromâni se găsesc pe înălțimi de munte, departe de drumurile mari. Originea acestor așezări este foarte modestă. La început ele erau alcătuite din simple „călive” (colibe) sub conducerea unui celnic.

Așezările lor, la început formate numai din câteva colibe, cu timpul se transformau în sate mai măricele, dintre care unele, devenind centre comerciale mai importante, repede ajungeau orașe înfloritoare, precum Moscopole, Frashari, Corcea. Procesul era ciclic: așezările stabile devenite orașe înfloritoare erau distruse de către otomani pentru a nu deveni o amenințare socială. Fărșeroții erau nevoiți să se retragă în călive și, generațiile următoare ridicau din nou locuințe stabile.

Tu Albania, tu chirolu a reghimului comunist, tuț fărșiroțâl'i fură băgaț tu casi, iara călivili arămăsiră maș tu aduțeara aminte a aușilor. Frașari nu easti cu bânători ază. Pi ninga vec'lili casi, născânti călivi, „colibi picurărești”, alâsati, aducu aminte di chirolu di maninti.

GRAMATICĂ

TRĂMBI DI ZBOARĂ VERBALE SINTETIȚI ȘI ANALITIȚI

Condiționalu are dauă timpuri: prezentu (sintetic) și perfectu (analitic).

Condiționalu prezentu easti un timpu sintetic: *s-cântarim, s-cădearim, s-videarim, s-apiririm, s-avearim, s-vrearim*.

Forma negativă: s- + nu + verbul conjugat: *s-nu cântărim, s-nu cădearim, s-nu videarim, s-nu apiririm, s-nu avearim, s-nu vrearim*.

Aisti formi a condiționalui prezentu nu s-află tu multi graiuri armănești:

1. S-videarim cu bunață. (N. Batzaria, Picurarlu Hagi-Done).
2. S-criparim până mane. (N. Batzaria, Nu si-acață armănl).
3. Țe-u măc pânea, țe ni-dăc Chita, s-mi-aspărearim eu di tine. (N. Batzaria, Chita la bisearică).
4. Ca s-putearim tra s-ti-agiungu. (N. Batzaria, Nu si-acață armănl).

Perfectul easte un timpu analitic, compus cu cama multi formi:

- a) **vrea și conjunctivu prezentu di verbu conjugat:** *vrea s-cântu, vrea s-dormu, vrea s-avdu*
- b) **vrea (va) și imperfectu a conjunctivui di verbu conjugat:** *vrea (va) s-lucram, vrea (va) s-lucrai, vrea (va) s-lucra, vrea (va) s-lucram, vrea (va) s-lucraț, vrea (va) s-lucra*.
- c) **vrea (va) și ma-multu-ca-perfectu a conjunctivui di verbu conjugat:** *vrea (va) s-aveam lucrată, vrea (va) s-aveai tăcută, vrea (va) s-avea aruptă, vrea (va) s-aveam apirită, vrea (va) s-aveaț avdăță, vrea (va) s-avea durhătă*.

Cu condiționalu spunem ună condiție ți poate să s-facă tu yinitor, ți nu poate să s-facă tu momentu cându să zburaște (tu prezentu), ți nu putu să s-realizeadătu chirolu ți trăcu.

- *și somnu di moarti vrea s-dorhi* ninga s-nu-ni te-avigleam (BA 36/27)
- *s-me-alăsari* s-me-alin stri cheatra țe naltă, si-ni fugă dorlu di angărlimare! (BA 32/185)
- *Vrea s-arcare* n-foc, s-lo-alăsa. (BA 179/1)

În Albania, în timpul regimul comunist, toți fărșeroții au fost sedentarizați, călivele păstrându-se doar în memoria bătrânilor. Frașari nu mai e locuită în prezent. Pe urmele vechii așezări, câteva călive ‘colibe păstorești’ părăsite amintesc de vremurile de odinioară.

GRAMATICĂ

CONSTRUCȚII VERBALE SINTETICE ȘI ANALITICE

Condiționalul are două timpuri: prezentul (sintetic) și perfectul (analitic).

Condiționalul prezent este un timp sintetic: *aș cânta, aș cădea, aș vedea, (m)-aș trezi, aș avea, aș vrea*.

Forma negativă se construiește cu *s- + nu + verbul conjugat*: *nu aș cânta, nu aș cădea, nu aș vedea, nu (m)-aș trezi, nu aș avea, nu aș vrea*

Aceste forme ale condiționalului prezent nu există în toate graiurile aromâne:

1. *De-ar fi să ne vedem cu bine!*
2. *De-ar fi să crăpăm până mâine!*
3. *Chiar dacă-ți mănânc pita, că-mi zic Chita, trebuia să mă fi speriat eu de tine*
4. *De-aș putea să ajung!*

Perfectul este un timp analitic, compus cu mai multe forme:

a) *vrea + conjunctivul prezent al verbului conjugat*:

aș fi cântat, aș fi dormit, aș fi auzit;

b) *vrea (va) + imperfectul conjunctivului*:

vrea (va) s-lucram, vrea (va) s-lucrai, vrea (va) s-lucra, vrea (va) s-lucram, vrea (va) s-lucraț, vrea (va) s-lucra; ‘aș fi lucrat, ai fi lucrat’

c) *vrea (va) + mai-mult-ca-perfectul conjunctivului*:

vrea (va) s-aveam lucrată, vrea (va) s-aveai tăcută, vrea (va) s-avea aruptă, ‘aș fi lucrat, aș fi tăcut, aș fi rupt’

Cu ajutorul *condiționalului* exprimăm o condiție care poate fi realizată în viitor, care nu poate fi realizată în momentul vorbirii (în prezent) sau care nu s-a putut realiza în trecut.

„Și ai fi dormit încă somnul de moarte, dacă nu te-aș fi păzit eu.”

„De m-ar lăsa să mă urc pe piatra aceea înaltă, să-mi piară dorul de cățărare!”

„S-ar fi aruncat și în foc, dacă ar fi lăsat-o.”

- *ună vulpe vrea-l mîca* cara s-nu u vătămă ficiorlu (BA 345/6)
- *ma și-n foc s-lă dătea, și-n foc vrea s-arca.*(BA 33/37)
- *s-aveai vinită nă ȕuuă ma naintea vrea-l'i aflai tuț pul'i.* (BA 246/8)
- *că s-o-agudea, năsă vrea s-anýia.* (BA 265/11) (dacă ar fi lovit-o, ar fi înviat)

COMUNICARE

CADUR CU OAMINI DI MA NINTI

Foto: Manuela Nevaci

Pitu Guli – erou aromân dit Crușova

Pitu Guli s-amintă tu anu 1865, tu ună fumeal'e oarfănă di armănni dit Crușova, cāsăbă aflat tu ațel chiro tu Imperiu Otoman. Cunoscut și cu numa di Pitu Vlahlu, el agiumsi un dit cunuscuțal'i ali alumtări antiotomane dit Macedonia. Dit tinireată, s-aliȕea di pi volea di alumtari și vrearea di libertate.

Pitu Guli s-băgă tu minarea revoluȕionară cai avea scupo acățarea a autonomi'ei dit Macedonia și apărarea a criștiȕnilor dit reghiune. Tu chirolu a Revoltă'ei di la Ilinden, ahurhită tu avgust 1903, el s-alumtă ti eliberarea ali Crușovi și ti fățeara ali Republiȕi di la Crușova. Aistă formă politică, cai ținu un chiro scurtu, adună armăȕi, slavi și membri a altor comunităȕi, tu numa a libertățal'ei și ali bani deadun.

„L-ar fi mâncat o vulpe, dacă băiatul nu ar fi omorât-o.”
„S-ar fi aruncat și în foc, dacă le-ar fi cerut.”
„Dacă ai fi venit cu o zi mai devreme, ai fi găsit toți puii.”
„Dacă ar fi lovit-o, ar fi înviat.”

COMUNICARE

PORTRETUL ISTORIC

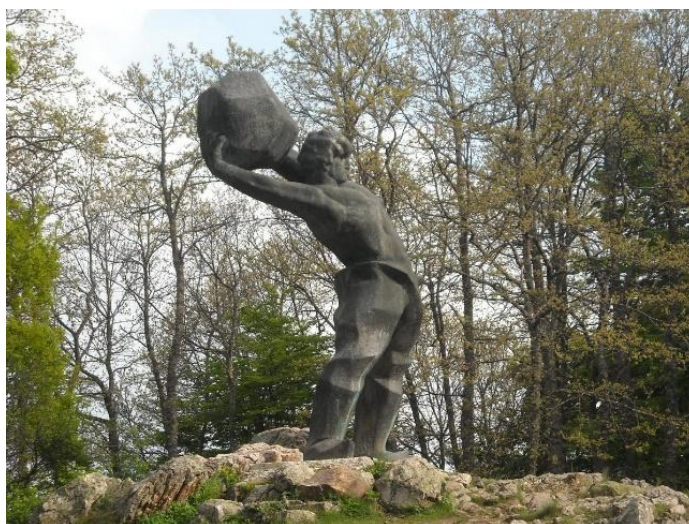

Foto Manuela Nevaci

Pitu Guli – eroul aromân de la Crușova

Pitu Guli s-a născut în anul 1865, într-o familie modestă de aromâni din Crușova, localitate aflată atunci în Imperiul Otoman. Cunoscut și sub numele de Pitu Vlahul, el a devenit una dintre figurile reprezentative ale luptei antiotomane din Macedonia. Încă din tinerețe s-a remarcat prin firea sa independentă, prin curaj și prin dorința de libertate.

Pitu Guli s-a alăturat mișcării revoluționare care urmărea obținerea autonomiei Macedoniei și apărarea populațiilor creștine din regiune. În timpul Revoltei de la Ilinden, declanșată în august 1903, a participat la eliberarea Crușovei și la constituirea Republicii de la Crușova. Această formațiune politică de scurtă durată a reunit aromâni, slavi și membri ai altor comunități, în numele libertății și al conviețuirii.

Cându ascherea otomană s-apruche di Crușova, Pitu Guli lo dimândarea să apără intrarea tu câsâbă. Deadun cu alumtătorl'i a lui, neasi pi ciumulica Mečikin Kamen, acl'imată pi armânești Chiatra a Ursui. Macă ascherea otomană ira multu mari, el nu vru să s-tragă năpoi și neasi tră ninti tu alumtarea până tu moarti. Pitu Guli muri la 12 di avgustu 1903, deadun cu ună mari parti dit oaminl'i a lui, apărândalui idealu di libertate a bânătorilor dit Crușova.

Vătămarea a lui alăxi alumtarea di la Chiatra a Ursui tu un simbol di alumtare contra a Imperui Otoman. Aduțeara aminti a lui fu ținută yie tu cântiți, leghende, monumente. Numa a lui Pitu Guli easte și tu imnu di stat ali Republiți Macedonia di Nordu, deadun cu alți alumtători. Cu curagiu, devotamentu și spiritu di sacrificiu, erou armân dit Crușova agiumsî ună personalitate simbolică dit isturia modernă dit Balcani.

În momentul în care armata otomană s-a apropiat de Crușova, Pitu Guli a primit misiunea de a apăra intrarea în oraș. Împreună cu luptătorii săi, s-a așezat pe înălțimea Mečkin Kamen, numită în română Piatra Ursului. Deși forțele otomane erau mult mai numeroase, el a refuzat să se retragă și a continuat lupta până la capăt. Pitu Guli a murit la 12 august 1903, alături de o mare parte dintre oamenii săi, apărând idealul de libertate al locuitorilor din Crușova.

Sacrificiul său a transformat bătălia de la Piatra Ursului într-un simbol al rezistenței împotriva dominației otomane. Chipul său a fost păstrat în cântece, legende, monumente și în memoria colectivă a aromânilor și a locuitorilor Macedoniei de Nord. Numele lui Pitu Guli este amintit și în imnul de stat al Macedoniei de Nord, alături de alte figuri ale luptei pentru libertate. Prin curaj, devotament și spirit de sacrificiu, eroul aromân din Crușova a devenit o personalitate simbolică a istoriei moderne a Balcanilor.

UNITATEA 8

CULTURA DIT SÂRUNĂ ȘI MODERNITATEA

ALIDEARI

1. AROMÂNII TU BANA CULTURALĂ ROMÂNEASCĂ

Rămănil'i adusiră ună contribuție di marie simasie la duțeara tră ninti ali bani culturali dit Balcani și din România, pit activităț di comerțu, di sculie și nvițătură. Ninga dit secolu XVIII, Moscopole agiumsi un chentru cu anami ti nvițământu și cultura scrisă armânească. Nvițat cacum Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta bâgară pi aradă adetea aistă pit lucrări religioase, didactiți și lexicografiți.

Tu secolili XIX și XX, minduearea ti graiu, literatura și tradita orală ali rămănilor s-feați ma vârtoasă. Oamini cu anami di rădătină armânească, ca Emanuil Gojdu, Gheorghe Constantin Roja și Andrei Șaguna, și-adusiră lucru a lor multu bun la duțeara tră ninti ali culturi, ali sculii și ali conștiinți naționale română.

UNITATEA 8

CULTURA URBANĂ ȘI MODERNITATEA

LECTURĂ

1. PREZENȚA AROMÂNILOR ÎN VIAȚA CULTURALĂ ROMÂNEASCĂ

Aromânii au contribuit semnificativ la dezvoltarea vieții culturale din Balcani și din România prin activități comerciale, educaționale și intelectuale. Încă din secolul al XVIII-lea, Moscopole a devenit un centru important al învățământului și culturii scrise aromânești. Cărturari precum Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta au afirmat această tradiție prin lucrări religioase, didactice și lexicografice.

În secolele al XIX-lea și al XX-lea, interesul pentru graiul, literatura și tradiția orală a aromânilor s-a intensificat. Personalități de sorginte aromână, precum Emanuil Gojdu, Gheorghe Constantin Roja și Andrei Șaguna, au avut contribuții importante la dezvoltarea culturii, educației și conștiinței naționale românești.

Tu secolili XX și XXI, rămăni'i lucră ti bana culturală a câsâbađălor dit România și dit Balcani, dândalui oami'ni mări, pricunuscuț tu lingvistică, istorie, medicină, inginerie, literatură și arte. Cara tu chirolu di ma ninti cultura armânească s-duțea ninti nai multu pit adetea orală, cântic și literatură orală, modernitatea vini cu forme nali: teatru, cinematografie, muzică, presă, literatură și instituții culturale.

Pit oami'ni mări și adără Academia Română și pit oami'ni di mari simasie s-află mulț di răđătină aromânească, ca Ioan D. Caragiani, Dimitrie Cozacovici, Dimitrie Bolintineanu, Theodor Capidan, Dumitru Caracostea și Ion Pacea, Elie Carafoli, Matilda Caragiu Marioțeanu, Nicolae Saramandu. Pit activitatea a lor, ațici viniră cu nvițătura lor tea s-acrească filologia, istoria și literatura română.

Fumel'i'i aromânești Gojdu și Mocioni agiutară sculii, deadiră burse și instituții culturale, iar emburii stabiliț la Viena, Buda, Pesta și Leipzig dădură pârađ ti tipusirea a nâscăntor cărț, lexicoani și gramatiț di mari ufilisire ti cultura română modernă.

Tu istorie, di mari agiutor fură și alti personalităț di răđătină armânească, di cătă dadă ică di cătă tată, cacum sântu vâșil'ielu Vasile Lupu, mitropolitu Dosoftei, poeta Elena Ghica, cunoscută sum paranuma Dora d'Istria, și poetu și filosoflu Lucian Blaga. Pit activitatea a lor politică, relighioasă, literară și culturală, ațici-aua ndupară imnarea tră ninti ti instituții, ti suflitu și ti cultura română. Elena Ghica u feați cunoscută tu mediile nvițate evropene bana românilor di la sud di Dunăre, iara Lucian Blaga avu ună activitati culturală aleaptă.

Tu secolu XX, teatru și cinematografia deadiră mări personalităț aromânești. George Vraca (1896–1964), unu dit nai ma măr'i actori dit România ira aleptu pit boațea di spuneari a poematilor și pit putearea dramatică a l'ei. Toma Caragiu (1925–1977), nai ma mari actor dit România, agiumsi pricunuscut pit marea sa artă a jocui tu teatru și tu film.

Dit fumeal'ea Caragiu yin și surorili a artistui: Matilda Caragiu-Marioțeanu, lingvistă, și ari scrisă ti dialectu aromân și membră titulară la Academia Română, și Geta Caragiu-Gheorghită, sculptor și profesoară, și lucră multu ti arta plastică românească modernă.

Tu lingvistică, Nicolae Saramandu sta ninga nai ma măr'i nvițat, pricunuscut tu tută lumea. Membru titular al Academiei Române, mari nvițat și alumnător ti averu științific a dialectelor românești di la sud di Dunări și autor a nai ma multor lucrări di mari simasie, el își deadi bana ti zughrăpsirea a dialectui aromân dit România și dit Balcani și la băgarea pi aradă, deadun, a dialectui tu sistemu ali limbi române.

Faptu București, tu ună fumeal'ie di aromâni, Nicolae-Șerban Tanașoca (1941–2017) fu un cunoscut filolog clasic și bizantinist român, ti'nisit ca un specialist cu anami tu istoria și cultura ali romanitățâl'ei balcaniți a aromânilor.

Muzica arămasi ună dit nai ma cunoscuti cal'iuri di țâneari și duțeari tră ninti ali culturi armânești. Tu câsâbađ, cânticu tradițional, tu ahurhită ligat di sărbători, fumeal'ie, lucru și adeț, agiumsi ună cali di băgari tu migdani ali identitățâl'ei. Gheorghe Celea, George Marcu, surorili Gica, Marica Pitu, Cristian Ionescu feațiră cunoscut cânticu aromânescu.

În secolele al XX-lea și al XXI-lea, aromânii au participat activ la viața culturală a orașelor din România și din Balcani, oferind personalități importante în lingvistică, istorie, medicină, inginerie, literatură și arte. Dacă în trecut cultura aromânească era transmisă îndeosebi prin tradiția comunitară, cântec și literatură orală, modernitatea a adus forme noi de afirmare: teatrul, cinematografia, muzica, presa, literatura și instituțiile culturale.

Printre membrii fondatori și reprezentanții de seamă ai Academiei Române s-au numărat personalități de sorginte aromână precum Ioan D. Caragiani, Dimitrie Cozacovici, Dimitrie Bolintineanu, Theodor Capidan, Dumitru Caracostea și Ion Pacea, Elie Carafoli, Matilda Caragiu Marioțeanu, Nicolae Saramandu. Prin activitatea lor, aceștia au contribuit la dezvoltarea filologiei, istoriei și literaturii române.

Familiile aromâne Gojdu și Mocioni au sprijinit școli și instituții culturale, au oferit burse, iar negustorii stabiliți la Viena, Buda, Pesta și Leipzig au finanțat tipărirea unor cărți, dicționare și gramatici importante pentru cultura română modernă.

De-a lungul timpului, o contribuție însemnată au avut și alte personalități de sorginte aromână, pe filieră maternă sau paternă, între care domnitorul Vasile Lupu, mitropolitul Dosoftei, scriitoarea Elena Ghica, cunoscută sub pseudonimul Dora d'Istria, și poetul și filosoful Lucian Blaga. Prin activitatea lor politică, religioasă, literară și culturală, aceștia au participat la dezvoltarea instituțiilor, spiritualității și culturii române. Elena Ghica a făcut cunoscută în mediile intelectuale europene situația românilor sud-dunăreni, iar Lucian Blaga a avut o activitate culturală deosebită.

În secolul al XX-lea, teatrul și cinematografia au oferit personalităților aromâne noi forme de expresie. George Vraca (1896–1964), unul dintre marii actori ai teatrului românesc, s-a remarcat prin vocea sa inconfundabilă și prin forța dramatică a interpretării. Toma Caragiu (1925–1977), actor al scenei și al ecranului, a devenit celebru prin diversitatea rolurilor și prin arta monologului satiric. Activitatea lor ilustrează integrarea identității aromânești în spațiul marilor instituții teatrale și cinematografice românești. Din familia Caragiu provin și surorile artistului: Matilda Caragiu-Marioțeanu, lingvistă, specialistă în dialectul aromân și membră titulară a Academiei Române, și Geta Caragiu-Gheorghită, sculptoriță și profesoară, care a contribuit la dezvoltarea artei plastice românești moderne.

În domeniul lingvisticii, Nicolae Saramandu ocupă un loc fundamental. Membru titular al Academiei Române, cercetător al dialectelor românești sud-dunărene și autor al unor lucrări de referință, el a contribuit decisiv la descrierea aromânei, la cercetarea comunităților aromânești din Balcani și la integrarea dialectului aromân în perspectiva unitară a limbii române.

Născut la București, într-o familie de aromâni, Nicolae-Șerban Tanașoca (1941-2017) a fost un cunoscut filolog clasic și bizantinist român, considerat unul dintre cei mai mari specialiști în istoria și cultura romanității balcanice a aromânilor.

Muzica a rămas una dintre principalele forme de păstrare și transmitere a culturii aromânești. În mediul urban, cântecul tradițional, legat inițial de sărbători, familie, muncă și ritualuri, a devenit un mijloc de reprezentare publică a identității. Gheorghe Celea, George Marcu, surorile Gica, Marica Pitu, Cristian Ionescu, și au făcut cunoscut repertoriul aromânesc prin concerte, spectacole și înregistrări, contribuind la trecerea lui din spațiul comunitar în circuitul culturii urbane.

Faptă Bitola, Floria Capsali agiută la imnarea tră ninti ti arta coregrafică dit România. După ți nviță tu xeani tu stilu clasic și modern, cumândâsi baletu ali Opere Române dit București (1930–1940), băgândalui giocu popular românesc tu spectacole di artă modernă. Giocu și arta a baletui fură dusi ninti și di un altu mari om armân, Ioan Tugearu, balerin, coregraf și critic di gioc.

Ion Pacea fu un cunoscut pictor tu arta românească di după polimu, știut ti buiel'ili a lui multu mușati și ti peisajele dit Dobrogea și dit Balcani.

Frațâl'i Ianaki și Milton Manakia, amintaț tu Avdela, fură pionieri ti fotografia și cinematografia balcanică. Cadurâli adărate di e'li tu ahurhita a secolui XX spun ti zânatea, strañili, adețâli și bana di tută ȕuua a râmăñilor și a altor populi dit Balcani și fac ună arhivă di privedari di mari tiñie ca vără altă tu tut locu.

Tu relighie s-aleađi preftu Arsenie Papacioc, vinit dit ună fumeal'i aromânească și agiums un dit oamiñii cu anami tu monahismu ortodox românesc. Pit nvițaturili și cântărili a lui, el avu un zbor greu tu bana relighioasă românească.

Tu literatura română sântu mulț scriitori cu răđătină armânească. Dimitrie Bolintineanu bagă tu migdani isturia, cadurili și pareili românești dit Peninsula Balcanică, iara Constantin Belimace, George Murnu, Nuși Tulliu, Nicolae Batzaria, Z. A. Araia, Nicolae Velo, Marcu Beza, Nida Boga, Zahu Pană, Constantin Colimitra, Atanasie Nasta, Costa Guli, Teodor Mihadas, Hristu Cândroveanu, Cola Caratană, Gheorghe Nevaci și Spiru Fuchi bâgară dinintea noastră tu dialect aromân, aduțerili aminti și lumea culturală armânească. Pit operele a lor s-aduc tu năpoi isturii di fumel'i, locuri, fuȕearea tu arniu și lucrări dit patrimoniu cultural.

Istoricu Neagu Djuvara, vinit dit ună fumeal'ie di răđătină armânească, s-aleađi pit lucrările di istorie a românilor și pit aduȕearea dinintea a tuturor a nvițaturilor di istorie minduite di el.

Tu știință, Elie Carafoli (1901–1983), inginer di bār armânescu și membru ali Academiei Române, fu un dit mări'l'i proȕ oamiñi ți feaȕiră sculia românească di aerodinamică.

Fumeal'ia Minovici, di orighine armânească, deade ali medicini trei oamiñi cu anami: Mina Minovici, adârător di sculie românească di medicină legală; Ștefan Minovici, chimistu și membru corespondent ali Academiei Române; Nicolae Minovici, yeatru legist, adârător a lucrui di ambulanȕă bucureștean și a Muzeui di Artă Populară ți poartă numa a lui.

Născută la Bitola, Floria Capsali a adus contribuții importante în arta coregrafică din România. După ce s-a perfecționat în străinătate în stilul clasic și modern, a condus baletul Operei Române din București (1930–1940), a susținut recitaluri internaționale de succes (1926–1938) și a revoluționat coregrafia prin introducerea dansului popular românesc în spectacolele academice. Dansul și arta spectacolului au fost reprezentate din partea comunității aromânești și de Ioan Tugearu, balerin, coregraf și critic de dans.

Modernitatea a schimbat și formele de exprimare a identității aromânești. Literatura, presa, fotografia, cinematografia și artele vizuale au transformat experiența comunitară într-un discurs adresat societății contemporane. Pictorul Ion Pacea a ocupat un loc important în arta românească postbelică, fiind cunoscut pentru cromatica rafinată și pentru peisajele sale dobrogene și balcanice.

Frații Ianaki și Milton Manakia, originari din Avdela, au fost pionieri ai fotografiei și cinematografiei balcanice. Imaginile realizate de ei la începutul secolului al XX-lea documentează ocupațiile, portul, ceremoniile și viața cotidiană a aromânilor și a celorlalte populații din Balcani, constituind o arhivă vizuală de o valoare excepțională.

În domeniul spiritualității se distinge părintele Arsenie Papacioc, provenit dintr-o familie de aromâni și devenit una dintre personalitățile importante ale monahismului ortodox românesc. Prin predicile și îndrumările sale duhovnicești, el a exercitat o influență considerabilă asupra vieții religioase românești.

Literatura română a fost îmbogățită de numeroși scriitori de sorginte aromână. Dimitrie Bolintineanu a evocat istoria, peisajele și comunitățile românești din Peninsula Balcanică, iar Constantin Belimace, George Murnu, Nuși Tulliu, Nicolae Batzaria, Z.A. Araia, Nicolae Velo, Marcu Beza, Nida Boga, Zahu Pană, Constantin Colimitra, Atanasie Nasta, Costa Guli, Teodor Mihadas, Hristu Căndroveanu, Cola Caratana, Gheorghe Nevaci, Spiru Fuchi au valorificat dialectul aromân, memoria și universul cultural românesc. Prin operele lor sunt recuperate povești de familie, locuri, experiențe ale strămutării și elemente ale patrimoniului comunitar.

Istoricul Neagu Djuvara, provenit dintr-o familie de origine aromână, s-a remarcat prin lucrările dedicate istoriei românilor și prin popularizarea cercetării istorice. Tanasoca

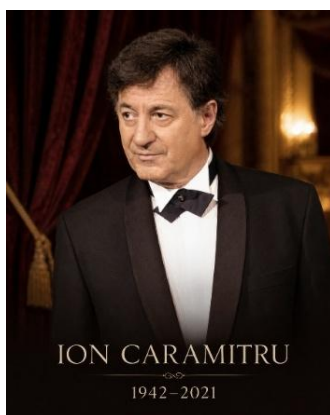
În domeniul științei, Elie Carafoli (1901–1983), inginer de origine aromână și membru al Academiei Române, a fost unul dintre întemeietorii școlii românești de aerodinamică.

Familia Minovici, de origine aromână, a oferit medicinei și științei românești trei personalități importante: Mina Minovici, întemeietorul școlii românești de medicină legală; Ștefan Minovici, chimist și membru corespondent al Academiei Române; Nicolae Minovici, medic legist, fondator al serviciului de salvare bucureștean și al Muzeului de Artă Populară care îi poartă numele.

Tradita nu chiari cându intră tu spațiu urban dit cāsabaḑ și tu calea culturală românească și evropeană. Rămăniłi ndrupsăcu cultura română modernă ahât pit țanearea a patrimoniui di adeț, cât și pit băgarea a lui diznou tu tăpări artistiți nali.

REPERE CULTURALE

1. UNĂ BANĂ TI CULTURĂ: ION CARAMITRU ȘI YIȘTEAREA AROMÂNĂ

Ion Caramitru (1942–2021) fu unu dit nai ma măriłi actori și oamiñi di cultură dit România di ază. Actor di teatru și di filmu, reghizor, director la Teatru Național dit București, ministru ali Culturii și președinte la Uniunea Teatrală dit România (UNITER), el deadi ună mari ndrupsari la duțeara tră ninti ali culturi dit România. Pi nginga lucru artistic, Caramitru s-băgă ahândos tu promovarea și apărarea a patrimoniui cultural și identitar al armănilor ca prezidentu ali Societății di Cultură Macedo-Română, dit 2008 până tu 2021. Ti Caramitru, cultura nu ira maș spectacol artistic, ira și aduțeari-aminte, nvițari și ndrupsari ti armăni. Aistă mindueari s-află și tu lucruri a lui la Societatea di Cultură Macedo-Română.

Amintat București, tu 9-li di marțu 1942, Ion Caramitru vinea dit ună fumeal'i di armăni fărșiroț. Tu un interviu la Radioul Român, actoru zbură di rădătina ali fumeal'i a lui: dadă-sa vinea dit hoara Gramaticova, di-aproapea di Salonic, iara tată-su ira dit Curceauă, dit Albania. El spunea, totăună, di ligătura ali fumeal'i a lui cu cânticu armânescu, cu adețâli țănuti di la papu și di la muma și di papu, Gheorghe Celea, ți îl'i cumândăsi rămăniłi fărșiroț ti vinearea tu patria-mumă, România, tu 1925. Gheorghe Celea ira un cunoscut cântător di muzică polifonică aromână.

Caramitru nviță București la Institutu di Artă Teatrală și Cinematografică „Ion Luca Caragiale” și agiumsi s-hibă cunoscut tu tut laolu. El giucă multi roluri tu teatru și tu film și lucră cu reghizori mări dit România și di iuțido. După 1990

Tradiția nu a dispărut odată cu intrarea ei în spațiul urban și în circuitul cultural românesc și european. Aromânii participă la cultura română modernă atât prin păstrarea patrimoniului tradițional, cât și prin reinterpretarea acestuia în forme artistice contemporane.

REPERE CULTURALE

1. UN DESTIN CULTURAL: ION CARAMITRU ȘI MOȘTENIREA AROMÂNĂ

Ion Caramitru (1942–2021) a fost unul dintre marii actori și oameni de cultură ai României contemporane. Actor de teatru și film, regizor, director al Teatrului Național din București, ministru al Culturii și președinte al Uniunii Teatrale din România (UNITER), el a avut o contribuție importantă la dezvoltarea culturii românești. Dincolo de activitatea artistică, Caramitru s-a implicat activ în promovarea și apărarea patrimoniului cultural și identitar al aromânilor, fiind președintele Societății de Cultură Macedo-Română (2008 – 2021). Pentru Caramitru, cultura nu însemna numai spectacol artistic, ci și memorie, educație și responsabilitate față de comunitate. Această concepție se regăsește și în activitatea sa dedicată aromânilor.

Născut la București, la 9 martie 1942, Ion Caramitru provenea dintr-o familie de aromâni fărșeroți. Într-un interviu acordat Radioului Român, actorul vorbea despre originile familiei sale: mama provenea din satul Gramaticova, din apropierea Salonicului, iar tatăl era originar din zona Corcei, Albania. El povestea, de asemenea, despre legătura familiei sale cu muzica tradițională aromânească și despre faptul că bunicul matern, Gheorghe Celea, unul dintre promotorii mișcării de venire organizată a aromânilor în Țara-mamă, începând în cu 1925, era un cunoscut interpret de muzică polifonică aromânească.

Caramitru s-a format la Institutul de Artă Teatrală și Cinematografică „Ion Luca Caragiale” din București și a construit o carieră artistică impresionantă. A interpretat numeroase roluri în teatru și film și a colaborat cu regizori

avu lucru importantu tu România: 1996–2000 fu ministru ali Culturi, iara dit 2005 până tu moartea a lui, tu 2021, fu director la Teatrului Național dit București. Tu idiul chiro, Ion Caramitru își spusi minduearea tu problema a identității armânilor. El dătea că armânii li agiutară, pit oami ni mări, cu anami, isturia ali României și a altor craturi dit Balcani și apăra dreptul a lor ca să-și țână identitatea și aduțeara-aminte istorică. Zboarăli a lui băga tu migdani minduearea că identitatea armânilor lipsea s-hibă acăchisită tu contextu a istoriei a lor, a ligăturilor cu România și ali banălei a lor la sud di Dunări.

Bana a lui spuni, cum s-đați, ună diplă acățari culturală: pi di nă parti, misticarea cu tut suflitu tu cultura română di ază; pi di-alantă parti, țanearea ali yișteari armânești, trăcută la fumeali și apărută pit lucru tu lumi. Ti Caramitru, țanearea a aduțerilei-aminte a armânilor nu și-ac'eamă încl'idearea a lor tu ei îșiși a lor, ma și băgarea tu aradă ali ndrupării a lor la cultura și la isturia românească.

Ion Caramitru arămăni, nu maș ună personalitate mari a teatrui românescu, ma și ună dit boțali dit lumi, di mari tiinie și țanură aduțeara-aminte, cultura și identitatea armânilor tu România di ază și tu Balcani.

2. CASA ROMÂNEASCĂ DIT CORCEA, ALBANIA

Casa românească dit Corcea/ Korçë, Albania.

Foto: M. Nevaci, I. Floarea

Casa românească dit Curceauă, Albania, aflată calea iu imnă oami ni li priimnari, fu adărată tu stil neoromânescu, tu anu 1928, ti Tașco și Alecsandra Ilo. Fumeali Ilo fățea parti dit taifă cu nvițaț oami ni și emburi armăni de-a locui, și deadiră ună mari ndrupari la duțeara tră ninti ali culturi dit cāsăbă. El i adărară casa ninti s-yină ti totăna tu România. Casa spuni arhitectura ali eti ațalei și easti un semu di mari tiinie ti identitatea românească și armânească dit locu ațel.

importanți ai scenei românești și internaționale. După 1990 a ocupat funcții importante în viața publică românească. Între 1996 și 2000 a fost ministru al Culturii, iar din 2005 până la moartea sa, în 2021, a condus Teatrul Național din București. În același timp, poziția lui Caramitru în problema identității aromânilor a fost una fermă și asumată. El afirma că aromânii au contribuit prin personalități importante la istoria României și a altor state balcanice și apăra dreptul acestora de a-și păstra identitatea și memoria istorică. Discursul său sublinia ideea că identitatea aromânilor trebuie înțeleasă în contextul istoriei lor, al legăturilor culturale cu România și al experienței comunităților sud-dunărene.

Viața lui ilustrează astfel o dublă apartenență culturală: pe de o parte, participarea deplină la cultura română modernă; pe de altă parte, asumarea unei moșteniri aromânești transmise prin familie și apărute prin activitate publică. Pentru Caramitru, păstrarea memoriei aromânilor nu însemna izolarea lor, ci valorificarea contribuției lor la cultura și istoria românească. Ion Caramitru rămâne, astfel, nu numai o personalitate majoră a teatrului românesc, ci și una dintre vocile publice importante care au susținut memoria, cultura și identitatea aromânilor în România contemporană.

2. CASA ROMÂNEASCĂ DIN CORCEA, ALBANIA

Casa românească din Corcea/ Korçë, Albania.

Foto: M. Nevaci, I. Floarea

Casa românească din Corcea, Albania, situată în zona pietonală a orașului, a fost construită în stil neoromânesc în anul 1928 pentru Tașco și Aleksandra Ilo. Familia Ilo face parte din elita intelectuală și comercială aromână locală, care a contribuit activ la dezvoltarea culturală a orașului. Aceștia au ridicat casa înainte de a emigra definitiv în România. Construcția reflectă arhitectura specifică a epocii și reprezintă un punct de reper pentru identitatea românească și aromână din regiune. Clădirea este un monument deosebit de rar pentru peisajul urban din

Casa easti un monumentu ti ciudii tu arhitectura urbană dit Albania și ameastică tâpări de-a stilui neoromânesc cu de-ațeali bizantine: muru di dininti, galbin, cu partea dit chentru adărată pi trei patumi; loggie va s-đacă balconi, arcadi; ună culă cu cip și s-aleađi di alanti și ună ceatii luată dit arhitectura veac'î românească. Ază, casa ari buntru muzeu ti fotografului Gjon Milli, amintat Curceauă și di răđătină armânească di la dada. Fumeal'ea a lui s-mută București tu eta di anamisa di doauăli polimuri. El bitisi Lițeu „Gheorghe Lazăr” dit București, după și s-dusi Statele Unite dit Americă, iu nviță ti inginer di lučina stroboscopică la cunuscuta universitate MIT – Massachusetts Institute of Technology. Gjon Milli fu cunoscut tu tut laolu ca fotograf ali thimiridi *Life*, dit ańil'î 1940 până la moartea a lui, tu 1984. Fu unu dit prođăl'î fotografi și lucrară cu lučina a uni stroboscop. Lucră cu personalităț ca Man Ray și il avu și pe Pablo Picasso anamisa di oamińil'î a cui le-adără caduri. Tu muzeu sântu băgate tu aradă ca la 240 di caduri adrati di artistu.

Casa, aflată pi idyea cali cu Prota Sculie Albaneză, ază Muzeul Național ali Educației, easti ună dit nai ma mușatili monumenti dit Curceauă și easti cunoscută tu ghidu turistic dit Albania cu numa di „Casa românească”.

GRAMATICĂ

ZBORU COLOCVIAL VS ZBORU FORMAL TU DIALECTU AROMÂN

Tu dialectu aromân, cacum tu limba română, modul di spuneari s-alăxești după locu di zburări, după omu cu cai sâ zburaști și după scupolu a zboarălor. Tu zboarăli di cathi đuua easti nai ma multu ufilisit *grirea familiară*, și s-cunoaști

Albania, integrând elemente specifice stilului neo-românesc cu influențe bizantine: fațadă de culoare galbenă cu o structură pe trei niveluri în corpul central; loggie (pridvor), arcade rotunde; un turn conic distinctiv și acoperiș de inspirație tradițională românească.

Clădirea adăpostește astăzi muzeul dedicat fotografului Gjon Milli, născut în Corcea, de sorginte aromână, după mamă, a cărei familie s-a mutat la București, în perioada interbelică. A terminat liceul Gheorghe Lazăr din București, apoi și-a continuat studiile în SUA ca inginer de iluminat, la cunoscuta universitate MIT (Massachusetts Institute of Technology). Cunoscut la nivel mondial pentru că a fost fotograf pentru revista *Life* din anii 1940 până la moartea sa în 1984. A fost pionier în fotografia experimentală cu lumină stroboscopică. A lucrat cu personalități precum Man Ray și Pablo Picasso se numără printre subiecții săi de portret. În muzeu sunt expuse aproximativ 240 de fotografii ale artistului.

Clădirea, situată pe aceeași stradă cu Prima Școală Albaneză (azi Muzeul Național al Educației), este una dintre cele mai frumoase construcții din oraș și este cunoscută sub numele de „casa românească” în ghidul turistic din regiune.

GRAMATICĂ

LIMBAJ COLOCVIAL VS LIMBAJ FORMAL ÎN DIALECTUL AROMÂN

În dialectul aromân, ca și în limba română, modul de exprimare se adaptează situației de comunicare, interlocutorului și scopului discursului.

după tâpări ca zbor mușat, fapr diunoară, ți yini el ișiși, iara tu locuri ofițiale, tu lumi, s-ufiliseaști ună zburări cama cu nomuri, cama alăvdată și adărată cu cama multă băgari pi aradă.

Grearea familiară easti ufilisită ncasă, tu fumeal'i, anamisa di soț, ică anamisa di oamiñi ți s-cunuscu ghini. Ea s-cunoaști după propoziții șcurti, zboară familiare di acl'imari, apandiseri a zboarălor, interjecții și trâmbe di zboară idiomatiți. Zburătoru nu alagă totăna s-aibă ună spuneari adărată după nomuri ahândos di strimti, că zburărea s-fați diunoară.

Limba literară trađi toru ca model ti soili di graiuri dit ună reghiuni, te-ațea că ari alăxeri sociale și istorice dit eta di ază. Lumăchili lingvistiți dau apandisi luyii di luyii: pit țânearea cu mindueari a graiului de-a locui, pit alăxearea a lui cu limba standard, după locu di zburări, ică pit chirearea, câte niheamă, a tâpărilor dialectale.

Diglosia va s-đacă aflarea, ună nginga alantă, a doauă variante: una standard, adărată după nomuri, nvițată pit sculie și ufilisită nai ma multu tu scriari și tu locuri ofițiale, și una fără nomuri, ufilisită tu grearea di tută đuuu. Anamisa di eali pot s-hibă alăxeri di vocabular, gramatică, arada a zboarălor și fonetică, cathiună avândalui funcții ghini băgati pi aradă. Varianta adărată după nomuri și standardizată easti ufilistă tu sculie, administrație, literatură și tu zburărea ofițială.

Varianta fără normă și fără stiluri di ufiliseari – beletristic, juridic-administrativ, științific și jurnalistic – sâ-nveață tu fumeal'i și s-ufiliseaști tu comunicarea di tută đuuu și tu locuri neofițiale. Varianta dialectală nu easti ună formă alătusită ică niavută tu zboară, ma easti un sistem lingvistic cu nomurili a lui. Doauăli coduri lingvistiți pot sâ-s-aproachi tu născănti situații, iara zburătoril'i pot s-treacă licșor di la unu la alantu. *Diglosia* poate sâ-s facă anamisa di variantele ali idyei limbă.

Un exemplu di diglosie poate s-hibă aflat tu ună fumeal'i armânească dit România, tu cri dialectul aromân s-ufiliseaști tu comunicarea di tută đuuu, iara limba română literară tu situații ofițiale. Idyiul zburător poate s-đacă tu casă:

Mini hiu armân. Tu casă zburăscu armâneaști cu dada, cu tata și cu papu.

Tu limba română literară, mesajul corespondent easti:

Eu sunt aromân. Acasă vorbesc aromânește cu mama, cu tata și cu bunicul.

Tu aestă situație, aromâna easti varianta dialectală, nvițată tu fumeal'i și ufilisită diunoară tu grirea cu cusurin'l'i ică cu alț oamiñi dit parei. Româna literară easti varianta codificată, cu nomuri, nvițată și băgată pit aradă tu Academia Română, ufilisită tu sculie, tu administrație, tu presă și tu comunicarea profesională. *Aromâna easti un dialectu istoric ali limbi române, cu sistem fonetic, structură gramaticală și vocabular a lui.*

Alăxearea di cod s-fați cându zburătorlu își potriveaști spunirea după persoana cu cari zburăști. Di exemplu, el poate s-acăță zburarea armâneaști cu un membru ali fumeal'i:

Astară va nă duțem la papu.

După ațea, poate s-spună idyea informație tu limba română literară unei persoane ți nu știe dialectul:

În conversațiile cotidiene predomină *limbajul colocvial*, caracterizat prin spontaneitate, simplitate și expresivitate, în timp ce în contexte oficiale, educaționale sau publice se utilizează un limbaj mai formal, mai elaborat și mai atent structurat.

Limbajul colocvial este specific conversațiilor din familie, dintre prieteni sau dintre persoane care se cunosc bine. El se caracterizează prin propoziții scurte, formule de adresare familiare, repetiții, interjecții și expresii idiomatice. Vorbitorul nu urmărește întotdeauna o exprimare strict organizată, deoarece comunicarea se desfășoară spontan.

Limba literară exercită o influență tot mai puternică asupra varietăților teritoriale, ca urmare a transformărilor sociale și istorice contemporane. Comunitățile lingvistice reacționează diferit la această presiune: prin păstrarea conștientă a graiului local, prin alternarea acestuia cu limba standard în funcție de situația de comunicare sau prin pierderea treptată a particularităților dialectale.

Diglosia presupune existența paralelă a două varietăți: una standard, codificată, însoțită prin educație și folosită mai ales în scris și în contexte oficiale, și una nestandardizată, utilizată în comunicarea curentă. Între cele două pot exista diferențe de vocabular, gramatică, topică și pronunțare, fiecare având funcții bine delimitate. Varianta normată și standardizată este utilizată în educație, administrație, literatură și comunicarea oficială. Varietatea nenormată, fără stiluri funcționale (beletristic, juridic-administrativ, științific, jurnalistic) este dobândită în familie și întrebuințată în conversațiile cotidiene și în situațiile informale. Varietatea dialectală nu reprezintă o formă incorectă sau simplificată, ci un sistem lingvistic cu reguli proprii. Cele două coduri se pot suprapune în anumite contexte, iar vorbitorii pot trece cu ușurință de la unul la celălalt. *Diglosia* poate apărea între varietăți ale aceleiași limbi.

Un exemplu de diglosie poate fi întâlnit într-o familie aromână din România, în care dialectul aromân este folosit în comunicarea cotidiană, iar limba română literară în contexte oficiale. Același vorbitor poate spune acasă:

Mini hiu armân. Tu casă zburăscu armânești cu dada, cu tata și cu papu.

În limba română literară, mesajul corespondent este:

Eu sunt aromân. Acasă vorbesc aromânește cu mama, cu tata și cu bunicul.

În această situație, aromâna reprezintă varietatea dialectală, dobândită în familie și folosită spontan în conversațiile cu rudele sau cu membrii comunității. Româna literară este varietatea codificată, normată de Academia Română, însoțită și consolidată prin educație, utilizată la școală, în administrație, în presă și în comunicarea profesională. *Aromâna este un dialect istoric al limbii române, cu sistem fonetic, structură gramaticală și vocabular proprii.*

Alternanța de cod apare atunci când vorbitorul își adaptează exprimarea la interlocutor. De exemplu, el poate începe discuția în aromână cu un membru al familiei – *Astară va s-nă duțem la papu* –, iar apoi poate reda aceeași informație în româna literară unei persoane care nu cunoaște dialectul: *Diseară trebuie să*

Diseară trebuie să mergem la bunicul.

Aliđearea a codui lingvistic easti dată di situația di comunicari, di căt di nvițat easti omu cai greaști și ațel cu cai să zburăști și di ligătura anamisa di zburători.

Ligătura anamisa di aromână și româna literară spuni ună *diglosie situațională*. Dauli variante sântu tu graiu a idylui zburător, ma au funcții aproapea alăxite: aromâna spuni căt di patriot sântu oamiinii tu ună taifă, misticarea tu comunitate și identitatea culturală, tu chiro ți româna standard fați comunicarea tu spațiul public și instituțional. Ma tu situații culturale, cursuri, tipuseri, ică manifestări armânești, dialectul poate s-aibă și funcții formale. Aestu lucru spuni că despărțarea anamisa di dauli variante nu easti ca di lem, fixă, ma s-alăxeaști după situație.

COMUNICARE

DISPUTATIO; SPUNEREA A MINDUIERILOR SOȚIALE

Disputatio easti ună greari bâgată pi aradă, tu cai zburătoril'i spun cu zboară mindueri alăxite. Scupolu a ei easti alăgarea a argumentilor și spunearea a unei concluzii cu thimeľiu, cu tiñisearea a omui cu cai să zburăști și cu ufilisearea a unui grai unđit.

Minduearea socială spuni ți va s-đacă un om ică ună parti di oamiini ti un lucru dit comunitati: nvițarea, fumeal'ia, identitatea, adețali, limba ică modernizarea.

Ti spunearea a unei mindueri pot s-hibă ufilisiti trāmbili di zboară: *După minduearea a mea...; Cum ved mini...; Mini minduescu că...; Pistipsescu că...*

mergem la bunicul. Alegerea codului este determinată de situația de comunicare, de competența interlocutorului și de relația dintre participanți.

Raportul dintre aromână și româna literară ilustrează astfel o diglosie situațională. Cele două varietăți coexistă în repertoriul aceluiași vorbitor, dar îndeplinesc funcții parțial diferite: aromâna exprimă solidaritatea familială, apartenența comunitară și identitatea culturală, în timp ce româna standard asigură comunicarea în spațiul public și instituțional. În contexte culturale, cursuri, publicații sau manifestări aromânești, dialectul poate dobândi însă funcții formale, ceea ce arată că delimitarea dintre cele două varietăți nu este rigidă, ci dinamică.

COMUNICARE

DISPUTATIO; EXPRIMAREA OPINIILOR SOCIALE

Disputatio este o dezbatere organizată în care participanții susțin puncte de vedere diferite. Scopul ei este analizarea argumentelor și formularea unei concluzii întemeiate, cu respectarea interlocutorului și folosirea unui limbaj adecvat.

Opinia socială exprimă punctul de vedere al unei persoane sau al unui grup asupra unei probleme privind comunitatea: educația, familia, identitatea, tradițiile, limba ori modernizarea.

Pentru introducerea unei opinii se pot folosi formulele: *în opinia mea...*, *din punctul meu de vedere...*, *consider că...*, *cred că...*, *sunt de părere că...*

Disputatio. Adețâ ică modernitate?

Adețâli și modernitatea nu lipseaști s-hibă viđutî ca dauă aliđeri țî s-avină ună pi alantă. Adețâli armânești țin graiu, aduțeara-aminte ali comunitati, tiția ali fumeal'i, cãntițili, strañil'i și adețâli. Modernitatea va s-đacă nvițari, tehnologie, vrearea a omui și deșcl'idearea cătră alanti culturi.

Fumeal'ia ari un rol ahândos di mari tu treățirea a dialectui di la ună ghenerație la alantă. Ficiurițâl'i țî zburăscu armânești-n casă țin ligătura cu isturia ali comunități, iara sărbătorili, numțâli și adunârli ali fumeal'i ndrupăscu misticarea anamisa di bări di oamiñi.

Argumentu: Ună comunitate țî își cheari graiu și adețâli easti tu ananghe s-și cheară identitatea.

Exemplu: Ufiliscarea a aromânei tu fumeal'i și băgarea a tinerilor tu lucrî dit comunitati fați sigura duțeara tră ninti a patrimoniui cultural.

Udusirea cu lumea di ază easti, lipseaști, totăna, să-s facă . Tinerl'i lipseaști s-poată să-și aleagă nvițarea, zânatea și bana. Adețâli pot s-hibă acăchisiti diz nou, după nomurili di ază și după vrearea a cathiunui om.

Argumentu: Ună cultură arâmâni yie cându poate să-s țină după alăxerli soțiali.

Exemplu: Cãntițili și isturiili armânești pot s-hibă tu TV, tu radio și tu alti tehnologii, tipusite online și băgate tu proiecte moderne di nvițari.

Minduearea ti acăchiseari. Adețâli și modernitatea pot sâ-s agiută ună alantă. Tăpârli țî țin dialect aromân, aduțeara-aminte și misticarea tu comunitati lipseaști s-hibă dusi tră ninti, iara adețâli țî nu mata unđescu cu lumea di ază pot s-hibă băgati diz nou pi ună nau aradă.

Disputatio. Tradiție sau modernitate?

Tradiția și modernitatea nu trebuie privite ca opțiuni care se exclud. Tradițiile aromânești păstrează graiul, memoria comunității, valorile familiale, cântecele, portul și obiceiurile. Modernitatea presupune educație, tehnologie, libertate individuală și deschidere către alte culturi.

Familia are un rol esențial în transmiterea dialectului de la o generație la alta. Copiii care vorbesc aromâna acasă păstrează legătura cu istoria comunității, iar sărbătorile, nunțile și reuniunile familiale consolidează solidaritatea dintre generații.

Argument: O comunitate care își pierde limba și tradițiile riscă să-și piardă identitatea.

Exemplu: Folosirea aromânei în familie și participarea tinerilor la manifestări comunitare asigură continuitatea patrimoniului cultural.

Adaptarea la societatea contemporană este, de asemenea, necesară. Tinerii trebuie să-și poată alege educația, profesia și modul de viață. Practicile tradiționale pot fi reinterpretate în acord cu legile lumii contemporane.

Argument: O cultură rămâne vie dacă se adaptează schimbărilor sociale.

Exemplu: Cântecele și poveștile aromânești pot fi înregistrate, redactate la TV, la radio, publicate online și valorificate în proiecte educaționale.

Poziția echilibrată. Tradiția și modernitatea se pot completa. Elementele care păstrează limba, memoria și solidaritatea comunității trebuie continuate, iar practicile care nu mai corespund societății actuale pot fi reinterpretate.

UNITATEA 9

RELIGHIE ȘI SUFLIT CU VREARI

Aliđeari

CODEX DIMONIE – FRAGMENT

Codex Dimonie easti nai ma cu anami adunari di texti relighioasi scriati tu dialectu aromân. Manuscrisu ari 15 prediț (didahii), scriati cu alfabetu gârțescu și apriidusi, nai ma sigura, tu proțâl'i ańi dit secolu XIX. Nvițațâl'i lu spun ca nai ma marăli monument lingvistic a dialectui aromân, că easti nai ma bunu textu țanut pi armânești și nă da ună icoană de-arihina a dialectui zburăt tu chirolu ațel. Ti aistu textu, lingvistu Th. Capidan dățea că easti „nai ma importantu monumentu di grai ți lu avem tu aromână”.

Manuscrisu fu aflat tu anu 1889, Ohrida, di lingvistul ghirman Gustav Weigand, tu casa a frațelor armăńi Iancu și Mihail Dimonie. Di aua yini și numa cu cai easti cunoscut ază.

Nu s-știi sigura cai apriidusi și cai scrisi diznou textili. Adetea ali fumeal'ei Dimonie spuni că manuscrisu fu adărat di unu dit strâpapańii a lor, ma nvițațâl'i dăc că la scriarea a lui luară parti ma mulț ngrâpsitori și apriaducători, di arihina dit comunitățali armânești dit Albania.

Ațeali 15 texti sântu prediți și nvițături relighioasi luati după: *Evanghelia după Marcu*; *Faptili a Apostolilor*; scriiturili a Sămtui Ioan Gură de Malmă;

RELIGIE ȘI SPIRITUALITATE

LECTURĂ

CODEX DIMONIE – FRAGMENT

Codex Dimonie este cea mai valoroasă culegere de texte religioase scrise în dialectul aromân. Manuscrisul cuprinde 15 predici (didahii), redactate cu alfabetul grecesc și traduse, cel mai probabil, în primele decenii ale secolului XIX. Lingviștii îl consideră cel mai important monument lingvistic al dialectului aromân, deoarece este cel mai amplu text păstrat și reprezintă o imagine autentică a dialectului vorbit în acea perioadă. Despre valoarea sa, lingvistul Th. Capidan afirma că este „cel mai important monument de limbă pe care îl avem în aromână”.

Manuscrisul a fost descoperit în anul 1889, la Ohrida, de lingvistul german Gustav Weigand, în casa fraților aromâni Iancu și Mihail Dimonie. De aici provine și numele sub care este cunoscut astăzi.

Nu se cunoaște cu certitudine cine a tradus și a copiat textele. Tradiția familiei Dimonie spune că manuscrisul a fost realizat de unul dintre înaintașii lor, însă cercetătorii consideră că la redactarea lui au participat mai mulți copişti și traducători, originari din comunitățile aromâne din Albania.

Cele 15 texte sunt predici și învățături religioase inspirate din: Evanghelia după Marcu; Faptele Apostolilor; scrierile Sfântului Ioan Gură de Aur;

lucrărli a lui Efrem Sirul; predițli a călugărui grec Damaskinos Studitul. Scupolu a ațâștoe apriaduțeri ira s-facă nvițătura criștină aproapea și licșor di achicăsit ti pistipsitorl'i armăni, tu graiu a lor. Tu ațeali ți yin băgăm ună cumată dit textu orighinal:

Didahia Stă Maria (Fragment din textul original)

Căn-s-fețe Stă Maria, didahia a l'ei
este năpói sărbătoare, ș-năpói
pănăyir^l, sărbățuare nu ca
sărbățuaria di aierl' ș-ca di aųáltădă,
ma sărbățuare mare șă cu mare
thavmă șă acsirja a uámińlor^l
cătră-țé șă sărbătořă șă
pănăyiră alăntór^l áyil^l bune sântu, șă
ağutór^l l'i avému iljakímu.
Sărbățuaria a curátli di Stă Marie,
care ază o ýurtăsím^l este cama
tińisită șă cama cu thavme. Că áyil^l
sântu șă si c'lamă izimikarl'ia
Hriștolui, ama curata di Stă Marie
este dada a Dumniđăului a nostru
Isús Hristós, șă Stă Marie

amirăruane tru eta tută. Cătră-țé
di mare curată șă vírgiră șă si aksí
șă s-fețe dada amirăului Hriștolu;
mja tr-ațjă este amirăruane șă
vírgiră, șă di căt^l si đăți ahăt^l cama
bună numă este; cătră-țé
care puate si s-află cama curată șă di
aistă ? ș-care alt^l o spune șă
si o viag'le ma yénoslu a criștińlor?
Șă unđiaște, cathe criștín^l, ți este, ți
s-dhocsisjaște la tute hărzitele áyului
duhu [...]
*l'yar^u di urjac'le, ți đăc^u ayisítile di
cărță?*
*Șă profitul Isaia așățe o đățjă ș-o
spunjá ...*

Codex Dimonie easti un documentu di mari valori ti istoria a dialectui aromân. Graiu ufilisit easti de-arihina armânescu și țani multi tâpări fonitiți și gramaticali vec'li. Gustav Weigand transcrisi manuscrisu, idyea cu grafia orighinală, fără să bagă ună tu ună soi formili ahoryea. El băgă di oară că autorl'i ufilisea, născânt, variantili ahoryea a idylui zbor, lucru ți spuni di multili graiuri armânești dit reghiunea Ohrida – Moscopole. Deapoia, Theodor Capidan și Matilda Caragiu Marioțeanu spusiră că graiu a manuscrisui țani di deaga a graiurilor armânești dit Albania, aproapea di ațeali zburăti vără oară tu reghiunea Moscopole.

„Aflarea a *Codexui Dimonie* ari ună multu mari importanță ti istoria di suflit a armăńilor: textili dit aistă adunari sântu ună mărtirie ți nu poati s-hibă data la năparti a vreariliei di nvițari și di luńinari a suflitui tu graiu a mumei, aromâna. Limba tu cai fu scriat Codexu – fără di altă ca tuti textili dit secolu XVIII și dit ahurhita a secolu XIX, ninti di adunarea cu romanitatea di la nordu a Dunări și cu latinismu ți spuni ti aistă etă istorică – ari ună orighinală noimă a și ună mușuteăță ți nu s-află tu niți ună dit apriaduțerili di ma năpoi.” (Matilda Caragiu Marioțeanu)

operele lui Efrem Sirul; predicile călugărului grec Damaschinos Studitul. Scopul acestor traduceri era de a face învățătura creștină accesibilă credincioșilor aromâni în propria lor limbă. Redăm mai jos un fragment din textul original :

Didahia Stă Maria (Fragment din textul original)

Căn-s-fețe Stă Maria, didahia a l'ei
este năpói sârbătoare, ș-năpói
pănăyîr^l, sârbățure nu ca
sârbățurîa di aier^l ș-ca di aualtădă,
ma sârbățure mare șă cu mare
thavmă șă acsirîa a yămînlor^l
cătră-té șă sârbătōră șă
pănăyîră alăntōr^l ayîl^l bune sântu, șă
agūtōr^l lî avému ilîakîmu.
Sârbățurîa a curătîlî di Stă Marie,
care ază o ýurtăsîm^l este cama
tiînisîă șă cama cu thavme. Că ayîl^l
sântu șă si clămă izimikarlîa
Hriștolu, ama curata di Stă Marie
este dada a Dumniđăulu, a nostru
Isús Hristós, șă Stă Marie

amirărûane tru eta tută. Cătră-té
di mare curată șă vírgîră șă si aksî
șă s-fețe dada amirăulu, Hriștolu;
mîa tr-atîă este amirărûane șă
vírgîră, șă di căt^l si đăți ahăt^l cama
bună numă este; cătră-té
care puate si s-află cama curată șă di
aistă ? ș-care alt^l o spune șă
si o viagle ma yénoslu a criștînlor?
Șă undîaște, cathe criștîn^l, ți este, ți
s-dhocsisîaște la tute hărzîtele ayulu
duhu [...]
*lyar^u di urîacle, ți đăc^u ayisîtile di
cărță?*
*Șă profitul Isaia așățe o đățîă ș-o
spunîă ...*

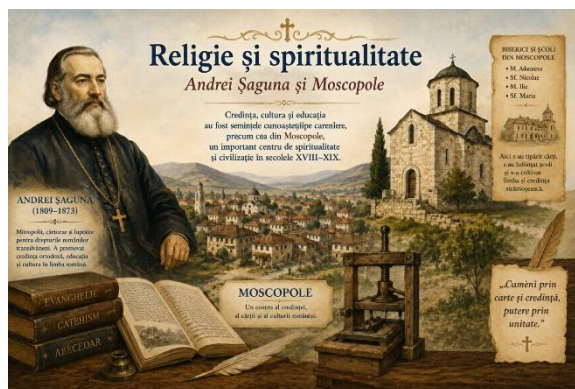
Codex Dimonie reprezintă un document de mare valoare pentru istoria dialectului aromân. Limba în care este scris este dovada unui grai autentic aromân și păstrează numeroase trăsături fonetice și gramaticale vechi. Gustav Weigand a transcris manuscrisul respectând cu fidelitate grafia originală, fără a uniformiza formele întâlnite. El a observat că autorii foloseau uneori variante diferite ale aceluiași cuvânt, ceea ce reflectă diversitatea graiurilor aromâne din regiunea Ohrida–Moscopole. Ulterior, Theodor Capidan și Matilda Caragiu Marioțeanu au demonstrat că limba manuscrisului aparține grupului de graiuri aromâne din Albania, apropiate de cele vorbite odinioară în zona Moscopolei. „Descoperirea *Codex-ului Dimonie* este de o foarte mare însemnătate pentru istoria spirituală a aromânilor: textele din această culegere sunt o mărturie incontestabilă a aspirației spre instruire, spre luminare a sufletului în graiul matern, aromâna. Limba în care a fost scris Codexul – ca, de altfel, toate textele din sec. al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea (înainte de contactul cu romanitatea nord-dunăreană și cu latinismul care a caracterizat perioada istorică dată) – sunt de un autentic și de o frumusețe nemaîntâlnite în niciuna din traduceri ulterioare”. (Matilda Caragiu Marioțeanu)

Th. Capidan spune că limba a *Codexui Dimonie* ari tâpări deadun cu dialectu rămănilor dit Albania, cu graiu fărșeroților și cu a alântor texti armânești dit Albania, ca ună liyie ali zburări di arihina dit reghiunea Moscopolei. Pericle Papahagi easti protu cercetător și ufiliseaști sintagma „dialectu moscopolean” (Papahagi, 1909: 323–324), ună numiri nai ma multu culturală, și sâ spuni di graiu și lucrării a nvițățelor armăni dit mediu cultural ali Moscopoli.

Codex Dimonie easti ună mărtirisire ali bani di suflit și di cultură a armănilor dit Balcani. El spune că, tu ahurhita a secolui XIX, avea câftări ti apriđuțeara a viviilor relighioasi tu dialect aromân și ti arăspândirea ali culturi anamisa di comunitățâli armânești. Pit mușuteața și orighinalitatea ali limbi a lui, manuscrisu acață un loc ahoryea tu patrimoniul cultural armânescu și easti un dit nai ma importantili izvuri ti nvițarea a istoriei a dialectui armânescu.

REPERE CULTURALE

1. ANDREI ȘAGUNA – SĂMTUL A ROMÂNILOR

Sămtu Ierarh Andrei Șaguna (1808–1873) s-amintă Mișkolț (Miskolc), tu Ungaria di ază, tu ună fumeal'i di armăni di arihina dit Grabova, hoară și s-află tora tu Albania, aproapea di cunoscutu chentru cultural armânescu Moscopole. Strâpâpânnii a lui fuđiră tu Imperiu Habsburgic tu a daua giunitati a secolui XVIII, după distruđerea a născăntor hori armânești cu anami dit Balcani.

Andrei Șaguna agiumsî unu dit nai ma tinisiteli personalităț a românilor dit Transilvania. Fu episcop și, deapoi, Mitropolit a Ardealui, putândalui, tu anu 1864, s-adară diznou veac'l'a Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei, cu chentru la Sibiu. Ti activitatea a lui relighioasă și națională, Biserica Ortodoxă Română lu feați sămtu tu anul 2011, iara aduțeara aminte a lui s-fați tu cathi an, la 30 di brumar.

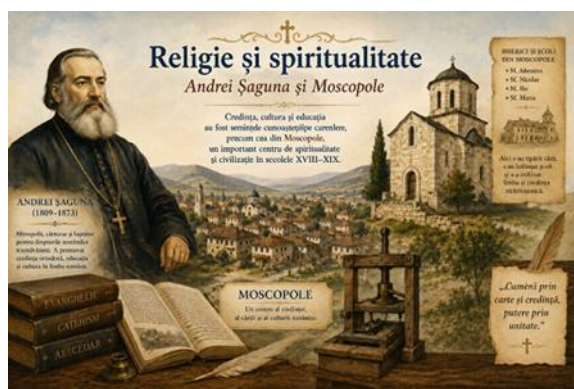
Th. Capidan arată că limba *Codexului Dimonie* prezintă trăsături comune graiului aromânilor din Albania, graiul fărșeroților și al celorlalte texte aromânești din Albania, reflectând fondul dialectal al comunităților originare din regiunea Moscopolei.

Pericle Papahagi este primul cercetător care folosește sintagma „dialectul moscopolean” (Papahagi, 1909: 323–324), denumire cu precădere culturală, referitoare la graiul și creațiile aromânilor formați în mediul cultural al Moscopolei.

Codex Dimonie este o mărturie a vieții spirituale și culturale a aromânilor din Balcani. El dovedește că, încă de la începutul secolului al XIX-lea, existau preocupări pentru traducerea cărților religioase în limba maternă și pentru răspândirea culturii în rândul comunităților aromâne. Prin frumusețea și autenticitatea limbii sale, manuscrisul ocupă un loc aparte în patrimoniul cultural al aromânilor și reprezintă una dintre cele mai importante surse pentru studiul istoriei limbii aromâne.

REPERE CULTURALE

1. ANDREI ȘAGUNA – SFÂNTUL ROMÂNILOR

Sfântul Ierarh Andrei Șaguna (1808–1873) s-a născut la Mișkolț (Miskolc), în Ungaria, într-o familie de aromâni originară din Grabova, localitate aflată astăzi în Albania, în apropierea vestitului centru cultural aromân Moscopole. Strămoșii săi s-au refugiat în Imperiul Habsburgic în a doua jumătate a secolului XVIII, după distrugerea unor importante așezări aromâne din Balcani.

Andrei Șaguna a devenit una dintre cele mai importante personalități ale românilor din Transilvania. A fost episcop și apoi Mitropolit al Ardealului, reușind în anul 1864 să reînființeze vechea Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei, cu sediul la Sibiu. Pentru activitatea sa religioasă și națională, Biserica Ortodoxă Română l-a canonizat în anul 2011, iar pomenirea sa are loc în fiecare an la 30 noiembrie.

Fumeal'ia a lui Andrei Șaguna țânea di comunitatea a armănilor viniț tu hoara Miskolc, iu mult emburi armăni feațiră mări lucrări di emburii. Părințal'i a lui, Naum Șaguna și Anastasia Muciu, ira di arihina dit fumel'i armânești cunuscute. Macă tu eta cându ira ficior avu lipseri di multi lucrări și di alăxeri relighioasi dimândati ali fumeal'i, Andrei Șaguna arămăsi pistipsit credințâl'ei ortodoxă și valorilor luati di la strâpâpânnii a lui. Dada a lui, Anastasia, arămasă singură după moartea di tinir a bărbatui a ei, putu să-și nveață ficiurițâl'i tu pista a strâpâpânnilor. Ti armăni, Andrei Șaguna easti un semnu ali ndrupări ți u avu aistă comunitati la acrișterea ali culturi, ali nvițături, ali bani di suflit românească și la țânearea ali minduiri naționali dit România.

Sibiul agiumsi chentru ti tută activitatea a lui. Aua adără ună mari lucrare ti băgarea pi aradă diznou ali Biseriți Ortodoxă și ti acrișterea a nvițământui românesc.

Lucru a lui Andrei Șaguna avu un zbor di arihina ti adârarea modernă ali bani ti relighia, nvițătura și cultura a românilor dit Transilvania. El agiută la adârarea diznou ali Mitropoliei Ortodoxi a Transilvaniei și scrisi *Statutu Organic*, documentu de-arahina ti adârarea modernă ali Biseriți. Thimilusi *Tipografia Diecezană*, iu fură tipusiti manuali, vivlii relighioasi și lucrări di cultură, iar tu 1853 scoasi thimirida „Telegraful Român”, nai ma veac'l'i tipuseari românească ți easi ninga fără niți ună ntrirupari. Tut așe, băgă diznou pi aradă Institutul Teologic-Pedagogic dit Sibiu, dișcfisi cama multu di 800 di sculii tu Arhiepiscopia Sibiului și agiută la fâțearea a Gimnaziui Românesc dit Brașov, Colegiul Național „Andrei Șaguna” di ază. Lo parti la adârarea a ASTREI, ndrupândalui cu multă vreari și la acrișterea a unei dit nai ma tiîisitili instituții culturali românești dit Transilvania.

Tu chirolu ali Revoluției di la 1848 și tu aînil'i di ma năpoi, Andrei Șaguna băgă tu migdani scupolu a românilor dininti ali Curțâl'ei Imperiali di la Viena. Cu diplomație, cultură și nvițătură, el câftă s-aproachi ndrepturi idyea ti românil'i dit Transilvania și să s-facă cama vârtoasă identitatea națională a lor.

Andrei Șaguna muri tu anu 1873 și fu ngrupat Rășinari, aproapea di Sibiu. Lucrarea a lui relighioasă, culturală și di nvițătură fu di nai ma marili agiutor ti acrișterea a românilor dit Transilvania. Ază, Sămtu Ierarh Andrei Șaguna easti spus ca unu dit nai ma importantili personalităț a isturiei moderni a României și un exemplu ali contribuțâl'ei ți u adusiră armănil'i ti cultura și identitatea românească.

Familia lui Andrei Șaguna făcea parte din comunitatea aromânilor stabiliți în orașul Miskolc, unde numeroși negustori aromâni dezvoltaseră importante afaceri comerciale. Părinții săi, Naum Șaguna și Anastasia Muciu, proveneau din familii aromâne cunoscute. Deși copilăria sa a fost marcată de dificultăți materiale și de schimbări religioase impuse familiei, Andrei Șaguna a rămas fidel credinței ortodoxe și valorilor moștenite de la înaintașii săi. Mama sa, Anastasia, rămasă singură după moartea timpurie a soțului ei, a reușit să-și educe copiii în spiritul credinței strămoșești. Pentru aromâni, Andrei Șaguna reprezintă un simbol al contribuției pe care această comunitate a avut-o la dezvoltarea culturii, educației, vieții spirituale românești și la menținerea conștiinței naționale din România.

Sibiul a devenit centrul întregii sale activități. Aici a desfășurat o amplă operă de reorganizare a Bisericii Ortodoxe și de dezvoltare a învățământului românesc.

Activitatea lui Andrei Șaguna a avut un rol esențial în modernizarea vieții religioase, educaționale și culturale a românilor din Transilvania. El a contribuit la reînființarea Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei și a elaborat *Statutul Organic*, document fundamental pentru organizarea modernă a Bisericii. A întemeiat *Tipografia Diecezană*, în care au fost tipărite manuale, cărți religioase și lucrări de cultură, iar în 1853 a fondat ziarul „Telegraful Român”, cea mai veche publicație românească cu apariție neîntreruptă. Totodată, a reorganizat Institutul Teologic-Pedagogic din Sibiu, a înființat peste 800 de școli populare în Arhiepiscopia Sibiului și a sprijinit fondarea Gimnaziului Românesc din Brașov, actualul Colegiu Național „Andrei Șaguna”. Prin participarea sa la întemeierea ASTREI, a contribuit decisiv și la dezvoltarea uneia dintre cele mai importante instituții culturale românești din Transilvania.

În timpul Revoluției de la 1848 și în anii următori, Andrei Șaguna a reprezentat interesele românilor în fața Curții Imperiale de la Viena. Prin diplomație, cultură și educație, el a urmărit obținerea unor drepturi egale pentru românii din Transilvania și întărirea identității lor naționale.

Andrei Șaguna a murit în anul 1873 și a fost înmormântat la Rășinari, lângă Sibiu. Opera sa religioasă, culturală și educativă a avut o influență decisivă asupra dezvoltării românilor din Transilvania. Astăzi, Sfântul Ierarh Andrei Șaguna este considerat una dintre cele mai importante personalități ale istoriei moderne ale României și un exemplu al contribuției pe care aromânii au adus-o la afirmarea culturii și identității românești.

2. BISERIȚILI DIN MOSCOPOLE – MĂRTIRISIRI ALI CULTURI ȘI ALI PISTI ARMÂNEȘTI

Moscopole – chentru cultural și di suflit. Moscopole (ază Voskopojë, tu Albania) fu, tu secolili XVII și XVIII, ună dit nai ma avutili hori dit Balcani și nai marili chentru cultural, di emburâlchie și di suflit a armănilor. Aflată tu Munțâl'i Pindului, aproapea 20 kilometri tu ncheari di Curceau, hoara acriscu te-ațea că s-afla tu mesea di căl'iuri mări di comerț ți liga Constantinopol di Evropa Chentrală și di Veneția. Tu eta di nai ma mari prucuchie, Moscopole avea ca la 60.000 di locuitori, nai ma mulț armăni. Johann Thunmann scria că bănătorl'i zbură armânești tut chirolu.

Avearea ali hoarăle'i agiută la acriștearea a unei bani culturali cu anami. Tu 1744 fu thimil'iusită *Academia Nauă*, ună importantă instituție di *educatio*, iu sâ-nvița filosofia, teologhia, limbili clasiți și științali ali eti. Tut aua lucra ună dit nai ma bunili tipografii di sud-estu ali Evropi, năfoară di Constantinopol, iu s-tipusiră multi vivlii religioasi și didactiți. Așe, Moscopole agiumsî un chentru ali nvițături, ali apriduțeri și ali tipusiri, ndrupând cu multu la acriștearea ali culturi armânești și la arăspândirea a vivliilor.

Avearea ali Moscopoli s-videa și tu biseriți și mănăstiri adărate tu secolili XVII și XVIII, ndreapti cu freschi și cu icoani di mari simasie artistică. Di monumentili țanuti până ază s-aleg bisearițali *Sămtu Nicola*, *Adurnirea ali Mami a Domnui*, *Sămtu Athanas*, *Sămțâl'i Arhangheli Mihail și Gavriil* și *Sămtu Ilia*, ca și Mănăstirea *Sămtu Ioan Pitițătoru*. Spusi ca monuminti di cultură ali Albaniei, aisti sântu importanti mărtirisiri a patrimoniului di suflit armânescu.

Biserițali fură adărate di cheatră, după planu di arhitectură bizantină. Nai ma multili au ună câravi largă, despărțată cu pari, ună absidă semicirculară, culi di cirnidă și un udă dișcl'is pi partea di surin. Nuntru easti ndreaptă cu freschi și icoani ți spun di Biblie și di bana a sămțâlor.

2. BISERICILE DIN MOSCOPOLE – MĂRTURII ALE CULTURII ȘI CREDINȚEI AROMÂNILOR

Moscopole – centru cultural și spiritual. Moscopole (astăzi Voskopojë, în Albania) a fost, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, unul dintre cele mai înfloritoare orașe din Balcani și principalul centru cultural, economic și spiritual al aromânilor. Situat în Munții Pindului, la aproximativ 20 km vest de Corcea, orașul s-a dezvoltat datorită marilor drumuri comerciale care legau Constantinopolul de Europa Centrală și de Veneția. În perioada sa de maximă prosperitate, avea aproximativ 60.000 de locuitori, majoritatea aromâni. Johann Thunmann consemna că în acea vreme aromâna era vorbită curent în viața cotidiană.

Bogăția orașului a favorizat o viață culturală remarcabilă. În 1744 a fost întemeiată *Noua Academie*, importantă instituție de învățământ în care se studiau filosofia, teologia, limbile clasice și științele vremii. La Moscopole a funcționat și una dintre cele mai însemnate tipografii din sud-estul Europei, în afara Constantinopolului, unde au fost tipărite cărți religioase și didactice. Orașul a devenit astfel un centru al educației, traducerilor și tiparului, contribuind la dezvoltarea culturii aromâne și la răspândirea cărților.

Prosperitatea Moscopolei era ilustrată de zecile de biserici și mănăstiri construite în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, decorate cu fresce și icoane valoroase. Dintre monumentele păstrate se remarcă bisericile *Sfântul Nicolae*, *Adormirea Maicii Domnului*, *Sfântul Atanasie*, *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil* și *Sfântul Ilie*, precum și *Mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul*. Declarate monumente de cultură ale Albaniei, acestea constituie mărturii importante ale patrimoniului spiritual aromân.

Bisericile au fost construite din piatră, după planul tradițional al arhitecturii bizantine. Majoritatea prezintă o navă spațioasă, împărțită prin coloane, o absidă semicirculară, acoperiș din țiglă și pridvor deschis pe latura sudică. Interioarele sunt împodobite cu fresce și icoane care înfățișează scene biblice și viețile sfinților.

Bisearica Sămtu Nicola, adârată tu 1721, easti monumentu nai ma ghini ținut. Freschili a ei fură adârate di David Selenița, iara udălu dișcl'is di dininti fu zugrăpsit di frațâl'i Zografi, cu prosupi di sâmt și fapți dit *Apocalipsă*. Loc di mari simasie ti adunarea a fumel'ilor di armăni, bisearica era un semnu ali aveari a emburilor armăni. Ea easti și ază un important loc di priimnari relighioasă și ună dit puțânili biseariți iu s-fați nînga cântarea tu dialectu aromân.

Bisearica Adurnirea ali Mami a Domnui, adârată nai ma sigura anamisa di ańil'i 1694 și 1699 și zugrăpsită tu 1712, easti una dit nai ma veacl'ili biseariți ținuti până ază. Murili di nafoară nu sântu zughrăpsiti, ma pi di nuntru s-alăxești aisti lucru cu avearea a zugrăpselilor di artă postbizantină. *Bisearica Sămtu Athanas*, thimil'isită, tu 1721 tu partea di nordu-est ali hoari, ari un naos chentral și dauă naosuri laterali. Ază, ea easti și biserica iu de-avrigra s-află murmințâl'i ali hoari.

Bisearica Sămtu Ilia easti ună bazilică cu trei naosuri, despârțati cu pari di cheatră ligaț cu arcadi, și ari udă dișcl'i cătră sud. Bisearițali *Sămta Parascheva* și *Sămtu Haralambie* sântu surpati di dip.

După arderea ali Moscopoli, tu ișeta a secolui XVIII, multi biseariți fură surpati, iara altili fură distrusi tu polimili dit secolu XX. Monumentili ținuti până ază aduc aminte di eta cându hoara era un important chentru relighios și cultural și spun di ligătura anamisa di pisti, grai și identitati tu comunitățali armânești. Tu 2002, ațeli ținți biseariți criștini ortodoxi dit Moscopole fură băgati pi-arada a protălor 100 di monuminti aflatii s-chargea, iara născănti intrară deapoia tu programi di adărari diznou.

GRAMATICĂ

TRĂMBI DI ZBOARĂ IMPERSONALI ȘI REFLEXIVI

Tu dialect aromân, trāmbili di zboară impersonali și reflexivi impersonali și reflexivi s-ufilescu ti spunearea a născăntor acțiuni ică stări, fără s-hibă băgată ninti persoana cunoscută și fați lucru. *Construcțiile impersonali* pot s-aibă ca chentru un verbu la persoana a III-a, cându subiectu nu easti spus ică nu poati s-hibă cunoscut. Construcțiile reflexivi s-fac cu pronomile reflexiv și spun lucrări a căror acțiuni s-toarnă asupra a subiectui. După contextu tu cari sântu ufilisiti, formili reflexivi pot s-aibă și valori impersonală ică pasivă, fiind aproapea di construcțiile cu se dit limba română: *s-đăđi* „se spune”, *s-veadi* „se vede”, *s-fați* „se face”. Aesti construcții s-ufilescu multu la exprimarea a unor lucrări de-arihina, a unor adeț ică a unor acțiuni tu cai persoana și fați lucru nu easti importantă ori nu easti cunoscută.

Biserica Sfântul Nicolae, construită în 1721, este cel mai bine păstrat monument. Frescele sale au fost realizate de David Selenița, iar pridvorul a fost pictat de frații Zografi cu chipuri de sfinți și scene din Apocalipsă. Important loc de întâlnire al comunității, biserica simboliza prosperitatea negustorilor aromâni. Ea este și astăzi loc de pelerinaj și una dintre puținele biserici în care se mai oficiază slujbe în dialectul aromân.

Biserica Adormirea Maicii Domnului, construită probabil între 1694 și 1699 și pictată în 1712, este una dintre cele mai vechi biserici păstrate. Exteriorul său simplu contrastează cu bogăția decorului interior, caracteristic artei postbizantine. *Biserica Sfântul Atanasie*, ridicată în 1721 în partea de nord-est a orașului, are plan bazilical, cu o navă centrală și două nave laterale. Astăzi îndeplinește și rolul de biserică de cimitir al satului.

Biserica Sfântul Ilie este o bazilică cu trei nave, despărțite prin coloane de piatră unite prin arcade, și cu pridvor pe latura sudică. *Bisericile Sfânta Parascheva* și *Sfântul Haralambie* se află în întregime în ruină.

După distrugerea Moscopolei, la sfârșitul secolului XVIII, numeroase biserici au fost ruinate, iar altele au suferit în timpul războaielor din secolul XX. Monumentele păstrate evocă perioada în care orașul era un important centru religios și cultural și ilustrează legătura dintre credință, limbă și identitate în comunitățile aromâne. În 2002, cele cinci biserici ortodoxe din Moscopole au fost incluse pe lista primelor 100 de monumente amenințate cu dispariția, unele fiind ulterior cuprinse în programe de restaurare.

GRAMATICĂ

CONSTRUCȚII IMPERSONALE ȘI REFLEXIVE

În dialectul aromân, construcțiile impersonale și reflexive impersonale sau reflexive sunt utilizate pentru a exprima acțiuni sau stări fără a pune în prim-plan un agent precis. *Construcțiile impersonale* pot avea ca centru un verb la persoana a III-a, atunci când subiectul nu este exprimat sau nu este identificabil. *Construcțiile reflexive* se formează, de regulă, cu pronumele reflexiv și exprimă acțiuni al căror efect se răsfrânge asupra subiectului. În funcție de context, formele reflexive pot avea și valoare impersonală sau pasivă, apropiindu-se de construcțiile cu „se” din româna standard: *s-dăți* „se spune”, *s-veadi* „se vede”, *s-fați* „se face”. Aceste structuri sunt frecvente în exprimarea unor adevăruri generale, a unor obiceiuri sau a unor acțiuni în care agentul nu este important ori nu este cunoscut.

Zboarări verbali impersonali sântu ună parei di zboară cu ună noimă, iar acțiunea nu easti bâgată pi ună persoană cunoscută. Aisti sântu ufilisiti să spună minduiri, fenomene di năfoară, stări di suflitu a omui și lucrări ți lipseasc să s-facă. Verbu s-ufiliseaști, di regulă, la persoana a III-a singular: *da ploai, da neauă, s-ntunică, lipseaști, cadi*. Nâscânti construcții s-fac cu verbu *easti* și cu un adverbu ică un adjectiv: *easti ghini, easti lipsită, poati s-hibă, easti greu*. Tu alti situații, noima impersonală s-fați cu agiutoru a pronumelui reflexiv s- (se): *s-đați, s-știi, s-pistipseaști, s-fați totăna*. După aisti construcții yin, di multi ori, căti ună propoziție ahurhită cu *să* ică că: *Lipseaști s-țânem adețâli; S-cadi s-zburăm cu tiinii; Easti ghini s-ascultăm zboarări ali mai; S-đați că adețâli țin identitatea a comunitățâl'ei*.

Exemple

A.

- *Da ploai.*
- *Da neauă.*
- *Să ntunearică.*

B.

- *Ni-easti foami.*
- *Ni-easti arăcoari.*
- *Ni-easti som.*

C.

- *Easti ghini să nveț.*
- *Easti greu să fărmiți pâni.*
- *Ira ghini să agiunđeai tu chiro.*

D.

- *Să spuni că va avem ună iarnă greauă.*
- *Să lucreadă cu harau.*

E.

- *Lipseaști fățeari lucru aisti.*
- *Va fățeari lucru aistu.*
- *Prindi fățeari lucru aistu.*

Forma reflexivă a verbulor s-fațe cu agiutoru a pronomilor reflexive, ți s-ufilescu la persoana a 3-a (singular și plural): ac.: **să** (**si**, s); d.: **ăș** (**și**, **ș**).

La persoanili 1 și 2 ufilisim formile niacțentuate di la pronomile personale, acuzativ și dativ, singular și plural.

Ex.:

1. pers.: mi lau, mi ndreg, mi-alăxescu
2. pers.: ti lai, ti ndređ, ti-alăxești
3. pers.: s-la, să (si) ndreađe,
s- (si-alăxeăște
1. pers.: nă lăm, nă ndrâđem, n-alăxim
2. pers.: vă laț, vă ndrâđeț, v-alăxiț
3. pers.: s-la, să (si) ndreg, s- (si-)alăxescu

Construcțiile verbale impersonale exprimă acțiuni, stări, fenomene sau aprecieri care nu sunt atribuite unui subiect determinat. Verbul se folosește, de regulă, la persoana a III-a singular: *plouă, ninge, se înserează, trebuie, se cuvine*. Unele construcții sunt alcătuite cu verbul *a fi* și un adverb sau un adjectiv: *este bine, este necesar, este posibil, este greu*. În alte situații, caracterul impersonal este realizat cu ajutorul pronumelui reflexiv se: *se spune, se știe, se crede, se obișnuiește*. Aceste structuri sunt frecvent urmate de o propoziție introdusă prin *să* sau *că*: *Trebuie să respectăm tradițiile; Se cuvine să vorbim politicos; Este bine să ascultăm sfaturile bătrânilor; Se spune că obiceiurile păstrează identitatea comunității*.

Exemple

A. Fenomene ale naturii

- Plouă.
- Ninge.
- Se întunecă.

B. Stări fizice

- Îmi este foame.
- Îmi este frig.
- Îmi este somn.

C. Construcții cu *a fi*

- Este bine să înveți.
- Este greu să frământați pâinea.
- Era bine să ajungi la timp.

D. Construcții cu pronume reflexiv

- Se spune că vom avea o iarnă grea.
- Se lucrează cu bucurie.

E. Construcții care exprimă necesitatea sau obligația

- Trebuie făcut acest lucru.
- Va trebui făcut acest lucru.
- Trebuie făcut acest lucru.

Forma reflexivă a verbelor se realizează cu ajutorul pronumelor reflexive, care se folosesc la persoana a III-a, singular și plural: acuzativ: **să (și, s-)**; dativ: **ăș (și, ș-)**.

La persoanele I și a II-a se folosesc formele neaccentuate ale pronumelor personale, în acuzativ și dativ, la singular și plural.

Exemple:

sg. pers. 1: mă spăl, mă îndrept, mă schimb.

pers. 2: te speli, te îndrepti, te schimbi.

pers. 3: se spală; se îndreaptă; se schimbă.

pl. pers. 1: ne spălăm; ne îndreptăm; ne schimbăm.

pers. 2: vă spălați; vă îndreptați; vă schimbați.

pers. 3: se spală; se îndreaptă; se schimbă.

Pentru formele cu pronume reflexiv în dativ:

sg. pers. 1: îmi spăl; îmi îndrept; îmi schimb (*hainele*).

1. pers.: ăń (ńi) lau, ńi ndreg, ńi-alăxescu (strańile)
2. pers.: ăť (ťă) lai, ťă ndređ, ť-alăxeťi (strańile)
3. pers.: ăș (ș-)la, și ndreađe, ș-alăxeaște (strańile)
1. pers.: nă lăm, nă ndrăđem, n-alăxim (strańile)
2. pers.: vă lať, vă ndrieť, v-alăxiť (strańile)
3. pers.: ăș (ș-)la, și ndreg, ș-alăxescu (strańile).

Forma negativă: nu + verbul reflexiv: nu mi lau; nu-ńi lau strańile.

Dintre întrebunťările pronomelor personale, este de semnalat frecvența așa-numitului „dativ-etic”: *Lăsă-ńi-mi, mărăta-ńi!*

COMUNICARE

SPUNEAREA A PISTIPSIRILOR; DISCURSU FORMAL

Spunerea a pistipsirilor lipseaťi să-s facă cu ună spuneari limpidă și cu argumenti a născăntor minuieri, valori ică tińii personali. Tu dialectu aromń, tea să-și đăcă minduearea a lui, zburătoru poati s-ufilisească sintagmi cacu: „*mini pistipsescu că...*”, „*đăc că...*”, „*după mini...*”, „*minduiescu că...*” ică „*hiu pistipsit/pistipsită că...*”. Tu un discursu formal, ideili sńntu băgati pi aradă după ună liyie logică, iara zburarea easti fără arădeari și cu tińii. Argumentili pot s-hibă ahurhiti cu ligături ca: „*tu protu loc*”, „*tu an doilea loc*”, „*tut așe*”, „*di altă parti*”, „*ti așea*”, „*tu bitisită*”. Ti alumtarea a unălei minuieri, easti important s-aduťem argumenti și exemple și, cńndu lipseaťi, să luăm di ureacl'i și la alti minuieri. Așe, discursu formal s-faťi limpidi, pistipsitor și udusit ti situaťiile di zburări.

pers. 2: îți speli; îți îndrești; îți schimbi (*hainele*).

pers. 3: își spală; își îndreaptă; își schimbă (*hainele*).

pl. pers. 1: ne spălăm; ne îndreptăm; ne schimbăm (*hainele*).

pers. 2: vă spălați; vă îndreptați; vă schimbați (*hainele*).

pers. 3: își spală; își îndreaptă; își schimbă (*hainele*).

Forma negativă

Negarea se realizează prin **nu** + **verbul reflexiv**: *nu mă spăl*; *nu-mi spăl hainele*.

Dintre întrebunțările pronumelor personale este de remarcat frecvența așa-numitului „**dativ etic**”, prin care vorbitorul se implică afectiv în acțiunea exprimată:

- *Lăsă-**hi**-mi!* Lasă-mă!
- *Marăta-**hi**!* Uite la mine!/Privește-mă!

COMUNICARE

EXPRIMAREA CONVINGERILOR; DISCURSUL FORMAL

Exprimarea convingerilor presupune formularea clară și argumentată a unor opinii, valori sau principii personale. În aromână, pentru a-și susține punctul de vedere, vorbitorul poate utiliza formule precum „eu cred că...”, „sunt de părere că...”, „după mine...”, „consider că...” sau „sunt convins(ă) că...”. Într-un discurs formal, ideile sunt organizate logic, iar exprimarea este sobră și respectuoasă. Argumentele pot fi introduse prin conectori precum „în primul rând”, „în al doilea rând”, „de asemenea”, „pe de altă parte”, „prin urmare”, „în concluzie”. Pentru a susține o opinie, este important să prezentăm argumente, exemple și, atunci când este necesar, să recunoaștem și alte puncte de vedere. Astfel, discursul formal devine coerent, convingător și adecvat situațiilor oficiale, academice sau publice.

Tu comunități armânești tradiționali, ligătura anamisa di soacră și noră s-fățea cu un discursu formal, thimil'iusit pi tinisearea ali aradi dit fumeal'i și ali puteari a mulieril'ei cama tu lichie. Nora zbura cu soacra cu formi di tinii, ufilisindalui numi di fumeal'i și avigl'indalui să nu aibă ună aprucheari mari, s-nu-i treacă zboru și să nu zburască cu boțea analtă. Zburarea a ei era cu băgari di oară, cu tinii și, di multi ori, fără s-toară zboru, iara aprucheara sâ fățea cu zboară luati dit adeț și cu ună purtari udusită.

Soacra avea tu minti s-u bagă nora tu băgarea pi aradă ali casi, tu adețali ali fumeal'i și tu arada ali taifi, iara discursu a el'i putea s-aibă ună noimă di cumânduseari ică di dimândari. Aistă niidyea poziție tu zburari spunea arada a fumeal'ei mări, iu eta, practica și locu avut pit numtă băga pi aradă cathi ună dit mulieri. Cu trâtearea a chirolui și cu fâtearea a ficiurițelor, locu ali nurări s-fățea cama vârtos, iara zburarea anamisa di ațeali dauă putea s-hibă cama aproapea și cama puțan formală. Așeți di la *ti pălăcârsescu* s-agiundea la *haide, mamó!*

În comunitățile aromânești tradiționale, relația dintre soacră și noră se caracteriza printr-un discurs formal, întemeiat pe respectarea ordinii dintre familie și a autorității femeii mai în vârstă. Nora i se adresa soacrei folosind forme de politețe, apelative specifice și evitând o apropiere prea mare, pentru a nu-i încălca autoritatea și pentru a nu vorbi pe un ton prea familiar. Discursul ei era marcat de respect, de politețe și, adesea, de evitarea exprimării directe, în timp ce apropierea se realiza prin formule de adresare consacrate de tradiție și printr-un comportament rezervat.

Soacra urmărea să o introducă pe noră în ordinea și rânduielile casei, în tradițiile femeilor și în regulile familiei, iar discursul ei putea avea valoare de îndrumare sau de poruncă. Această asimetrie verbală reflecta structura patriarhală a familiei extinse, în care vârsta, experiența și poziția dobândită prin căsătorie stabileau statutul fiecărei femei. Odată cu trecerea timpului și cu apariția copiilor, locul nurorii devenea mai bine definit, iar comunicarea dintre cele două putea deveni mai apropiată și mai puțin formală. Astfel, de la formula respectuoasă *vă rog!* se putea ajunge, treptat, la adresarea familiară: *hai, mamă!*

UNITATEA 10

MUZICA ȘI TRADITA ZBURĂȚĂ A STRĂPĂPĂNILOR

Imagine generată AI pe baza fotografiei din colecția privată *Măsonjătorja*.

Foto: M. Nevaci; I. Floarea

ALIDEARI

1. CĂNTECU POLIFONIC (CU E), YIȘTEAREA CULTURALĂ A AROMÂNILOR

Tu cultura di adeț armânști, cânticu poati s-hibă mutrit ca ună formă di aduțeari aminte deadun. Tră armăni, muzica și tradita orală avură un rol di mari simasie ti țanearea aduțeril'ei aminte ti comunitățali și ti duțeara tră ninti a valorlior dit ună ghenerație la alantă. Tu ună lumi iu bana ira ligată di picurărili'e, di cărăvănit și di fuțeara tu arniu, cânticu ira tu cathi multi moment ali bani: sărbători, numț, adunări ali taifi, muabeț, ma și momenti di dispărțări ică di dor.

Căntițali armânești spun di isturii, ducherii și di bana deadun tu taifă. Temili a lor sântu soi di soi: vrearea, doru, tiniramea, fumeal'ia, bana picurărească, fuț diparti di casă, natura și evenimentili di mari simasie dit bana comunitățal'ei. Prin eali s-țăn nu maș melodii și texte, ma și zboară, zboară cu noimă și icoani ali lumi tradiționali.

UNITATEA 10

MUZICĂ ȘI TRADIȚIE ORALĂ

Imagine prelucrată digital pe baza fotografiei din colecția privată *Mësonjëtorja*.
Foto: M. Nevaci; I. Floarea

LECTURĂ

1. CÂNTECUL POLIFONIC, PATRIMONIUL CULTURAL AL AROMÂNILOR

În cultura tradițională aromână, cântecul poate fi privit ca o formă de memorie colectivă. Pentru aromâni, muzica și tradiția orală au avut un rol important în păstrarea memoriei comunitare și în transmiterea valorilor de la o generație la alta. Într-o societate în care viața era legată de păstorit, de călătorii și de transhumanță, cântecul însoțea numeroase momente ale existenței: sărbători, nunți, întâlniri ale comunității, petreceri, dar și momente de despărțire sau de dor.

Cântecele aromâne transmit povești, sentimente și experiențe colective. Temele lor sunt diverse: iubirea, dorul, tinerețea, familia, viața pastorală, plecarea departe de casă, natura și evenimentele importante din viața comunității. Prin intermediul lor se păstrează nu numai melodii și texte, ci și cuvinte, expresii și imagini ale unei lumi tradiționale.

Cânticu polifonic – *ună spuneari ali identitățălei armânești*. Ună dit nai ma orighinalili forme ali muziți tradiționale armânești easte cântarea polifonică a armânilor fărșiroț, ică *cânticu cu e*. Aistu cânticu easti un semnu identitar di mari simasie a comunitățălei și easte scrisă tu România tu patrimoniu cultural imaterial național.

Cântarea polifonică, ică *cântițâli polifoniți cu eee*, easti ună formă di cântari deadun, cu agiutoru a ma multor boț. Cântătorl'i fac ună parei, iar boțâli ari cathi ună lucru ahoryea: ună ică doauă boț cumândâsescu cântici, tu chirolu și alanti țân iholu pit cântarea diznou a nâscânti stihuri ică pit sonuri, silabe di cântari deadun. Așeți, muzica s-adară pit dialogu și pit amisticarea a boțâlor. Aistă soi di cântari easti di mari simasie ti pareia di rămăni dit un loc. La iastă *cântari cu e* yin nai ma mulț oamiâni dit comunitate și așeți s-fați nai ma bună ligari anamisa di tuț. Cânticu nu easte maș ună adeți și s-țâni la muabeț, ma și ună luyie di șideari deadun și di spuneari ali identități rămânești.

Birbil'iu

Birbil'iu și cântai tu munti
Birbil'iu și cântai tu munti,
 ~ -tai, more, tu munte

Cântă, lai birbil'io, cântă
Cântă că și cânț mușat
Cântă, boațe, e, moi, di bărbat.

Cântai di dorlu a li vruti
Cântai di dorlu ~ a, ia, li vruti,
Cântă, lai birbil'io, birbil'io
E, cântă

Birbil'iu si-aspars chirolu
Tini tut ma-ț plânț caimolu,
Ti-ncl'isi neaua tu munti
Tini capidan di frunti.

Cânticu cu e easti cunoscut tu tuti craturili dit Blacani iu băneață rămăni fărșiroț: Albania, Grecia, R. Macedonia de Nord, România, dar și în diaspora: SUA, Germania, Franța, Australia. La tuti adețâli, rămăni s-adună ș-cântă cu nic cu mari. Ari cântiți cu e, spusi maș di bărbat și ari și di mul'eri ică deadun cântati. Nițâl'i nveață di cu chiro s-cântă și aței cai nu ar boați mușată țân iholu. Tu România suntu cunoscuț ti mușuțeata ali boați cu e: Gheorghe Celea, Decebal Celea, George Rușă, Surorile Gica. Tu horili Cogealac și M. Kogălniceanu, dit Constanța, ari ninga parei di *cântători cu e*.

Așeți, *cânticu e* easti ună soi di aduțeari aminti a adețâlor dit străpâpâni.

Cântecul polifonic – o expresie a identității aromâne. Una dintre cele mai originale forme ale muzicii tradiționale aromâne este cântarea polifonică a aromânilor fărșeroți, numit și *cântecul cu e*. Aceasta constituie o importantă marcă identitară a comunității și este înscrisă în România în patrimoniul cultural imaterial național.

Cântarea polifonică (sau cântecul cu eee) este o formă de interpretare colectivă, bazată pe suprapunerea mai multor voci. Cântăreții formează un grup, iar vocile îndeplinesc roluri diferite: una sau două voci conduc linia melodică, în timp ce celelalte susțin cântecul prin repetarea unor versuri sau prin sunete de acompaniament. Astfel, melodia se construiește prin dialogul și îmbinarea vocilor. Această formă de cântare are o importantă funcție socială. Ea presupune participarea mai multor membri ai comunității și creează un sentiment de solidaritate și apartenență. Cântecul nu este doar o formă de divertisment, ci și un mod de a fi împreună și de a afirma identitatea grupului.

Privighetoarea

Privighetoare ce cântai pe munte

Privighetoare ce cântai pe munte

~ -tai, măi, pe munte

Cântă, măi privighetoare, cântă

Cântă căci cânti frumos

Cântă, glas (voce), e, măi, de bărbat.

Cântai de dorul mândrei

Cântai de dorul, ia, mândrei

Cântă, privighetoare, privighetoare

E, cântă,

Privighetoare, s-a stricat vremea

Tu, însă, tot îți plângi durerea

Te-a închis zăpada-n munte

Tu, capidan (haiduc) de frunte

.

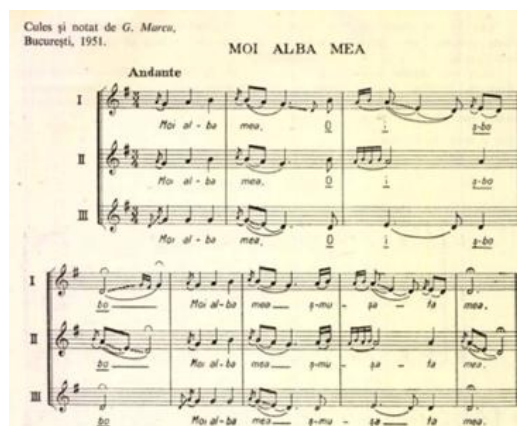
Cântarea polifonică este cunoscută în toate țările din Balcani unde trăiesc aromânii fărșeroți: Albania, Grecia, R. Macedonia de Nord, România, dar și în diaspora: SUA, Germania, Franța, Australia. La toate sărbătorile aromânii se adună și cântă cu mic cu mare. Sunt *cântece cu e* cântate numai de bărbați, cântece doar de femei, dar și cântate împreună. Copiii învață de mici să cânte și cei care nu au voce frumoasă țin isonul. În România sunt cunoscuți pentru frumusețea vocii: Gh. Celea, Decebal Celea, George Rușă, surorile Gica. În satele Cogeaalac și M. Kogălniceanu mai sunt și azi grupuri de cântece polifonice.

În acest sens, tradiția orală aromână poate fi privită ca o formă de memorie vie.

REPERE CULTURALE

1. GEORGE MARCU TI TRADITA ZBURĂȚĂ A STRÂPÂPĂNILOR RÂMĂNI

George Marcu (n. 18 di mărtu 1913, Perivole, Machidunia di Apus – m. 24 di andrelu 1984, București) fu compozitor, dirijor, folcloristu și etnomuzicolog, ma și cântător di musică armânească. El avu ună contribuție di mari simasie la cercetarea ali culturi tradiționale armânești. Lucrarea a lui, *Folclor muzical aromân*, tipusită București tu 1977, easti di mari simasie ti muzica armânilor. George Marcu easti cunoscutu ca armânu ți s-alumtă ti țânearea și bângarea tu migdani ali adeti muzicale armânești. Anamisa di 1948 și 1954, tu *Ansamblu macedo-român* dit București, adună folclor armânescu, pi cai lu paralucră și li băgă tu bair di cântiți di la ansamblu. Dit aistili paraadărări s-aleg *Gaida* și *Tumbe, tumbe*.

cântătoarea Marica Pitu, ti cari George Marcu orchestră și cumânduși acompaniamentul instrumental. Pit cântițăli, spusi și tu dialect aromân, și tu limba română standard, sântu: *Nu va dada s-mi mărită* („Nu vrea mama să mă mărite”), *Bună ziua, picurare* („Bună ziua, păstorule”) și *Feată cu ocl'i măsinaț* („Feată cu ochi măslinii”).

Căftările științifițe a lui Marcu scot tu videari soili di cãntiț dit bair di cãntiț armãnescu. El ari, anamisa di alanti, cãntiț di ascultari și cãntiț di joc. Tu bair di cãntiț tradițional ari cãntiț picurãrești, cãntiț ali cãrãvãnãrilor, cãntiț epice, balade, culendi, cãntiț di jali și cãntiț ligati di luyiili di momenti ali bani armãnești.

Activitatea a lui di cercetare la Institutu de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu” dit București agiută la documentarea și țănerea a născăntor soi di patrimoniu muzical tradițional armânescu. George Marcu mutrea nu maș țănerea ali muziți și a textelor, ma și la bângarea tu migdani a lor pit orchestrație și interpretare. Un exemplu di mari simasie suntu înregistrărili adărați tu 1970 la Radiodifuziunea Română di

REPERE CULTURALE

1. GEORGE MARCU DESPRE TRADIȚIA ORALĂ A AROMÂNILOR

George Marcu (n. 18 martie 1913, Perivole, Macedonia de Vest – d. 24 decembrie 1984, București) a fost un compozitor, dirijor, folclorist și etnomuzicolog, dar și cântăreț de origine aromână. El a avut o contribuție importantă la cercetarea culturii tradiționale aromâne.

Lucrarea sa *Folclor muzical aromân*, publicată la București în 1977, reprezintă una dintre cercetările de referință dedicate muzicii aromânilor.

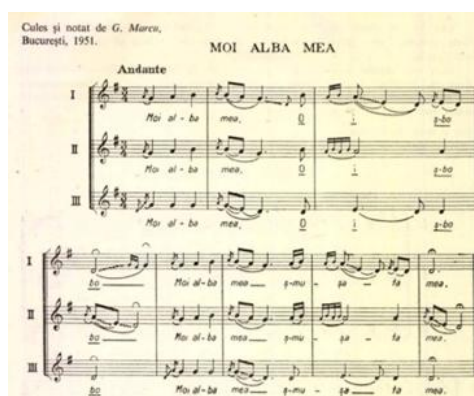
A avut un rol important în conservarea și valorificarea tradiției muzicale aromâne. Între 1948 și 1954, în cadrul *Ansamblului macedo-român* din București, a realizat culegeri sistematice de folclor aromân, pe care le-a prelucrat și le-a introdus în repertoriul ansamblului. Dintre aceste prelucrări se remarcă *Gaida* și *Tumbe, tumbe*.

Activitatea sa de cercetare la Institutul de Etnografie Folclor „Constantin Brăiloiu” din București a contribuit la documentarea și păstrarea unor forme ale patrimoniului muzical tradițional aromânesc. George Marcu a urmărit nu numai conservarea melodiilor și a textelor, ci și valorificarea lor artistică prin orchestrație și interpretare.

Un exemplu relevant îl constituie înregistrările realizate în 1970 la Radiodifuziunea Română de cântăreața Marica Pitu, pentru care George Marcu a orchestrat și a dirijat acompaniamentul instrumental. Piese, interpretate atât în aromână, cât și în româna standard, includ *Nu va dada s-mi mărită* („Nu vrea mama să mă mărite”), *Bună dzua, picurare* („Bună ziua, păstorule”) și *Fată cu ochi măslinii*.

Cercetările lui Marcu evidențiază diversitatea repertoriului aromân. El distinge, între altele, cântece de ascultat și cântece de joc. În repertoriul tradițional apar cântece pastorale, cântece ale cărvănarilor, cântece epice, balade, colinde, bocete și cântece legate de diferite momente ale vieții comunitare.

Prin activitatea sa, George Marcu a avut o contribuție importantă la transmiterea, documentarea și promovarea cântecului aromân, transformând repertoriul tradițional într-o sursă de memorie culturală și de afirmare a identității aromâne.

Pit lucru a lui, George Marcu avu ună contribuție di mari simasie la duțeara tră ninti, documentarea și băgarea tu migdani a cânticui armânescu, alăxind bair di cântiți tradiționali tu un izvur di aduțeari aminte culturală și di spuneari ali identități armânești.

2. CORCEA, ALBANIA – TOPOS TI SERENADI

Fotografie dit colecția privată *Mësonjëtorja*.
Foto: M. Nevaci; I. Floarea

Corcea easti un chentr urban cu anami dit sud-estu al Albaniei, cu ună mari tradită armânească. Căsăbălu easti ligată di isturia culturală și educațională a armânilor dit Albania.

Corcea easti cunoscută și ca *șitate a serenadelor*. Cântată nai ma multu seara, multi ori sum firida ali vruti, serenada ameastică muzica, vrearea, tiniramea și doru. Prin stihuri și muzică, cânticu s-fați ună soi di spuneari, iara căl'iurili, sucăchili, casili și firidili di Curceauă intră tu universu a lui poetic. Adetea a serenadelor fu ținută di cântători cunoscuți ti cânticu urban corcear, ca Spanja Pipa și Tefta Tashko-Koço, ma și, tu ună perioadă ma aproapea di eta di ază, di Eli Fara, cântătoare di orighini armânească, cunoscută prin cântițali tradiționali ali reghiunii Corcea. Di mari simasie ti hoara Corcea easti corulu *Lyra*, cumândâsit di patriotu armân și cunoscutu muzicolog Pandi Bello.

Tradita di muzică dit Curceauă s-adără tu un loc multilingv și multicultural. Tu secolili XIX și XX, căsăbăli s-feați un chentru di mari simasie ali muziți urbane, agiutată di alăxerili comerțiale și culturale ți ligau Blacani'l'i di spațiu mediteranean și european.

2. CORCEA, ALBANIA – TOPOS AL SERENADELOR

KORI "LYRA" - "NDERI I KOMBIT"

Fotografie din colecția privată *Mësonjëtorja*.

Foto: M. Nevaci; I. Floarea

Corcea este unul dintre importantele centre urbane din sud-estul Albaniei și un spațiu cu o puternică tradiție aromânească. Orașul este legat de istoria culturală și educațională a aromânilor din Albania, aici dezvoltându-se de-a lungul timpului instituții, școli și forme de asociere culturală.

Corcea este cunoscută însă și ca un oraș al serenadelor. Serenada este o formă de cântec urban, interpretat în special seara, adesea sub ferestrele unei persoane iubite, în care muzica se împletește cu iubirea, tinerețea, dorul și viața cotidiană a orașului.

În acest spațiu urban, cântecul devine o formă de comunicare. Tinerii își exprimă sentimentele prin versuri și melodii, iar orașul însuși devine decorul acestei comunicări: străzile, casele, ferestrele și serile sunt transformate în elemente ale universului poetic.

Tradiția serenadelor a fost păstrată de cântăreți cunoscuți ai cântecului urban corcear, precum Spanja Pipa și Tefta Tashko-Koço, dar și, într-o perioadă mai apropiată de zilele noastre, de Eli Fara, cântăreață de origine aromânească, cunoscută pentru cântecele tradiționale ale regiunii Corcea. De mare importanță pentru orașul Corcea este corul *Lyra*, condus de patriotul aromân și cunoscutul muzicolog Pandi Bello.

Tradiția muzicală din Corcea s-a dezvoltat într-un spațiu multilingv și multicultural. În secolele XIX–XX, orașul a devenit un important centru al muzicii urbane, favorizat de schimburile comerciale și culturale care legau Balcanii de spațiul mediteranean și european.

Serenada corceară easti, așeți, un exemplu di dialogu cultural. Ea nu easti ună imitație ali muziți occidentale, ma rezultatu ali amintări anamisa di tradita balcanică și modelili europene.

Un exemplu udusit easti serenada corceară „**Dua mëngjeset e majit**” („Iubesc diminețile de mai”). Muzica easte a compozitorui corcear Spiridon Ilo (1876–1950). Serenada este cântat, și di Gjergj Sulioti și Gjergji Mani.

În albaneză

*Dua mëngjeset e majit,
kur këndon bilbili i bukur,
kur fryn erëza e malit,
sa kënaqem që të rri.*

În aromână

*Voi diminețali di mai,
cându cântă birbil'iu mușat,
cându suflă boarea dit munti,
cătu mi-alegrescu s-șed.*

Serenadili arămân un semnu cultural dit Corcea, ținuti pit spectacoli, festivaluri și repertorii dusi tră ninti, dit ună ghenerație la alantă.

GRAMATICĂ

Trămbi di zboară repetitio și trămbi di zboară idiomatit

Structurili cu spuneri diznou și zboarâli cu noimă ndrupăscu la *mușuteața, fâțearea cama vârtoasă și cama altă soi ali greari*. Tu arămână, eali sântu spesi tu cuvenda di cathi çuuă, tu isturii și tu adărarea orală di adeț.

1. Structurili cu spuneri diznou

Spunerea diznou a unui zbor ică construcție poati s-spună adărarea diznou ali unei acțiuni, ună ducheari soi di soi. Tu grearea orală, spunerea diznou lu fațți s-bagă oare ațel cu cai s-fați cuvenda și bagă tu migdani ună idee.

Exemplu:

Tut imnă, imnă, ma nu-are s-chindurească.

Bâgarea diznou a verbui spuni continuarea ali acțiuni și da a enunțui un ritmu cunoscut ali oralități.

Serenada corceară este, astfel, un exemplu de dialog cultural. Ea nu reprezintă o simplă imitație a muzicii occidentale, ci rezultatul întâlnirii dintre tradiția balcanică și modelele europene. Un exemplu reprezentativ este serenada corceară „*Dua mêngjeset e majit*” („Iubesc diminețile de mai”). Muzica îi aparține compozitorului corcear Spiridon Ilo (1876–1950). Serenada este cântată, și de Gjergj Sulioti și Gjergji Mani.

*Voi, dimineți de mai,
când cântă privighetoarea frumoasă,
cându suflă boarea din munte,
cât mă bucur să stau [aici].*

Serenadele continuă să reprezinte un simbol cultural al Corcei. Ele sunt păstrate prin spectacole, festivaluri și repertorii transmise între generații.

GRAMATICĂ

STRUCTURI REPETITIVE ȘI EXPRESII IDIOMATICE

Structurile cu repetiții și expresiile cu sens figurat contribuie la frumusețea, expresivitatea și varietatea discursului. În aromână, acestea sunt frecvente în vorbirea de zi cu zi, în povestiri și în transmiterea orală a tradițiilor.

1. Structurile cu repetiții

Repetarea unui cuvânt sau a unei construcții poate exprima repetarea unei acțiuni, o succesiune de acțiuni sau o desfășurare treptată. În discursul oral, repetiția îl ajută pe vorbitor să accentueze o anumită idee și să atragă atenția asupra informației transmise.

Exemplu:

„Tot mergând, mergând, nu mai ajunge să se oprească.”

Repetiția verbului contribuie la sugerarea continuității acțiunii și imprimă enunțului un ritm specific oralității.

Tu isturii și pãrmithi armânești, structurili cu spuneari diznou bagă pi aradă isturia, adară ritmu și bagă tu migdani lucru adărat di ațel ți fați țiva:

*Imnă, imnă și agiumsi la locu ațel „Merse, merse și agiumse la un loc...”
Și alăgă, alăgă, până-l află.*

Aestili construcții țân tâpãrili orali și adară că lucru s-fați sum ocl'il'i ațelui ți l'ea di ureac'l'e.

2. Zboarâli cu noimă

Zboarâli cu noimă sântu trâmbe di zboară cu ună acâchiseari, ți nu poati s-hibă aflată totna dit ți spuni cathi ub dit eali. Eali pot sâ spună ducheri, ligări anamisa di oamini, situații greali și valori ali comunitățal'ei. Stres ligati di cultura armânească, aisti zboară țân icoani adusi dit lumea picurărească, dit bana ali fumeal'i și dit ligãrili tu taifi. Noima a lor poati s-hibă abstractă ică figurată, dicara acâchisearea di la cai acățã easti concretă. Ti ațea, eali lipsești s-hibă achicăsiti dit tută expresia și dit contextu, nu pit apriaduțeara a cathi zbor.

Exemple di zboară cu noimă

*l'i fuđi buricu
l'i vini inima la loc
l'i ardi inima
l'i s-feați inima cât un pãrumbu
l'i s-umplu oculil'i di lăcări
l'i căđu tu suflit
l'i intră tu minte
nu-l'i intră tu cap
il'i l'ea zborlu dit gură
il'i deadi zbor
l'i vără cuțatu la os
ari mănã licșoară
s-feați foc și pară
nu ari loc s-arucă un ac*

În povestirile și basmele aromâne, repetiția este frecvent utilizată pentru a organiza narațiunea și pentru a crea ritm și pun în evidență acțiunile personajului.

„Merse, merse și agiumse la un loc...”

„Și căută, căută, până îl găsi.”

Astfel de construcții păstrează caracterul oral al povestirii și creează impresia unei acțiuni desfășurate sub ochii ascultătorului.

2. Expresiile idiomatice sunt grupuri de cuvinte cu un sens stabil, care nu poate fi întotdeauna dedus din sensul fiecărui cuvânt luat separat. Ele reprezintă o parte importantă a vocabularului expresiv al limbii. Ele pot exprima idei, relații dintre oameni, situații dificile și valori ale comunității. Strâns legate de cultura aromânească, aceste expresii conțin imagini preluate din lumea păstorească, din viața familiei și din relațiile din cadrul comunității. Sensul lor poate fi abstract sau figurat, de aceea înțelegerea lor pornind de la fiecare cuvânt în parte este dificilă. Pentru aceasta, ele trebuie interpretate în ansamblul expresiei și în contextul în care sunt folosite.

Exemple de expresii idiomatice :

s-a speriat; și-a pierdut curajul

s-a liniștit; și-a recăpătat curajul

suferă mult; îi este foarte dor

s-a speriat foarte tare

s-a emoționat și a început să plângă

i-a devenit drag

a înțeles; a reținut

nu poate înțelege sau accepta

spune înaintea lui ceea ce voia să spună

i-a promis; și-a dat cuvântul

îl aduce într-o situație foarte grea

lucrează cu pricepere; îi merge bine

ceea ce începe

s-a mâniat foarte tare

este foarte aglomerat

COMUNICARE

CÂNTAREA CU ZBOARĂ; REFRENU; ADETEA

Cântarea cu zboară, refrenu și adetea sântu stres ligati anamisa di eali și ndrupăscu la duțeara tră ninti a cântițelor și a valorilor culturale, dit ună ghenerație la alantă.

Cântarea cu zboară. Tu cultura di adeț armânești, cânticu easti spus tu parei. Ma multor oamiñi adară un dialogu anamisa di boț și cântarea s-fați deadun. Cântarea cu zboară poati s-hibă ahoryea, după adeti, bair di cântiți și taifă, iar cântătorl'i pot s-bagă alăxeri di ritmu, spuneri diznou ică formule melodiți.

Tu cântarea polifonică, cunoscută nai ma multu la rămâni'l'i fărșiroț, boțali au roluri ahoryea, ți s-umplu ună cu alantă. Cânticu s-adară așeți prin alăxirea și amisticarea a boțelor. Cântarea cu zboară ari, așeți, și ună funcție soțială: ea l'i-aproachi oamiñil'i. Cânticu nu easti maș ascultat, ma și duchit deadun.

Refrenu easti ună dit elementili di mari simasie ali cânticui di adeț. El poati s-hibă un stihu, ună trambă di stihuri ică ună formulă sonoră ți s-spuni diznou tu cântic. Spunerea diznou ari murafetea a ei: agiută la țânearea tu minte și la duțeara tră ninti a textui. Cântătorl'i și ascultătorl'i cunosc formula ți s-spuni diznou și pot s-yină ma licșor la cântarea deadun.

Easti cunoscută adetea di aprucheari ali nveasti la casa a bărbatui di soacra mari, cu un culac pi cap și anvârligată di surori, cumnati și di teti și di proti cusurini. Cântițali ți fac parti dit adetea di numtă au, di multi ori, refreni ți bagă tu migdani dinamismu a situațalei. Cându nveasta intră tu casa a bărbatui, nveasta tiniră unđi ușa ali casi, tu formă di cruți, cu lighnă. Adetea easti, la orighini, romană: nveasta unđe ușa ali casi cu untulemu, ca s-aibă vigl'earea a zeilor Lari, ți vigl'EAU casa, ma și vrearea ali soacri.

COMUNICARE

INTERPRETAREA; REFRENUL; RITUALUL

Interpretarea, refrenul și ritualul sunt strâns legate între ele și contribuie la transmiterea cântecelor și a valorilor culturale de la o generație la alta.

Interpretarea. În cultura tradițională aromână, cântecul este adesea interpretat în grup. Participarea mai multor persoane creează un dialog între voci și transformă cântecul într-o experiență colectivă. Interpretarea poate varia în funcție de ocazie, de repertoriu și de comunitate, iar cântăreții pot introduce modificări de ritm, repetiții sau formule melodice.

În cazul cântării polifonice, specifică în special aromânilor fărășeroți, vocile îndeplinesc roluri diferite, care se completează reciproc. Cântecul se construiește astfel prin alternarea și suprapunerea vocilor. Interpretarea are, prin urmare, și o funcție socială: ea îi apropie pe membrii comunității și creează un sentiment de apartenență. Cântecul este nu numai ascultat, ci și trăit împreună.

Refrenul este unul dintre elementele importante ale cântecului tradițional. El constă într-un vers, într-un grup de versuri sau într-o formulă sonoră care se repetă în anumite momente ale cântecului. Repetiția are mai multe funcții: el facilitează memorarea și transmiterea textului. Cântăreții și ascultătorii recunosc formula repetată și pot participa mai ușor la interpretare.

Este cunoscut obiceiul întâmpinării miresei la casa bărbatului de către soacra mare, cu un colac pe cap, însoțită de surori, cumnate, precum și de celelalte rude. Cântecurile care fac parte din ritualul nunții au, de multe ori, refrene care accentuează dinamismul și caracterul festiv al momentului.

Când mireasa intră în casa bărbatului, tânăra nevastă unge ușa casei în formă de cruce, cu untdelemn. Obiceiul are o origine romană: mireasa ungea ușa casei cu untdelemn, pentru a beneficia de protecția zeilor Lares, care păzeau casa, dar și pentru a câștiga bunăvoința soacrei.

Nu-*ni* te-arădi, feată *nică*

*Nu-*ni* te-arădi, feată *nică*,
Ș-nu yinu la noi.*

- La noi ari munț analț,
Ș-nu va s-poț tra s-treț.
- Piturnic'li va mi facu,
Ș'io munțal'li va-l'i trec,
Și la voi va s-yin.

*Nu-*ni* te-arădi, feată *nică*,
Ș-nu yinu la noi.*

- La noi iasti vali largă,
Ș-nu va s-poț tra s-treț.
- Pescu tu-api va s-mi facu,
Valea va si-u trec,
Ș'io la voi va s-yin.

*Nu-*ni* te-arădi, feată *nică*,
Ș-nu yinu la noi.*

- La noi iasti soacra rauă,
Ș-nu va s-poț tra s-treți.
- Soacra rauă ș-nora bună,
Doauli va trițem,
Ș'io la voi va s-yin.

Tu cânticu spus deadun, refrenu poati s-hibă și un moment di participari ali tuti parei. Așeți, el ndrupaști la alăxirea a cânticui tu unu lucru ali taifilor.

Adetea. Multi luyii ali traditi orale sântu ligati di adeț. Cânticu poati s-aducă deadun momenti di mari simasie dit bana a omui și ali taifilor: numta, sărbătorili, fuđearea tu arniu ică tu xeani, ma și momentili di aduțeari aminti. Tu adeti, cânticu ari ună murafete și treați di dimensiunea estetică. El spuni ducheru deadun, bagă tu migdani treațirea dit ună etapă ali bani la alantă și ndrupaști la țânearea a născăntor adeț și pistipseri.

Ligarea anamisa di cântic, refren și adeti poati s-hibă mutrită multu ghini tu tradita orală: cânticu duți mesajlu tră ninti, refrenu lu fați s-hibă țanut tu minte, iara adetea îl'i da un contextu soțial și simbolic.

Umple, soro, vearsă, frate

*Eși lună că deade soară,
Eși s-ti veadă 'ntreaga hoară.*

*Deade soară trei bârțate,
Umple, soro, vearsă, frate,
Sâ-l'i dăm ap'ali criplate.*

Adetea di udari ali nveasti, și s-adară sămbăta dininti di numtă, easti aflată și la dacoromâni, și la armâni și bagă tu migdani treațirea ali tiniri di la feată la mull'eari mărtată. Fratili ali nveasti ică un ficior și ari, simbolic, aestu rol vearsă

Nu-mi râde, fată mică și nu veni la noi!

*La noi sunt munți înalți și nu vei putea să-i treci!
Potârnicile mă vor ajuta și eu o să vin la voi.*

Nu-mi râde, fată mică și nu veni la noi!

*La noi este apă mare și nu vei putea să o treci!
Pește mare o să mă fac și eu o să vin la voi.*

Nu-mi râde, fată mică și nu veni la noi!

*La noi este soacră rea și nu vei putea să treci!!
Soacra rea și nevasta bună, amândouă vom trece,
și eu o să vin la voi.*

În cântecul colectiv, refrenul poate deveni și un moment de participare a întregului grup. Astfel, el contribuie la transformarea cântecului într-un act comunitar.

Ritualul. Multe forme ale tradiției orale sunt legate de ritual. Cântecul poate însoți momente importante din viața individului și a comunității: nașterea, nunta, sărbătorile, plecarea sau întoarcerea, precum și momentele de comemorare. În cadrul ritualului, cântecul dobândește o funcție care depășește dimensiunea estetică. El exprimă emoții colective, marchează trecerea de la o etapă a vieții la alta și contribuie la păstrarea unor obiceiuri și credințe.

Relația dintre cântec, refren și ritual poate fi observată foarte clar în tradiția orală: cântecul transmite mesajul, refrenul îl fixează și îl face memorabil, iar ritualul îi oferă un context social și simbolic.

*Ieși lună, că răsări soarele,
Ieși să te vadă tot satul.
Răsări soarele trei brațe.
Umple, soro, varsă, frate,
Să-i dăm apă necăjitei.*

Obiceiul udatului miresei, care se desfășoară sâmbăta dinaintea nunții, este întâlnit atât la dacoromâni, cât și la aromâni și marchează simbolic trecerea tinerei de la statutul de fată la cel de femeie măritată. Fratele miresei sau un flăcău care

apă pi ea, faptă cu murafete rituală di păstriri, fățeari di niț și vigl'eari. La dacoromâni, adetea easti ligată, di multi ori, di aduțeari ali api di la fântână și di adărarea ali nveasti, cu cântiți și griri. La armâni, apa easti adusă ică virsată di frati și di surori, iar momentu easti dus deadun di cântiți di adeti, ca aistu spus ti lună și soari: „Umple, soro, vearsă, frate, / Sâ-l'i dăm ap'ali criplate”. Tu dauli adeț, apa easti semnu di păstriri și di dispărțări ali feati di casa a părințâlor, intrândalui tu ună fumeal'ie nauă.

Tu ună cultură aștirată nai ma multu pi duțeara orală tră ninti, spunearea diznou ari ună murafeti di mari simasie. Stihurili, formulili melodiți și refrenili s-tân tu minte prin ascultari și cântari. Cathi ghenerație l'ea bairlu di cântiți di la ațea di ma ninti, ma poati s-aducă, și ea, niță alăxeri. Cânticu rămâni yiu ti aea că easti cântat, dus tră ninti și paraadârat ti chirolu di tora di armâni.

are un rol ritualic varsă apă peste ea, gest cu o puternică valoare simbolică de purificare, fertilitate și protecție.

La dacoromâni, obiceiul este legat adesea de aducerea apei de la fântână și de împodobirea miresei, însoțite de cântece și strigături. La aromâni, apa este adusă sau vărsată de frați și surori, iar momentul este însoțit de cântece rituale, precum cel adresat lunii și soarelui:

„Umple, soro, varsă, frate, Să-i dăm apei sărmanei..

În ambele tradiții, apa simbolizează purificarea și despărțirea miresei de casa părinților, marcând intrarea ei într-o nouă familie.

Într-o cultură bazată în mare măsură pe transmiterea orală, repetarea are un rol esențial. Versurile, formulele melodice și refrenele sunt memorate prin ascultare și interpretare. Fiecare generație preia repertoriul de la cea precedentă, dar poate aduce, la rândul ei, mici modificări. Cântecul rămâne viu tocmai pentru că este cântat, transmis și adaptat de membrii comunității.

UNITATEA 11

RĂMĂNI TU TOPOSU EVROPEAN

ALIDEARI

1. OAMENI CU ANAMI DI RĂDĂȚINĂ ARMÂNEASCĂ, DINCLO DI ROMÂNIA

Rămăniľi adusiră ună contribuție di mari importanță la duțeara tră ninti ali bani culturali dit Balcani și din Evropa, pit lucru di comerț, sculie, nvițatură, știință, literatură și arte. Tu un loc multilingv și multicultural, eľi intrară tu dialogu cu nai ma multi culturi și ndrupară la criștearea ti bana ali societăți iu s-aflară. Scriem aua maș ti mării oamiņi di cultură cai își spusiră ei ișiși sinea armânească și adărară un lucru mari ti cultura armănilor.

Ninga dit secolu XVIII, Moscopole agiumse un chentru cu anami ti sculia și cultura scrisă aromânească. Aua s-feațiră sculii, tipografii și biblioteț, iara oamiņii di culturală avea ligări cu Veneția, Viena și alti chentri evropenești. Nvițat ca Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta băgară pi aradă tradita aistă pit lucrări relighioase, didactiți și lexicografiți. Cavallioti publică *Protopiria*, cu un lexicon grec-aromân-albanez, Daniil adără un lexicon multilingv, iar Ucuta publică *Noua pedagogie*, cu texte tu dialectu aromân.

UNITATEA 11

PREZENȚE AROMÂNEȘTI ÎN SPAȚIUL EUROPEAN

LECTURĂ

1. OAMENI DE SEAMĂ AROMÂNI DIN AFARA ROMÂNIEI

De-a lungul timpului, aromânii au dat numeroase personalități care s-au remarcat prin contribuții importante în cultură, educație, știință, literatură, artă și viața publică. Într-un spațiu multilingv și multicultural, ei au intrat în dialog cu mai multe culturi și au contribuit la dezvoltarea societății în care s-au aflat. Îi amintim aici pe marii oameni de cultură care s-au considerat ei înșiși aromâni și care au adus o contribuție importantă la cultura aromânilor.

Începând din secolul al XVIII-lea, Moscopole a devenit un important centru de educație și de cultură scrisă aromânească. Aici au fost înființate școli, tipografii și biblioteci, iar oamenii de cultură aveau legături cu Veneția, Viena și alte centre europene. Cărturari precum Theodor Anastasie Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta au continuat această tradiție prin lucrări religioase, didactice și lexicografice. Cavallioti publică *Protopiria*, cu un lexicon grec-aromân-albanez, Daniil alcătuiește un lexicon în patru limbi, iar Ucuta publică *Noua pedagogie*, cu texte în dialectul aromân.

Tu secolu XIX, Viena, Buda și Pesta agiumsiră chentri di mari simasie ti elita aromânească. Emburii și fume'l'i di aua agiutară sculiili și deadiră pârađ ti tipusirea di cărț, lexicoani și gramatiț. Gheorghe Constantin Roja scrisi di orighinea latină a aromânei și unitatea di limbă și di idyea rădătină a românilor di la nordu și di la sud ali Dunări. Mihail G. Boiagi, faptu la Buda și profesor la Viena, tipusi tu 1813 ună gramatică aromânească și bâgă zboru ti scrierea graiului cu grami latini.

Emanoil Gojdu, avocat și filantrop, hărăsi avuțâl'ea a lui ti agiutoru a tinirilor români ortodocși fără putearea a pârađâlor. Fundația Gojdu deade pârađ ca agiutor la mult tiniri ți, ma nâpoi, s-feațiră profesori, yeațari, avocat și oamiñi di cultură. Andrei Șaguna, faptu Mișkolț tu ună fumeal'ie armânească, agiumsi mitropolit ali Transilvaniei și avu mari puteari tu bâgarea pi aradă ali bani tu bisearică și sculia românească. Fumeal'ia Mocioni s-alumtă, și ea, ti ndrepturili românilor, sculia și instituțiili culturale.

Tu Albania, adetea armânească s-duse tră ninti pit educație, literatură și arte di Nikolla Zoraqi (compozitor), Thoma Simaku (compozitor), Tefte Tashko Koço (soprană), Eno Koço (dirijor), Gaço Çako (tenor), Pirro Çako (compozitor). Compozitoru Nikolla Zoraqi adără opere, balet, lucrări orchestrale și muzică ti filmu. Actorl'i Sandër Prosi, Albert Vërria și Margarita Xhepa s-aleapsiră tu teatru și cinematografie.

Nasi Lera easte unulu dit nai ma mării scriitori, prozatori și traducători albanezi contemporani, di orighine aromână. Nasi Lera s-amintă tu 20 yizmăciun 1944, Corcea iu nviță la sculia primară și secundară. După ți nviță lițeuulu tu câsăbălu iu s-frați, s-mută Tirana, iu feați cursurili ali Universități dit Tirana, Limba și literatura albaneză.

Pi nginga creația lui literară, adusi ună contribuție di mari valoare la cinematografia albaneză, ca scenarist, ama și la cultura albaneză, pit activitatea lui largă di traducător. Nasi Lera easte cama cunoscut ca maestru ali prozi, cultivândalui cu achicăsire soi di specii literari, cum sântu isturisirea, nuvela și romanu. Operili lui fură apriradusi tu ma multi limbi sxeani, ninti di cai franțuzeasca, italiana, rusa și angliceasca.

Dit volumili lui di isturisiri și nuveli aduțem aminti: *Neaua dit soni* (1972), *Niurizma ali đadi* (1976), *S-imnām, ficiori!* (1977), *Ocl'i'i ali vreami* (1981) și *Aurarea fără baoți* (1996) [Bora e fundit (1972), Era e pishave (1976), Nisemi, djema! (1977), Sytë e dashurisë (1981), Ulërma e heshtur (1996)].

Dit romaneli lui s-alegu: *Săndili a lui april* (1981), *Să-ț băneđ chirolu* (1984), *Balada mea* (1990), *Nyierea a dictatorui* (1992), *Ocl'i'i ali Sofichi* (2011), *Avum un nyis* (2016) [*Gjaku i prillit* (1981), *Të jetosh kohën* (1984), *Orët e qytetit të vogël* (1986), *Balada e vetvetes* (1990), *Ngjallja e diktatorit* (1992), *Sytë e Sofisë* (2011), *Kishim një ëndërr* (2016)].

În secolul XIX, Viena, Buda și Pesta au devenit importante centre ale elitei aromânești. Comercianții și familiile lor au sprijinit școlile și au oferit fonduri pentru tipărirea de cărți, lexicoane și gramatici. Gheorghe Constantin Roja a susținut originea latină a aromânei, unitatea limbii și ideea unei unități fundamentale a românilor de la nordul și sudul Dunării. Mihail G. Boiagi, născut la Buda și profesor la Viena, a publicat în 1813 o gramatică aromânească și a promovat scrierea graiului aromânesc cu alfabet latin.

Emanoil Gojdu, avocat și filantrop, și-a lăsat averea pentru sprijinirea tinerilor români ortodocși lipsiți de posibilități materiale. Fundația Gojdu a oferit burse și ajutoare financiare numeroșilor tineri care, mai târziu, au devenit profesori, medici, avocați și oameni de cultură.

Andrei Șaguna, născut la Mișkolț, într-o familie aromânească, a devenit mitropolit al Transilvaniei și a avut un rol important în dezvoltarea învățământului și a Bisericii românești. Familia Mocioni, la rândul său, s-a implicat în susținerea drepturilor românilor, a învățământului și a instituțiilor culturale.

În Albania, afirmarea identității aromâne s-a realizat în special prin educație, literatură și arte. Amintim aici pe : compozitorul Nikolla Zoraqi, Thoma Simaku (tot compozitor), Tefta Tashko Koço (soprană) Eno Koço (dirijor), Gaqo Çako (tenor), Pirro Çako (compozitor de muzică ușoară). Nikolla Zoraqi a compus opere, balet, lucrări orchestrale și muzică de film. Actorii Sandër Prosi, Albert Vërria și Margarita Xhepa s-au remarcat în teatru și cinematografie.

Nasi Lera este unul dintre cei mai importanți scriitori, prozatori și traducători albanezi contemporani, de origine aromână. Nasi Lera s-a născut la 20 septembrie 1944, la Corcea, oraș în care și-a petrecut copilăria și a urmat învățământul primar și secundar. După absolvirea liceului în orașul natal, s-a mutat la Tirana, unde a urmat și a absolvit cursurile Universității din Tirana, specializarea Limba și literatura albaneză.

Pe lângă creația sa literară, a adus o contribuție valoroasă cinematografiei albaneze, ca scenarist, precum și culturii albaneze în ansamblu, prin ampla sa activitate de traducător. Nasi Lera este cunoscut îndeosebi ca maestru al prozei, cultivând cu succes diferite specii literare, precum povestirea, nuvela și romanul. Operele sale au fost traduse în mai multe limbi străine, printre care franceza, italiana, rusa și engleza.

Dintre volumele sale de povestiri și nuvele amintim: *Ultima zăpadă* (1972); *Mireasma pinilor* (1976); *Să pornim, băieți!* (1977); *Ochii iubirii* (1981); *Urletul tăcut* (1996).

Dintre romanele sale se remarcă: *Sângele lui aprilie* (1981); *Să-ți trăiești timpul* (1984); *Orele micului oraș* (1986); *Balada sinelui* (1990); *Învierea dictatorului* (1992); *Ochii Sofiei* (2011); *Am avut un vis* (2016).

Nasi Lera fu scenaristu a ma multor filmi albanezi cunoscuți, dit cai s-alegu: *Va-ț numălu*, *S-ti ved tu ocl'i*, *Telefonlu di ună tahină* și *Tăhini nao*. El easte considerat unulu dit nai ma mării traducători albanezi contemporani. Nasi Lera adusi tu limba albaneză capodoperi ali literaturi universali, cama multu operi ali unor laureat cu Premiu Nobel și ali născântor scriitori cu anami di limbă franțuzească, italiană ori spaniolă, cum sântu Albert Camus, Marguerite Duras, Milan Kundera, Gabriel García Márquez și Isabel Allende. Apriadușerili a lui agiutară limba albaneză și cultura literară dit Albania.

Nasi Lera țani un loc aparte tu istoria ali literaturi albanezi contemporani, pit modul tu cai adusi un suflu nou tu proză, mutândalui băgrea di oară di la eroismu la lumea dinuntru a omui și la ntribărili a lui morali și psihologhice.

Thanas Medi easte unu dit autorl'i și romancierl'i important tu literatura albaneză contemporană, di orighine aromână, nai ma cunoscut tră spunearea născântor temi ligati di chirolu trăcut, di adușearea aminti deadun și di bana dit eta a reghimului comunist.

Thanas Medi s-amintă tu anu 1958, tu hoara Dhoksat, dit reghiunea Lunxhëria (Gjirokastër). Feați studiili liceali la cunoscutu liceu „Asim Zeneli” dit Gjirokastër. Ma năpoi, s-mută Tirana, iu, anamisa anl'i 1984 și 1988, studie Limba și literatura albaneză la Universitatea dit Tirana.

Thanas Medi agiumsı un numă di referință tu literatura albaneză, ti proza lui cu puteari, caracterizată pit realismu, analiză psihologhică și băgarea tu migdani a „cronitilor suri” ali perioadălei socialiste. Creația lui romanescă fu multu ghini aprucheată di critica literară tră curaju tematic și tră stilul narativ.

Umbra blăstimată [*Hija e mallkuar*] easti protu lui roman, pit cai autoru s-feați cunoscut tu mediili literari.

Zboru dit soni a lui Sokrat Buba [*Fjala e fundit e Sokrat Bubës*] easti unulu dit nai ma cunoscutili romani ai lui. Cartea avu un mari ecou tu critica și opinia literară și o premiu tră nai ma bunlu roman a anui 2013. Fu apriadusă tu ma multi limbi, iara tu ańil'i tu soni și tu dialectulu aromân, di Andon Kristo.

Chiro ars [*Kohë e djegur*] easte un altu roman cai spuni ti duchearea a unui chiro arămas spinđurat, drama a individui și tensiunili emoționali ligati di evenimenti de-arihina și isturiți.

Markela [*Markela*] easte romanu a autorlui, tu cai easte zughrăpsită tema a destinui tragic al mul'ierălei tu chirolu a reghimului dictatorial.

Casa di nebuni dit Atena [*Çmendina e Athinës*] easte nai ma noulu roman a autorui, cari avu, tu așe, achicăsire.

Thanas Medi apruche Premiu Național tră nai ma buna operă tu proză, multu ghini băgat ti migdani di juriili di specialitate ca unu dit nai ma măr'l'i autori ai literaturălei albaneză. El easte un istorisitor cai ufiliseași un grai caldu, cu icoani și figuri literari, udusită tră scenili ncărcati di tensiuni și emoție.

Nasi Lera a fost scenaristul mai multor filme albaneze cunoscute, dintre care se evidențiază: *Iubește-ți numele*, *Să te privesc în ochi*, *Telefonul unei dimineți* și *Dimineți noi*. El este considerat unul dintre cei mai importanți traducători albanezi contemporani. Nasi Lera a transpus în limba albaneză capodopere ale literaturii universale, îndeosebi opere ale unor laureați ai Premiului Nobel și ale unor renumiți scriitori de limbă franceză, italiană sau spaniolă, precum Albert Camus, Marguerite Duras, Milan Kundera, Gabriel García Márquez și Isabel Allende. Traducerile sale au îmbogățit în mod semnificativ limba albaneză și cultura literară a Albaniei.

Nasi Lera ocupă un loc aparte în istoria literaturii albaneze contemporane, mai ales prin maniera în care a adus un suflu nou în proză, deplasând atenția de la eroismul schematic către universul interior al omului și către dilemele sale morale și psihologice.

Thanas Medi este unul dintre autorii și romancierii importanți ai literaturii albaneze contemporane, de origine aromână, cunoscut mai ales pentru abordarea unor teme legate de trecut, de memoria colectivă și de viața din perioada regimului comunist.

Thanas Medi s-a născut în anul 1958, în satul Dhoksat, din regiunea Lunxhëria (Gjirokastrë). A urmat studiile liceale la cunoscutul liceu „Asim Zeneli” din Gjirokastrë. Ulterior, s-a mutat la Tirana, unde, între anii 1984 și 1988, a studiat Limba și literatura albaneză la Universitatea din Tirana.

Thanas Medi a devenit un nume de referință în cercurile literare albaneze datorită prozei sale viguroase, caracterizate prin realism, analiză psihologică și evocarea „cronicilor cenușii” ale perioadei socialiste. Creația sa romanească a fost apreciată de critica literară pentru curajul tematic și pentru stilul narativ.

Umbra blestemată [*Hija e mallkuar*] este primul său roman, prin care autorul s-a făcut cunoscut în mediile literare.

Ultimul cuvânt al lui Sokrat Buba [*Fjala e fundit e Sokrat Bubës*] este unul dintre cele mai cunoscute romane ale sale. Cartea a avut un ecou puternic în critica și opinia literară și a primit premiul pentru cel mai bun roman al anului 2013. A fost tradusă în mai multe limbi, iar recent și în dialectul aromân, de Andon Kristo.

Timpul pârjolit [*Kohë e djegur*] este un alt roman care abordează sentimentul unui timp suspendat, drama individului și tensiunile emoționale asociate unor evenimente reale și istorice.

Markela [*Markela*] este următorul roman al autorului, în care este prezentată tema destinului tragic al femeii în timpul regimului dictatorial.

Azilul de nebuni din Atena [*Çmendina e Athinës*] este cel mai recent roman al autorului, care s-a bucurat, de asemenea, de succes.

Thanas Medi a fost distins cu Premiul Național pentru cea mai bună operă în proză, fiind apreciat de juriile de specialitate drept unul dintre cei mai valoroși autori ai literaturii albaneze. Este un povestitor care folosește un limbaj cald, bogat în imagini și figuri literare, adecvat scenelor încărcate de tensiune și emoție.

Jakov Xoxa easte unu dit nai ma mării scriitori și romancieri ai literaturi albanezi, unu dit adârătorl'i a romanui realist și psihologic modern dit Albania. Fu di origine aromână .

Jakov Xoxa s-amintă tu 15 april 1923, Fier. Acriscu la hoară, tu câmpu, ți avea s-agiunsă ma apoi izvuru tră opera lui. Feați sculia tu Berat, deapoia feați studiili superiori tu Italia, la Universitatea dit Padova, iu cunoscu di-aproapea curentili literari evropeani. După An Doilea Război Mondial, iș bitisi studiili di limbă și literatură la Institutulu Pedagoghic Superior dit Tirana.

Pi ninga creația literară, Xoxa adusiună contribuție di mari valori la nvițământu, lucrândalui ca profesor titeoria literaturălei la Universitatea dit Tirana. S-dusi dit bana tu 10 april 1979, Tirana.

Jakov Xoxa intră tu isturia ali literaturi albanezi, pit romaneli lui, pit lumea dit Myzeqe (Muzachia):

Lumi i vdekur [*Valea moartă* (1965)] easte nai ma cunoscuta operă a lui și ună dit capodoperili romanlui albanez. Romanu zughrăpsești bana dit reghiunea Myzeqe (Muzachia) tu an Doilea Zboi Mondial, cu drama ti chirearea a tiñiei a locui, ftuhia și distrușearea a fumel'ilor sum criza economică și soțială.

Alti opere sânti: *Juga e bardhë* [*Vimtu albu di la niaqđduu* (1971)], *Lule të egra* [*Flori aghări* (1988, publicat după moartea a autorlui)].

Nasho Jorgaqi easti ună dit nai ma mării personalităț ali culturi, literaturi și a jurnalismui albanez. Easte cunoscut ca scriitor, scenaristu, cercetător și biograf a unor personalităț naționali cu anami, cum esti Fan Noli. Fu di origine aromână.

Nasho Jorgaqi s-feați tu 13 di brumaru 1931, Fier. Feați aco lițeu, după cai s-mută Tirana, iu bitisi Facultatea di Limbă și Literatură ali Universităț dit Tirana. S-dusi dit bană tu mesu al alunar dit anu 2022.

Dit operili lui aduțem aminti: *Dashuria e Mimosës* [*Vrearea a Mimosălei*] (1960); *Ëndrra dhe plagë* [*Nyisări și răni*] (1963); *Posta e largët* [*Poșta di diparti*] (1968); *Mërgata e qyqeve* [*Xenitatea a cucui*] (1978–1979).

Dit volumili di schiți și proză poetică s-aleg: *Shoku* [*Soțu*] (1968); *Tregimet e mbrëmjes* [*Isturisirili di cu seară*] (1972); *Manastiri i dashurisë* [*Mănăstirea ali vrearë*] (1995); *Mimoza llastica* [*Mimoza hăidipsită*] (1997); *Tomka dhe shokët e tij* [*Tomka și soțali a lui*] (1998), operă după cai s-feați filmu cu idyu titlu; *Ndëshkimi i bukurisë* [*Pedeapsa ali mușuteați*] (1998); *Ishte njëherë një dashuri* [*Ira unăoară ună vrearë*] (2003); *Dashuria nën qerpikë* [*Vrearea pi sum peanili di ocl'i*] (2015); *Larg dhe afër* [*Diparti și aproapea*] (1987).

Jakov Xoxa este unul dintre cei mai importanți scriitori și romancieri ai literaturii albaneze, de origine aromână, fiind considerat unul dintre întemeietorii romanului realist și psihologic modern din Albania.

Jakov Xoxa s-a născut la 15 aprilie 1923, la Fier. A crescut într-un mediu rural, specific zonei de câmpie, care avea să devină ulterior principala sursă de inspirație pentru opera sa. A urmat studiile liceale în orașul Berat, apoi și-a continuat studiile superioare în Italia, la Universitatea din Padova, unde a cunoscut îndeaproape curente literare europene. După cel de-Al Doilea Război Mondial, și-a încheiat studiile de limbă și literatură la Institutul Pedagogic Superior din Tirana.

Pe lângă creația literară, Xoxa a adus o contribuție valoroasă învățământului, activând ca profesor și predând teoria literaturii la Universitatea din Tirana. A încetat din viață la 10 aprilie 1979, la Tirana.

Jakov Xoxa a intrat în istoria literaturii albaneze îndeosebi prin romanele sale. El a creat personaje complexe din lumea țăranimii din Myzeqe (Muzachia).

Lumi i vdekur [*Râul mort* (1965)] este opera sa cea mai cunoscută și una dintre capodoperele romanului albanez. Romanul înfățișează viața din regiunea Myzeqe în ajunul celui de-Al Doilea Război Mondial, concentrându-se asupra dramei devalorizării pământului, sărăciei extreme și destrămării familiilor țărănești sub povara crizei economice și sociale.

Alte opere sunt: *Juga e bardhë* [*Vântul alb de miazăzi* (1971)] , *Lule të egra* [*Flori sălbatice* (1988, publicat postum)].

Nasho Jorgaqi, de origine aromână, este una dintre cele mai importante personalități ale culturii, literaturii și jurnalismului albanez. Este cunoscut ca scriitor, scenarist, cercetător și biograf al unor personalități naționale de seamă, îndeosebi al lui Fan Noli.

Nasho Jorgaqi s-a născut la 13 noiembrie 1931, în orașul Fier. A urmat studiile liceale în orașul natal, după care s-a mutat la Tirana, unde a absolvit Facultatea de Limbă și Literatură a Universității din Tirana. A încetat din viață în luna iulie a anului 2022.

Dintre operele sale amintim: *Dashuria e Mimosës* [*Iubirea Mimozei*] (1960); *Ëndrra dhe plagë* [*Visuri și răni*] (1963), *Posta e largët* [*Poșta îndepărtată*] (1968), *Mërgata e qyqeve* [*Exilul cucilor*].

Dintre volumele de schițe și proză poetică se remarcă: *Shoku* [*Prietenul*] (1968); *Tregimet e mbrëmjes* [*Povestirile serii*] (1972); *Manastiri i dashurisë* [*Mănăstirea iubirii*] (1995); *Mimoza llastica* [*Mimoza cea răsfățată*] (1997); *Tomka dhe shokët e tij* [*Tomka și prietenii săi*] (1998), operă care a inspirat și scenariul cunoscutului film cu același titlu; *Ndëshkimi i bukurisë* [*Pedeapsa frumuseții*] (1998); *Ishte njëherë një dashuri* [*A fost odată o iubire*] (2003); *Dashuria nën qerpikë* [*Iubirea de sub gene*] (2015); *Larg dhe afër* [*Departat și aproape*] (1987).

Nasho Jorgaqi adusi ună contribuție mari ti cercetarea ali literaturi albanezi pit monografia ti Fan Noli, *Jeta e Nolit [Bana a lui Noli]*, ama și pit alti studii dedicate a lui. Ună altă lucrare importantă easte *Migjeni në kujtimet e bashkëkohësve [Migjeni tu aduțerili aminte ali contemporanilor]*.

El deadi ti tipusereari opere importanti ali născăntor autori ca Faik Konica, Mitrush Kuteli, Haki Stërmilli și Lumo Skëndo. Nasho Jorgaqi easte un dit nai ma importantăli biografi dit istoria ali literaturălei albanezi.

Nasho Jorgaqi lăsă urmi importanti și tu cinematografia albaneză, ca autor di scenarii tră filmi cunoscuți. Dit aesti s-alegi filmulu istoric și biografic dedicat a frațâlor Frashëri, ama și alti filmi dit istoria și bana socială albaneză.

Tu Grecia, rămăniî avură un rol important tu politică, economie și filantropie. **Gheorghe Averoff**, di la Aminciu, agiută sculii, instituții culturale și preadărarea a Stadionului Panathenaic. **Mihail Toșitsa** deadi pârađ ti sculii, spitale și instituții di nvițământu. **Ioannis Kolettis**, yeatru și om politic, participă la Revoluția Greacă și agiumse prim-ministru a Grețiilei. **Apostol Mărgărit**, faptu la Avdela, organiză și susțânu sculiiî românești ti rămăniîli dit Imperiulu Otoman. Tut dit idyea hoară, Siracu, poetu **Kostas Krystallis** și tut di orighine aromână, alăsă ună operă pastorală importantă tu literatură.

Republica Macedonia de Nord easti ligată di nai ma mulț oamiîni cu nami aromăni. **Constantin Belimace**, faptu Moloviște, scrise *Dimândarea părintească*, ună poezie semnu ti spunearea ali sini ișiși armânești. **Nicolae Batzaria**, faptu Crușova, fu scriitor, publicist și om politic. **Pitu Guli**, alumnător aromân, s-alumtă Crușova ti ascăparea di turț, iar frațâli **Ianaki** și **Milton Manakia**, amintaț Avdela ma fuđiț Bitule, fură proțâli tu fotografia și cinematografia dit Balcani.

Tu Bulgaria, **Andrei Liapcev** agiumse prim-ministru și avu un rol importantu tu bana politică a statui bulgar. **Atanas Mihov** s-aleađi tu arta plastică, pit peisajili și tablourili a lui. Comunitățâli aromânești, nai ma vârtos ațea di Peștera, agiutară la criștearea a comerțui și a zânatilor și țânură graiu și adețâli aromânești.

Așeți, personalitățâli aromânești nu pot s-hibă ligati maș di un loc. Bana și lucru a lor spuni că identitatea aromânească acriscu tu un loc largu larg, anamisa di România, Balcani și Evropa Chentrală.

Nasho Jorgaqi a lăsat o contribuție durabilă în cercetarea literaturii albaneze prin monografia consacrată lui Fan Noli, *Jeta e Nolit* [*Viața lui Noli*], precum și prin alte studii dedicate acestuia. O altă lucrare importantă este *Migjeni në kujtimet e bashkëkohësve* [*Migjeni în amintirile contemporanilor*].

El a îngrijit edițiile de opere ale unor autori importanți precum Faik Konica, Mitrush Kuteli, Haki Stërmilli și Lumo Skëndo. Nasho Jorgaqi este considerat unul dintre cei mai importanți biografi din istoria literaturii albaneze.

Nasho Jorgaqi a lăsat urme importante și în cinematografia albaneză, ca autor al scenariilor unor filme cunoscute. Dintre acestea se remarcă filmul istoric și biografic consacrat fraților Frashëri, precum și alte filme inspirate din istoria și viața socială albaneză.

În Grecia, aromânii au avut un rol important în viața politică, economică și filantropică. **Gheorghe Averoff**, originar din Aminciu, a sprijinit școlile și instituțiile culturale și a contribuit la restaurarea Stadionului Panathenaic. **Mihail Tositsa** a oferit fonduri pentru școli, spitale și instituții de învățământ. **Ioannis Kolettis**, medic și om politic, a participat la Revoluția Greacă și a devenit prim-ministru al Greciei. **Apostol Mărgărit**, originar din Avdela, a organizat și sprijinit școlile românești pentru aromânii din Imperiul Otoman. Tot din aceeași zonă culturală, poetul **Kostas Krystallis**, de origine aromână, a lăsat o importantă operă pastorală în literatura greacă.

Republica Macedonia de Nord este legată de numeroase personalități de origine aromână. **Constantin Belimace**, originar din Moloviște, a scris *Dimândarea pârintească*, poezie devenită un reper al afirmării identității aromânești. **Nicolae Batzaria**, originar din Crușova, a fost scriitor, publicist și om politic. **Pitu Guli**, luptător aromân, s-a remarcat în lupta pentru apărarea Crușovei în timpul Revoltei de la Ilinden. **Frații Ianaki** și **Milton Manakia**, originari din Avdela, dar stabiliți ulterior la Bitola, au fost pionieri ai fotografiei și cinematografiei balcanice.

În Bulgaria, **Andrei Liapcev** a devenit prim-ministru și a avut un rol important în viața politică a statului bulgar. **Atanas Mihov** s-a remarcat în artele plastice, în special prin peisajele și picturile sale. Comunitățile aromânești, mai ales cea din Peștera, au contribuit la dezvoltarea comerțului și a meșteșugurilor și au păstrat limba și tradițiile aromânești.

Astfel, personalitățile aromânești nu pot fi asociate exclusiv cu un singur spațiu geografic. Activitatea și opera lor demonstrează că identitatea aromânească s-a afirmat într-un spațiu larg, între România, Balcani și Europa Centrală, prin educație, cultură, arte, politică și filantropie.

REPERE CULTURALE

1. UNĂ BANĂ TI NAȚIA ROMÂNĂ: EMANOIL GOJDU

Emanoil Gojdu (1802–1870) fu avocat, juristu și unu dit oamîinii di mari importanță al'i românilor dit Transilvania tu secolu XIX. Prin activitatea a lui profesională, politică și filantropică, el hărăsi ună parti di mari simasie dit bana a lui ti acriștierea a educațăl'ei și agiutoru ti tiniramea română.

Faptu Oradea, tu ună fumeal'ie di orighini armânească, Gojdu feați studii juridiți Oradea, Bratislava și Budapesta. Sculia și u bitisi și lucru și-l fătea il'i deadiră putearea s-yină activ tu bana publică și tu alumtarea ti ndrepturile a românilor dit Imperiu Habsburgic. Ti Gojdu, educația ira ună dit căl'iurili nai ma buni pit cai ună comunitate putea sâ-și adară bana. El mutrea că formarea a

unei elite intelectuale românească ira di mari importanță ti acriștearea ali soțietăți.

Lucurlu a lui nai ma cunoscut easti Fundația Gojdu, adărată pit testamentu. Aveareaa a lui fu tâcsită agiutorui a tinirilor români ortodocși și nu avea puteari tru pârađ, pit darea di agiutor cu pârađ ti nvițari. După moartea a lui, Fundația s-feați ună dit nai ma importantili instituții filantropice românești dit Transilvania. Mult tiniri luară agiutor cu pârađ ti nvițare Gojdu și s-feațiră, deapoia, profesori, juriști, yeatări, oamîni di cultură. Așeți, aveara alăsată di Gojdu nu arămasse maș un faptu di agiutor, ma ndrupă la acriștearea a unei ghenerație di intelectuali români.

Bana a lui Emanoil Gojdu easti ligată, așeți, di mindearea lui ti armăni.

2. GHEORGHE CONSTANTIN ROJA ȘI PETRU MAIOR – ALUMTĂTORI TI UNĂ LIMBĂ ROMÂNĂ

Tu ahurhita a secolui XIX, problema a orighinii și a unitățăl'ei ali limbi române fu un dit lucru di mari importanță ti nvițatăl'i români. Tu aistu contextu, minduearea că românil'i dit reghiuni ahoryea zburăscu luyii ali unăl'ei și idyea limbă agiută la acriștearea ali conștiințăl'ei di unitate culturală și națională.

Gheorghe Constantin Roja (1786–1847), nvițat aromân di Bitule, easti un dit mării oamîni și s-alumtară ti ligarea anamisa di armăni și românitaea di la nordu ali Dunări. Yeatru, filolog și autor și scrisi di cultura armânilor, Roja bâgă tu migdani graiu armânescu și educația. Gheorghe Constantin Roja mutrea dialectu aromân ca lucru nai importantu di spunearea ali sini ișiși armânești.

REPERE CULTURALE

1. UN DESTIN ÎN SLUJBA NAȚIUNII ROMÂNE: EMANOIL GOJDU

Emanoil Gojdu (1802–1870) a fost avocat, jurist și unul dintre reprezentanții importanți ai românilor din Transilvania în secolul XIX. Prin activitatea sa profesională, politică și filantropică, și-a dedicat o parte importantă a vieții promovării educației și sprijinirii tinerilor români.

Născut la Oradea, într-o familie de origine aromână, Gojdu a urmat studii juridice la Oradea, Bratislava și Budapesta. Formarea sa intelectuală și profesională i-a permis să se implice activ în viața publică și în afirmarea drepturilor românilor din Imperiul Habsburgic. Pentru Gojdu, educația reprezenta una dintre principalele căi prin care o comunitate își putea construi viitorul. El considera că formarea unei elite intelectuale românești era esențială pentru dezvoltarea societății și pentru apărarea intereselor comunității.

Cea mai cunoscută realizare a sa este Fundația Gojdu, constituită prin testament. Averea sa a fost destinată sprijinirii tinerilor români ortodocși lipsiți de posibilități materiale, prin acordarea de burse și prin susținerea studiilor. Fundația a devenit, după moartea sa, una dintre cele mai importante instituții filantropice românești din Transilvania.

Numeroși tineri au beneficiat de bursele Gojdu și au devenit ulterior profesori, juriști, medici, oameni de cultură. În acest fel, moștenirea lui Gojdu nu s-a limitat la un act de caritate, ci a contribuit la formarea unei generații de intelectuali români.

Destinul lui Emanoil Gojdu este legat, astfel, de ideea de responsabilitate față de comunitate.

2. GHEORGHE CONSTANTIN ROJA ȘI PETRU MAIOR – LUPTĂTORI PENTRU UNITATEA LIMBII ROMÂNE

La începutul secolului al XIX-lea, problema originii și unității limbii române a devenit una dintre preocupările importante ale cărturarilor români. În acest context, ideea că românii din diferite regiuni vorbesc varietăți ale aceleiași limbi a contribuit la consolidarea conștiinței de unitate culturală și națională.

Gheorghe Constantin Roja (1786–1847), cărturar aromân originar din Bitolia, este una dintre personalitățile care au susținut legătura dintre aromâni și românitatea nord-dunăreană. Medic, filolog și autor preocupat de cultura aromânilor, Roja a acordat o atenție deosebită limbii și educației. Gheorghe Constantin Roja a considerat limba ca fiind elementul central al identității

Tu chirolu ali sculiei faptă Pesta și Viena, el fu vârtos pitrumsu di nvițățâl'i ali Șculiel'i Ardelene, ca Petru Maior, cu cai fu soț bun.

Tu studiul a lui dit 1808, scris tu limbili germană și greacă, *Untersuchungen über die Romanier*, Roja scoasi tu migdani minduearea că armânil'i di la sudu ali Dunări și dacoromânii di la nordu au ună orighine deadun și lipseaști s-aibă ună singură limbă literară. Textu fu scris tu germană și tu greaca modernă ca s-agiungă și la clasa dit mesi nvițată dit Evropa Țentrală, și la oamiinii nvițat dit Blacani. Roja ufiliseaști zborlu „români” ti români și armâni și spuni di orighina latină a dialectelor românești, ducândalui ninti alumentarea ca aisti deađi di români s-nu hibă asimilati.

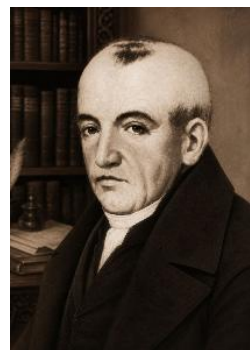
Tu lucrarea a lui *Măiestria ghiovăsirii rumânești cu litere latinești* (1809), el spuni că lipseaști s-hibă ufilisit alfabetulu latin și ndrupaști la dezvoltarea a unei adeti di scriari tu dialectulu armân. Activitatea a lui întră tu lucrulu a cărturarilor a epocălei ti demonstrarea a caracterului romanic a dialectulu armân și ti întărirea a ligărilor culturale anamisa di români di la nordu și di la sudu a Dunăril'ei.

Roja avea tu minti și scrisi să scoată mprumuturili gârțești ică slave dit dialectu armân și s-lă alăxească cu alti zboară adusi ndreptu dit latină. Lingvistu Nicolae Saramandu scrisi ti Roja că easti dialectolog, *avant la lettre*, ti modul tu cai el băgă tu aradă graiurili armânești.

Roja easti di mari simasie ti istoria culturală a armânilor, ti ațea că țanu idea că el'i sântu dit idyia parei di orighine di limbă cu românil'i di la nordu a Dunăril'ei. Ti el, educația tu limba română ira ună cali di țaneari și di spuneari ali identități.

Andâmusirea anamisa di elita armânească (Roja și Boiagi), și elita transilvăneană (Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior), la Budapesta, alăxi ună problemă de-a locui – statutu armânilor dit Blacani – tu un proiectu identitar global: unitatea a tutror românilor di la nordu și di la sudu a Dunăril'ei.

Petru Maior (1761–1821) fu unu dit nai ma mării oamiini ali Șculiei Ardelene. Prin activitatea a lui filologică și istorică, el ndrură la afirmarea a orighinii latine ali limbi române și la țanearea a minduerilor di unitate a românilor. Tu lucrărilor a lui, Maior aduți argumente ti orighinea latină ali limbi române și mutreaști acristearea a ei tu regiuni ahoryea. El minduia că luyiili di graiuri zburăti di români, cu tuti diferențâli regionale, au idyia orighini și fac parti dit idyiul sistem lingvistic.

naționale. El a fost puternic influențat de corifeii Școlii Ardelene (ca Petru Maior, cu care a fost prieten apropiat) în timpul studiilor sale de la Pesta și Viena.

În studiul său din 1808 scris în limba germană și greacă (*Untersuchungen über die Romanier*), Roja a promovat ideea că aromânii din sudul Dunării și dacoromânii din nord au o origine comună și ar trebui să folosească o singură limbă literară unificată. Textul a fost scris în germană și greacă modernă pentru a ajunge atât la clasa de mijloc educată din Europa Centrală, cât și la savanții din Balcani. Roja folosește termenul „români” pentru etnicii români și aromâni și susține cu tărie originea latină a dialectelor românești opunându-se încercărilor de asimilare a acestor grupuri de populație aducând dovezi istorice.

În lucrarea sa „*Măiestria ghiovăsirii rumânești cu litere latinești*” (1809), el susține necesitatea utilizării alfabetului latin și contribuie la dezvoltarea unei tradiții de scriere în dialectul aromân. Activitatea sa se înscrie în eforturile cărturarilor epocii de a demonstra caracterul romanic al dialectului aromân și de a consolida legăturile culturale dintre românii de la nord și de la sud de Dunăre.

Roja propunea o reformă radicală: eliminarea împrumuturilor grecești sau slave din dialectul aromân și înlocuirea lor directă cu neologisme de origine latină. Lingvistul Nicolae Saramandu l-a numit pe Roja un veritabil „*dialectolog avant la lettre*” datorită modului în care a caracterizat graiurile aromânești.

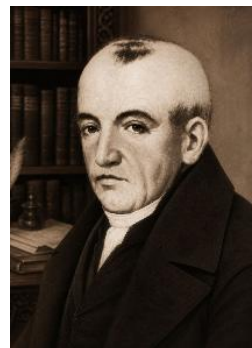
Roja este important pentru istoria culturală a aromânilor deoarece a susținut ideea apartenenței

acestora la aceeași comunitate de origine și limbă cu românii nord-dunăreni. Pentru el, educația în limba română reprezenta un mijloc de păstrare și afirmare a identității.

Întâlnirea dintre elita aromână (reprezentată de Roja sau Boiagi) și cea transilvăneană (Samuil Micu, Gh. Șincai, Petru Maior) la Budapesta a transformat o problemă locală (statutul aromânilor din Balcani) într-un proiect identitar global: unitatea tuturor românilor de la nord și de la sud de Dunăre.

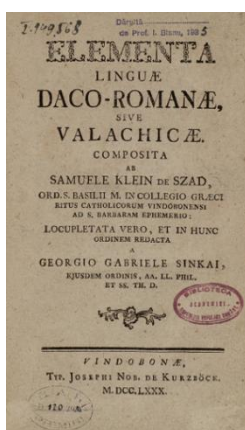
Petru Maior (1761–1821) a fost unul dintre principalii reprezentanți ai Școlii Ardelene. Prin activitatea sa filologică și istorică, el a contribuit la afirmarea originii latine a limbii române și la susținerea ideii de unitate a românilor.

În lucrările sale, Maior argumentează originea latină a limbii române și urmărește evoluția acesteia în diferite regiuni. El consideră că varietățile vorbite de români, în ciuda diferențelor regionale, au aceeași origine și aparțin aceluiași sistem lingvistic.

Minduearea ali unități lingvistice avea, tu epoca ațea, și ună mari dimensiune culturală și politică. Spunearea ti latinitatea ali limbi române și ti continuitatea a românilor ndruga la afirmarea ali identități și la aluatarea ti ndrepturili a lor tu Transilvania.

Roja și Maior fac parti dit contexte reghionale și intelectuale ahoryea, ma lucru a lor ti limba română, orighini și educație l'i-aproachi. La Roja, perspectiva easti di mari simasie și ti achicâsearea a locui armânilor tu romanitatea orientală; la Maior, minduearea easti nai ma multu ti români dit Transilvania.

Studiarea a ațâstor lucrări ni agiută s-achicâsim că unitatea ali limbi române nu va sâ spună că limba română easti ună soi tu tuti reghiunili. Limba ari varietăți reghionale și diferențe di vocabular, fonetică și gramatică, ma aisti pot s-hibă câțate tu ună istorie lingvistică deadun.

Tu aistă noimă, studiu ali limbi române și a dialectelor a ei agiută la achicâsearea a istoriei și a diversității ali romanități dit sud-estu ali Evropi.

Amindol'i oamini învițat ndrugară, tu contexte ahoryea, la acristearea ti studiu ali limbi române, a orighinii a ei latine și ali identității culturale.

GRAMATICĂ

STRUCTURI GRAMATICALE VOLITIVE

Structurili volitivi spun ti volea, mirachea și dimândarea. Ele s-adară, după nom, cu un verbu volitiv dup cai yini un la conjunctiv. Valoarea a lor țani di contextu.

Verbul *voi* „a vrea” easte nucleulu a construcțiilor volitivi. El spuni di cum easti zburătoru, iara conjunctivlu spuni di acțiunea vrută ică minduită:

Voi s-lu fac. Voi s-neagă cu noi. Va s-nveață armâneasți. Voiu s-fac un proiect. Voi s-lu bitisescu până mâni.

Tu exemplulu: *Dușmanil'i a lui dimândară s-se-aducă născânte penuri mari.* (BA 36/5) voința poati s-hibă spusă și ca dimândare:

Tu construcția cu *dimându*, subiectu a verbui regent și persoana cai spuni acțiunea suntu ahoryea. Volea a unui agent easti cătră acțiunea a altei persoane.

Conjunctivlu spuni acțiunea ca posibilă și minduiră, iar valoarea concretă easte dată di verbu regentu și di contextulu comunicativ.

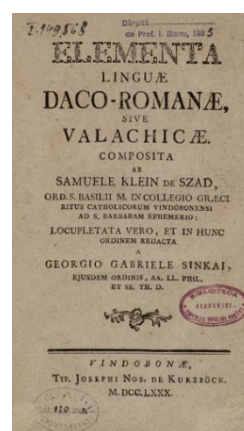
Ideea unității lingvistice avea, în epocă, și o puternică dimensiune culturală și politică. Demonstrarea latinității limbii și a continuității românilor contribuia la afirmarea identității și la susținerea drepturilor acestora în Transilvania.

Roja și Maior aparțin unor contexte regionale și intelectuale diferite, însă preocuparea lor pentru limbă, origine și educație îi apropie. În cazul lui Roja, perspectiva este importantă și pentru înțelegerea poziției aromânilor în cadrul romanității orientale; în cazul lui Maior, preocuparea se concentrează în primul rând asupra românilor din Transilvania.

Studierea acestor contribuții ne permite să înțelegem că unitatea limbii române nu presupune uniformitate absolută. Limba prezintă varietăți regionale, diferențe de vocabular, pronunție și gramatică, dar acestea pot fi analizate în cadrul unei istorii lingvistice comune.

În acest sens, studiul limbii române și a dialectelor sale contribuie la înțelegerea istoriei și diversității romanității din sud-estul Europei.

Cei doi învățați au contribuit, în contexte diferite, la dezvoltarea reflecției asupra limbii române, a originii sale latine și a identității culturale.

GRAMATICĂ

STRUCTURI GRAMATICALE VOLITIVE

Structurile volitive exprimă voința, dorința și porunca. Ele se construiesc, de regulă, cu un verb volitiv urmat de un verb la conjunctiv. Valoarea lor depinde de context.

Verbul *a vrea* reprezintă nucleul construcțiilor volitive. El exprimă atitudinea vorbitorului, iar conjunctivul indică acțiunea dorită sau proiectată:

Vreau să-l fac. Vreau să mergă cu noi. Vrea să învețe aromânește. Vreau să fac un proiect. Vreau să-l termin până mâine.

În exemplul *Dușmanii lui porunciră să se aducă niște cuie mari*, voința este exprimată sub forma unei porunci.

În construcția cu verbul *a porunci*, subiectul verbului regent și persoana care realizează acțiunea sunt diferite. Voința unui agent este orientată către acțiunea altei persoane.

Conjunctivul prezintă acțiunea ca posibilă și proiectată, iar valoarea concretă este determinată de verbul regent și de contextul comunicativ.

COMUNICARE

DESCRIEREA VALORILOR A DISCURSUI POSIBIL TU DIALECTU AROMÂN CU AGIUTORU A CONJUNCTIVUI

Tu dialectu aromân, conjunctivu spuni acțiunea nu ca sigură, ma ca posibilă, vrută, condiționată ică dimândată. Valoarea a lui țani di contextu, di minduearea a zburătorui și di verbu regent.

1. Posibilitatea minduită: *Cum s-fac? Cum vrei s-fac? (BA 20/6); S-lu l'eau, ma s-nu-l l'eau? (BA 236/12).*

2. Posibilitatea condiționată: *Cara s-mi duc ș-io, ni da ș-a nia? (BA 20/13); Cara s-nu aducă puil'iu hrisusit, îl spințură (BA 56/5).*

3. Posibilitatea cu ntribare:: *Așe s-hibă? (BA 92/11); S-hibă trei meși di-atunțea (BA 36/11); Cum ți s-hibă... (BA 50/25).*

4. Posibilitatea dimândată, blăstimată: *Buneață s-ai! (BA 72/12); Mușeată numă, s-țâ băneață! (BA 18/21); Hăire s-nu ai puteari! (BA 36/17). Urarea și blăstemlu sunt doauă orientări opusi a aceiași valori optativi.*

5. Posibilitatea lipsită, cu semiauxiliarili va, lipsești și prindi: *Aclo va s-stril'i dip-agalea (BA 22/13); Lipsești s-ni daț ună nil'e di groși (BA 38/7); Macă ș-lu deadi zborlu, prindea s-lu țână (BA 108/22).*

Cu valoare imperativă, conjunctivu exprimă pâlăcârsearea, dimândarea: *S-mi l'erț, Chira-Mară! (BA 20/22); S-nu furi! (CU 42); S-ni-aduț și fluria năpoi! (BA 70/25).*

COMUNICARE

**EXPRIMAREA POSIBILITĂȚII ÎN DIALECTUL AROMÂN
CU AJUTORUL CONJUNCTIVULUI**

În dialectul aromân, conjunctivul prezintă acțiunea nu ca sigură, ci ca posibilă, dorită, condiționată sau impusă. Valoarea sa depinde de context, de intenția vorbitorului și de verbul regent.

1. Posibilitatea deliberativă: *Cum să fac? Cum vrei să fac? Să-l iau sau să nu-l iau?*

2. Posibilitatea condiționată: *Dacă mă duc și eu, îmi dă și mie?; Dacă nu aduce puiul aurit, îl spânzură.*

3. Posibilitatea prezumtivă: *Așa să fie? Să fie trei luni de atunci; Cum o fi...*

4. Posibilitatea dorită sau blestemată: *Să ai parte de bine! Frumos nume, să-ți trăiască! Să nu ai niciodată noroc!. Urarea și blestemul reprezintă două orientări opuse ale aceleiași valori optative.*

5. Posibilitatea necesară, exprimată cu semiauxiliarele *va, lipsești* „trebuie” și *prindi* „trebuie”: *Acolo trebuie să strigi foarte încet ; Trebuie să-mi dați o mie de groși ; Dacă și-a dat cuvântul, trebuia să și-l țină.*

Cu valoare imperativă, conjunctivul exprimă rugămintea sau porunca: *Să mă ierți, Chira-Mară! Să nu furi!; Să-mi aduci și moneda de aur înapoi!*

6. Posibilitatea ahurhită, așteptată ică finală

După verbi aspectuali, conjunctivul exprimă ahurhirea a lucrui: *Acăță s-măcă* (BA 32/23); *Cânil ahurhi s-alatră* (BA 34/7). După *așteptu*, acțiunea easte așteptată: *Aștepta s-veadă ți va s-facă aistu om* (BA 30/16).

Tu propozițiile di scop, conjunctivul exprimă un rezultat căftat, ma ninga nesigura: *Năși s-feațiră soț, s-avină deadun și avinaticlu s-lu-mpartă frățeaști* (BA 18); *Amirălu își țanu calu, ca s-avdă ghini zboarăli* (BA 77/26).

6. Posibilitatea începută, așteptată sau finală

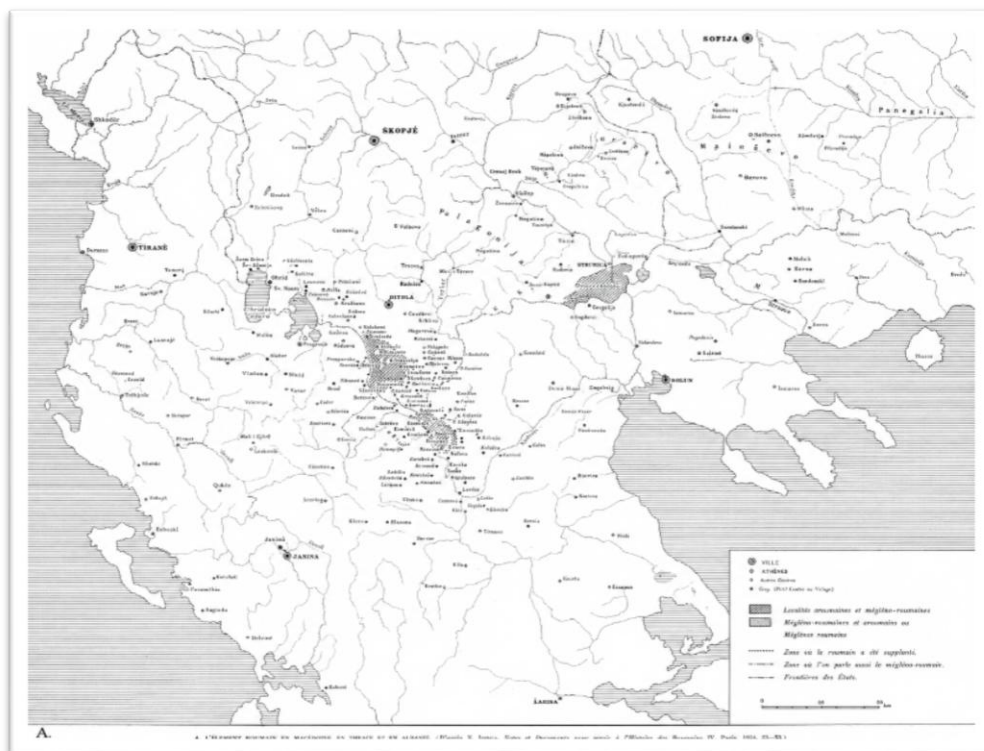
După verbele aspectuale, conjunctivul exprimă începutul acțiunii: *Începu să mănânce; Câinele începu să latre*. După verbul *a aștepta*, acțiunea este anticipată: *Aștepta să vadă ce va face omul acesta*.

În propozițiile circumstanțiale de scop, conjunctivul exprimă un rezultat urmărit, dar încă nesigur: *Ei se făcură prieteni ca să vâneze împreună și să împartă vânatul frățește; Împăratul își opri calul ca să audă bine vorbele* (BA 77/26).

UNITATEA 12

DIALECTUL AROMÂN – MOȘTENIRE ȘI CONTINUITATE ROMÂNEASCĂ

Nicolae Saramandu, *Harta localităților graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică*, 1988

LECTURĂ

1. DESPRE DIALECTUL AROMÂN, DE LA CRONICARI BIZANTINI LA CERCETĂTORII MODERNI (CONSIDERAȚII ȘTIINȚIFICE)

Dialectul aromân este vorbit în Grecia, Albania, Republica Macedonia de Nord și Bulgaria, în România, precum și în comunitățile formate prin emigrare în

Europa, S.U.A. și Australia. Aromânii alcătuiesc mai multe grupuri, diferențiate prin particularități de grai, port, muzică, obiceiuri, ocupații și mod de viață. Cele mai importante sunt pindenii, grămostenii, fărșeroții și grabovenii, la care se adaugă aromânii din Olimp, Beala de Sus și Beala de Jos, Muloviște și Gopeș.

Pindenii, grupul cel mai numeros, trăiesc în masivul Pindului și în nordul Greciei, în Epir, Macedonia și Tesalia. Denumirea de *pindean* este cultă; local, aromânii folosesc nume derivate de la localitățile de origine: *mîncăh*, *sârmăhăt*, *avdil'ăt*, *pirvul'ăt* ș.a. Cei mai mulți sunt sedentari, însă locuitorii din Samarina, Perivoli, Avdela și din împrejurimile Veriei au practicat până în prima jumătate a secolului al XX-lea păstoritul seminomad. Aromânii din Olimp sunt concentrați în Vlaholivadi și Cochinoplu.

Grămostenii provin din regiunea muntelui Gramos și din orașul Gramoste, centru înfloritor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, distrus la începutul secolului al XIX-lea. Ei se găsesc în Macedonia grecească, în vestul Macedoniei de Nord și în sud-vestul Bulgariei, în zonele Rila, Pirin și Rodopi. Păstori grămosteni au practicat seminomadismul până în secolul al XX-lea. Între 1925 și 1933, aproximativ 2.500 de familii din Bulgaria au fost colonizate în peste 120 de localități din Caliacra și Durostor. După Tratatul de la Craiova din 1940, aromânii din Cadrilater au fost strămutați în Dobrogea și în județul Ialomița.

Fărșeroții își derivă numele de la Frașari (alb. Frashër). Denumirea s-a extins asupra aromânilor care își spun *rămăh*, spre deosebire de forma *armăh* folosită de alte grupuri. Sunt prin excelență păstori și au practicat până târziu păstoritul seminomad sau nomad; cei sedentari din câmpia Muzachia se ocupă și cu agricultura. Cei mai mulți se află în Albania, dar grupuri fărșerote trăiesc și în Grecia și Macedonia de Nord. În Albania există denumiri locale precum *muzăcheari*, *culuhat*, *jărcăhōt*, *uianiț*, *căstrăhōt* și *plisoț*. Johann Thunmann semnală încă din 1774 numărul mare al vlahilor din Albania, apropierea graiului lor de cel al românilor nord-dunăreni și vechimea prezenței lor în Balcani.

Grabovenii, grup mai puțin numeros, au fost confundați uneori cu moscopolenii. Graiul vorbit la Nicea, Lunca și Greava trebuie numit însă grabovean. După distrugerea Moscopolei, grabovenii s-au deplasat spre Macedonia vestică, întemeind centre precum Nevesca și Vlahoclisura și participând la dezvoltarea Crușovei. Ei s-au stabilit și în orașele Albaniei, inclusiv la Tirana. Aromânii din Beala de Sus și Beala de Jos, lângă Struga, își spun *mbăloț*, iar cei din Muloviște și Gopeș formează alte grupuri distincte. Estimările citate în text fixează numărul aromânilor între 500.000 și 600.000, cei mai numeroși fiind în Grecia și Albania.

Răspândirea fărșeroților ilustrează mobilitatea determinată de păstorit. În Albania, ei ocupă jumătatea sudică a țării, atât regiunile muntoase din sud-est și centru, cât și câmpia vestică. Numeroase locuri de iernat au devenit așezări stabile. În Grecia, fărșeroții s-au stabilit în Epir, Acarnania, Etolia, Tesalia și în Macedonia centrală și vestică, ajungând până aproape de Misolonghi și Golful

Corint. În Macedonia de Nord se găsesc la Nijopole, Beala de Sus, Beala de Jos și Magarova. Grecii îi numesc uneori *arvanitovlahi*, denumire care indică proveniența lor din regiuni locuite și de albanezi. Această dispersie explică atât diversitatea locală, cât și păstrarea unui fond lingvistic și cultural comun.

Vechile așezări aromânești au urmat adesea un ciclu determinat de păstorit, comerț și instabilitate politică. Cătunele sezoniere se transformau în sate, iar unele sate deveneau centre comerciale urbane. Distrugerile și conflictele provocau noi deplasări. Moscopole, Gramoste, Nevesca, Vlahoclisura și Crușova ilustrează această trecere de la comunități pastorale la centre comerciale și culturale. În același timp, existența unor denumiri locale derivate de la numele satelor arată rolul fundamental al locului de origine în organizarea identității aromânești.

Aromânii sunt singurii români sud-dunăreni care și-au păstrat numele etnic, *armân/rămân*, continuator al latinescului *romanus*, asemenea formei dacoromâne *rumân*. Popoarele balcanice îi numesc în general *vlahi*; grecii folosesc și denumirile *cuțovlahi*, *caraguni* sau *arvanitovlahi*, sârbii – *țințari*, iar albanezii – *rëmëri* și *čobani*. Termenii *romanus* și *vlah*, aplicați comunităților de la nord și de la sud de Dunăre, reflectă originea lor comună în populația romanizată a Imperiului Roman de Răsărit.

Izvoarele bizantine îi prezintă pe vlahi ca grup distinct de greci, slavi și albanezi. Kekaumenos îi leagă de regiunile dunărene, iar Ioan Kinnamos afirmă că vlahii balcanici și cei din ținuturile Dunării descind din coloniștii romani. În secolul al XV-lea, Laonic Chalcocondilas vorbește despre același neam răspândit „din Dacia până în Pind” și despre apropierea graiului vlahilor din Pind de cel al dacilor de la Istru. Ideea este susținută și de umaniști italieni, de Anton Verancsics și, mai târziu, de E. M. Cousinéry.

Conștiința originii comune apare devreme și în cultura română. Stolnicul Constantin Cantacuzino sublinia asemănarea dintre aromâni și românii nord-dunăreni și faptul că se pot înțelege cu ușurință. Miron Costin îi considera pe aromânii din țările grecești „o colonie romană de aceeași limbă cu noi”, iar Dimitrie Cantemir îi socotea urmașii romanilor așezați în Moesia, înrudiți cu românii de la nordul Dunării prin grai, port și obiceiuri. La începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir, amintindu-l ca sursă de informare pe scriitorul bizantin Laonic Chalcocondil (vezi *supra*, p.), relevă, la rândul său, originea comună a românilor nord- și sud-dunăreni: „Cuțovlahii [cit. aromânii] din țara grecească [...] dintr-aceiași romani ai lui Traian să fie, nu numai limba și graiul, ce și a tuturor vremilor istorie mărturisesc” (*Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, citat după Capidan 1932: 46).

Constatările de felul celor de mai sus se îmbogățesc și se aprofundează la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, când apar primele scrieri științifice consacrate limbii române și dialectelor ei. Dintre reprezentanții Școlii Ardelene, Samuil Micu face referiri, cel dintâi, la situația dialectală din limba română. În *Scurtă cunoștință a istoriei românilor* (1796), afirmând unitatea limbii române vorbite în nordul și în sudul Dunării, relevă unele

particularități ale vorbirii aromânilor, numiți *țințari* din cauza rostirii *ți* în loc de *ci*. Un alt reprezentant al Școlii Ardelene, Petru Maior, subliniază caracterul unitar al limbii vorbite de românii din nordul Dunării, ca și a celei vorbite în sudul Dunării, în *Disertațiune pentru începutul limbei românești*, inclusă în *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (Buda, 1812): „Asemenea se întâmplă și întră românii cei dincolo de Dunăre, că și între ei sânt mai multe dialecte, măcar că ei întru pronunțiație toți sânt uniți”. În introducerea scrisă în limba latină la *Lexiconul de la Buda* (1825), Petru Maior vorbește de aromâni, pe care-i numește *Valachi Daciae Aurelianae*, alături de dacoromâni, numiți *Valachi Veteris Daciae*, relevând câteva particularități din vorbirea celor dintâi: păstrarea diftongului *ea* (*feata*), *u* final plenison, fonetismele *tse*, *tsi*, *dze*, *dzi* pentru *ce*, *ci*, *ge*, *gi* etc.

Nicolae Saramandu explică formarea dialectelor românești în vastul spațiu romanizat de la nordul și sudul Dunării, unde a existat un *continuum romanicum*, destrămat după stabilirea slavilor. Unitatea românei se explică prin unitatea latinei și a substratului. Cercetările dialectale din Dobrogea au arătat că aromânii nu consideră graiul lor o limbă diferită de română, iar bilingvismul balcanic le întărește sentimentul comunității cu dacoromânii.

Theodor Capidan, Sextil Pușcariu și Al. Rosetti au evidențiat apartenența dacoromânei, aromânei, meglenoromânei și istroromânei la româna comună. Toate dialectele păstrează inovații fundamentale față de latină: vocalele *ă*, *â*, diftongii *ea*, *oa*, evoluțiile consonantice comune, articolul postpus, anumite forme pronominale și verbale, conjunctivul cu *să* și viitorul analitic. Fondul lexical de bază, terminologia familiei și a corpului omenesc, precum și numeroase cuvinte de substrat sunt comune. Concordanțele dintre aromână și graiurile dacoromâne vestice – *păcurar*, *ai*, *anțărț*, *nat*, *steauă*, *neauă*, *măseauă* – constituie alte dovezi ale vechii comunități.

Sextil Pușcariu, în articolul *Asupra reconstrucției românei primitive*, analizează elementele care individualizează româna în raport cu celelalte limbi romanice, care aparțin tuturor compartimentelor limbii și se întâlnesc în toate dialectele. În aromână, la fel ca în toate dialectele limbii române, apar vocalele *ă*, *â* și diftongii *ea*, *oa*: *mână*, *rău*, *râu*, *lână*, *fântână*; *seară*, *soare*. Grupurile consonantice din latină *cs*, *ps* devin *ct*, *pt* în aromână și în celelalte dialecte: lat. *lacte*, *nocte*, *coxa* au devenit *lapte*, *noapte*, *coapsă* în toate dialectele. Menționăm câteva particularități din domeniul morfologiei comune tuturor dialectelor: articolul postpus: *socrul* (*socrului*), *casa* (*casele*); numeralul cardinal de la 11 la 19: tipul *unus super decem* ‘unul peste zece’ etc.; pronumele personal: formele de acuzativ *mine*, *tine*, de dativ: *nouă*, *vouă*, *lui*, *lor* etc.; pronumele relativ *care*; flexiunea verbală: verbul *a avea* la indicativ prezent: *am*, *ai*, *are*, *avem*, *aveți*, *au*; conjunctivul cu *să*: *să cânt*; viitorul analitic cu auxiliarul *a vrea*: *o să cânt* (ar. *va să cânt*). Menționăm și faptul că adverbele uzuale și instrumentele gramaticale (prepoziții, conjuncții), foarte frecvente în vorbire, sunt comune dialectelor, fiind de origine latină: *apropae*, *acolo*; *cu*, *fără*, *până*, *din*, *să*, *ca* etc. Vocabularul de bază – fondul principal lexical – este comun atât în ceea ce privește cuvintele moștenite din latină cât și cele păstrate din

substratul autohton (traco-dac). Astfel, terminologia corpului omenesc și a familiei este de origine latină și comună tuturor dialectelor: *cap*, *gură*, *ochi*, *os*; *soră*, *frate*, *nepot*, *socru*, *soacră*, *verbele a se însura și a se mărita* etc. De asemenea, aromâna păstrează din substrat numeroși termeni comuni cu celelalte dialecte: *brâu*, *strungă*, *țap*, *vatră* etc. Interesant de observat este și faptul că, după întreruperea acestei comunități de limbă, dialectele care au luat naștere – dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân – au evoluat uneori în aceeași direcție. Amintim aici forme de tipul *chept*, *ghini*, *herbe*, *yin* (corespunzând formelor literare *piept*, *bine*, *fierbe*, *vin*), care se întâlnesc în dialecte, în urma unei evoluții independente în aceeași direcție. Fenomenul se explică prin baza de articulație comună vorbitorilor limbii române, care a rămas aceeași și după despărțirea dialectelor. Ca dovezi ale perioadei de comunitate dialectală sunt elementele conservatoare comune unor dialecte. Se constată concordanțe între aromână și graiurile dacoromâne vestice, din Transilvania, incluzând Banatul și Crișana, ținuturi intens romanizate, făcând parte din Dacia romană. Iată câteva exemple din lexicul moștenit din latină: *păcurar* „cioban”, *ai* „usturoi”, *anțărț* „acum doi ani”, *nat* „nou-născut”. Menționăm și formele din aromână: *steauă*, *neauă*, *măseauă* etc., care se întâlnesc dialectal în dacoromână, în Crișana și în Banat.

Unitatea nu exclude diferențierea produsă după despărțirea dialectelor. Aromâna a evoluat în contact îndelungat cu greaca, albaneza, limbile slave și turca, în timp ce dacoromâna a fost influențată de alte contexte istorice. Unele evoluții paralele, precum formele *chept*, *ghini*, *herbe*, *yin*, se explică prin baza de articulație comună moștenită din româna comună. Dunărea nu trebuie privită ca o graniță absolută, ci ca un spațiu de circulație și legătură între comunitățile romanizate. Prin urmare, aromâna reprezintă un dialect istoric al limbii române, cu dezvoltare proprie, dar cu o structură fundamentală comună celorlalte dialecte.

Originea locală a unei părți a aromânilor în teritoriile balcanice actuale nu contrazice unitatea românească. Continuitatea a existat într-un spațiu romanizat foarte larg, iar deplasările pastorale și comerciale au menținut legăturile între regiuni. Deosebirile actuale rezultă din fragmentarea acestui spațiu, din migrații și din contactul cu limbile învecinate. Conștiința originii comune este susținută astfel de izvoarele istorice, de numele etnic, de structura graiului și de memoria comunităților

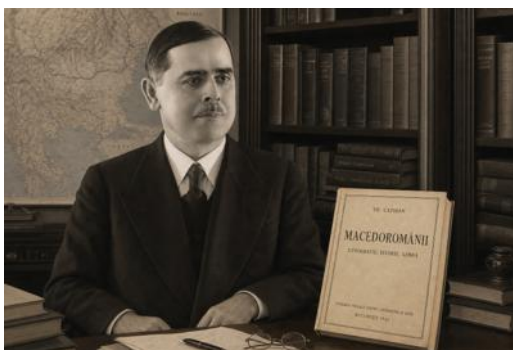
REPERE CULTURALE

1. THEODOR CAPIDAN – MACEDOROMÂNII. ETNOGRAFIE, ISTORIE ȘI LIMBĂ

Cele mai importante contribuții la studierea dialectelor aromân și meglenoromân în prima jumătate a secolului al XX-lea le datorăm lui Th. Capidan, care a publicat cele dintâi studii despre aromână la Leipzig, în „Jahresbericht”, revista condusă de G. Weigand, sub a cărui îndrumare și-a început tânărul aromân

activitatea științifică: *Flexion des Substantivs und Verbums in «Codex Dimonie»* („Jahresbericht”, XII, 1906) și *Die nominalen Suffixe im Aromunischen* („Jahresbericht”, XV, 1909).

Colaborator apropiat al lui Sextil Pușcariu, Th. Capidan a tipărit o parte din lucrările sale în revista condusă de savantul clujean, „Dacoromania”, cea mai însemnată din perioada interbelică: *Raporturile albano-române* (DR II, 1921–1922), *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice* (DR IV, 1, 1924–1926), *Sărăcăceanii. Studiu asupra unei populațiuni românești grecizate* (DR IV, 2, 1924), *Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania* (DR VI, 1929–1930), la care se adaugă *Elementul slav în dialectul aromân* („Analele Academiei Române”, 1925). Sunt studii ample, întemeiate pe o bogată bibliografie și pe un material lingvistic adesea inedit. Lucrarea despre fărșeroți se bazează pe cercetări directe de teren la aromânii din Albania, fiind prima monografie, însoțită de texte, consacrată unui grai al aromânei.

Publicată la București, în 1942, de Fundația Regală pentru Literatură și Artă, lucrarea *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă* reprezintă una dintre cele mai importante sinteze consacrate românilor din sudul Peninsulei Balcanice. Autorul, Theodor Capidan, reputat lingvist, dialectolog și balcanolog, valorifică atât cercetările sale directe, cât și o bogată bibliografie istorică, etnografică și filologică. Cartea apăruse anterior în limba franceză, în 1937, sub auspiciile Academiei Române, și în limba germană, în 1941. Ediția românească este însă mai amplă, unele capitole fiind dezvoltate, iar altele adăugate. Titlul *Macedoromânii* are un sens cuprinzător, întrucât volumul prezintă nu numai aromânii, ci și meglenoromânii.

Scopul declarat al autorului este acela de a-i face mai bine cunoscuți pe românii sud-dunăreni, printr-o expunere accesibilă, dar riguros documentată. Capidan nu se limitează la afirmații generale, ci recurge la mărturii istorice, observații lingvistice și descrieri ale călătorilor și cercetătorilor străini care au cunoscut nemijlocit comunitățile aromâne. Din această perspectivă, cartea depășește cadrul unei monografii lingvistice, oferind o imagine amplă asupra vieții aromânilor și asupra rolului lor în istoria și cultura Balcanilor.

Primele capitole sunt consacrate numelui, numărului și răspândirii geografice a macedoromânilor. Autorul explică formele *aromân*, *armân* și *rămân*, provenite din latinescul *Romanus*, și le raportează la denumirea de *vlah*, folosită de popoarele învecinate. Unitatea aromânilor cu românii nord-dunăreni

este susținută prin identitatea numelui etnic, prin izvoarele istorice și, mai ales, prin structura fundamental românească a dialectului aromân.

O parte importantă a volumului descrie așezările păstorești, locuința, portul, familia, alimentația, credințele, sărbătorile, nașterea, nunta, cântecele și dansurile aromânești. Capidan prezintă păstoritul, transhumanța și deplasările sezoniere, dar și comerțul, transportul cu caravanele și meseriile practicate de aromâni. Astfel, cititorul descoperă o societate dinamică, adaptată spațiului balcanic, în care mobilitatea pastorală și activitatea comercială au favorizat întemeierea unor centre prospere.

Capitolele istorice și lingvistice urmăresc originea românilor balcanici, romanitatea sud-estului european, influența greacă și mărturiile tradiției istorice străine și românești. În analiza graiului, autorul evidențiază unitatea dialectului aromân cu celelalte dialecte românești, caracterul predominant latin al vocabularului, elementele de substrat, influențele balcanice și trăsăturile conservatoare ale aromânei.

Ultima parte a cărții este dedicată vieții culturale. Sunt prezentate Moscopolea și celelalte centre aromânești din Epir și Albania, activitatea primilor cărturari aromâni, răspândirea comunităților în Serbia, Bulgaria, Principatele Române, Austria, Ungaria și Transilvania, contribuția aromânilor la cultura și politica statelor balcanice, dezvoltarea școlilor românești, Societatea de Cultură Macedo-Română și literatura aromână.

Prin bogăția informației și prin îmbinarea perspectivei etnografice, istorice și lingvistice, *Macedoromânii* rămâne o lucrare fundamentală pentru cunoașterea aromânilor. Cartea surprinde unitatea lor românească, dar și particularitățile dezvoltate într-un spațiu balcanic multietnic și multilingv, punând în lumină contribuția lor la viața economică, socială și culturală a Europei de Sud-Est: Prin monografia sa, Theodor Capidan a impus în lingvistica românească punctul de vedere că meglenoromâna este un dialect al limbii române și nu un subdialect al dacoromânei, cum susținuse anterior Ovid Densusianu. Meglenoromânii nu sunt originari în ținuturile pe care le ocupă astăzi, unde s-au așezat în secolele al XII-lea – al XIII-lea venind din teritorii situate mai la nord. Ei „aparțin grupului de români de la sudul Dunării, făcând parte odată din acei români din cari au ieșit și aromânii” (vol. I, p. 57): „*Limba lor este românească. Din anul 1774, când a devenit cunoscut primul document scris în graiul lor de acasă, filologii și istoricii germani au putut stabili în mod definitiv că acesta aparține limbii românilor din Dacia. Această constatare a fost confirmată ulterior de cercetările tuturor filologilor români și străini care s-au ocupat de studiul limbii române.*

Oriunde vor fi peregrinat până să ajungă în locurile în care îi întâlnim astăzi, ei au trăit în nemijlocită unitate teritorială cu frații lor din stânga Dunării, formând un singur popor și vorbind aceeași limbă română” (p. 9–10)

Lucrarea care încununează cercetările lui Th. Capidan, sinteză a preocupărilor sale în domeniul aromânei, este *Aromânii. Dialectul aromân* (1932), operă fundamentală, principala sursă de informație asupra acestui dialect al limbii române. Monografia are la bază excerptarea exhaustivă a surselor de material, o

bogată bibliografie și cuprinde o descriere amănunțită a particularităților fonetice, morfologice, sintactice ale aromânei, cu precizarea unor particularități de grai locale. Deși este o operă cu caracter descriptiv, nu lipsesc considerațiile de ordin istoric, privind originea și evoluția unor fenomene. *Aromânii* se întemeiază pe un material extras din surse scrise și în mică măsură pe cercetări directe de teren (cu excepția celor efectuate de autor la fărșeroții din Albania, vezi *supra*). Așa se explică faptul că, deși precizează „tulpinile aromânilor” – *aromânii din Epir și Tesalia, aromânii din Olimp, grămostenii, fărșeroții, aromânii din Moloviște și Gopeș* –, Th. Capidan nu le diferențiază pe baza unor particularități de grai, rămânând la delimitarea dialectală propusă de G. Weigand pentru aromână – graiuri de nord și graiuri de sud –, infirmată de cercetările ulterioare de geografie lingvistică (vezi *infra*).

În capitolul *Patria primitivă a aromânilor*, Th. Capidan – după ce arată că „filologii, în opoziție cu istoricii, cred că aromânii nu sunt localnici, ci s-au coborât în locurile pe care le ocupă astăzi prin sec. VIII–IX, de prin ținuturile dunărene” (p. 24) – susține posibilitatea ca o parte a aromânilor să fie continuatoarea populației autohtone romanizate. În sprijinul acestui punct de vedere nou în lingvistica românească Th. Capidan aduce trei nume de locuri din ținuturile locuite de aromâni, *Băiasa, Sărună și Lăsun*, care provin din vechile toponime *Vavissa, Salona și Elasona*, cu o evoluție formală conformă cu regulile fonetice ale limbii române (și ale dialectului aromân). Încercând să pună de acord opiniile filologilor cu cele ale istoricilor, învățatul aromân concludă: „Datele istorice ca și evoluția limbii lor vorbesc pentru coborârea lor [= a aromânilor] de la nord. Aceasta însă nu exclude posibilitatea ca, la coborârea aromânilor în Pind, să se fi păstrat unele resturi din elementele băștinașe romanizate” (p. 29). În felul acesta, Th. Capidan se ralia punctului de vedere susținut de Sextil Pușcariu privind vastul teritoriu romanizat din nordul și din sudul Dunării unde s-a format limba română cu dialectele sale.

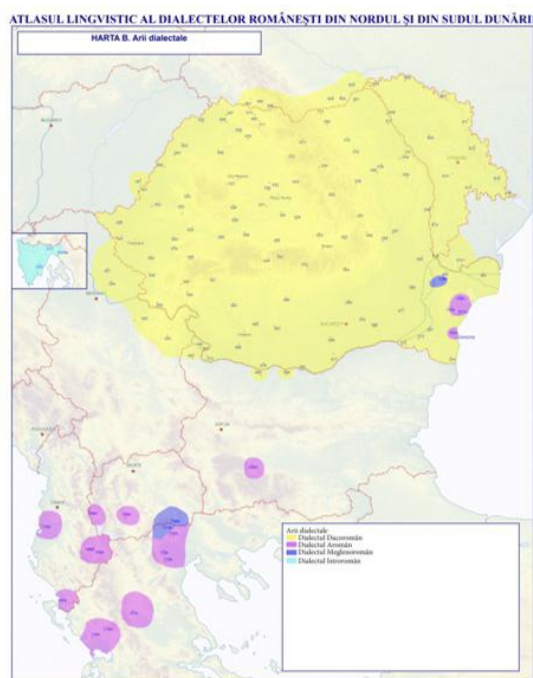
În *Romanitatea balcanică* (1936), discurs de recepție la Academia Română, și în alte două lucrări, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă* (1942) și *Limbă și cultură* (1943), Th. Capidan lărgeste sfera informațiilor cu date de ordin istoric, etnografic și cultural. Menționăm și amplul studiu *Toponymie macédo-roumaine* (L Lit, 3, 1946), o contribuție importantă la stabilirea originii numelor topice din ținuturile locuite de aromâni în Peninsula Balcanică.

În afara studiilor despre dialectul aromân Th. Capidan este și autorul unei monografii în trei volume consacrată dialectului meglenoromân:

Meglenoromânii, I–III (1925–1935). În volumul I e descris dialectul și se dau informații de ordin istoric, etnografic, cultural. Volumul II conține texte meglenoromâne culese de la elevi ai liceului aromân din Salonic, unde Th. Capidan a fost profesor și director în perioada 1910–1919. Volumul III este un dicționar meglenoromân alcătuit pe baza textelor din volumul al II-lea și a unui material lexical obținut de la vorbitori ai dialectului. În dicționar

Th. Capidan nu a utilizat lucrările publicate de Per. Papahagi și I.-A. Candrea și a omis astfel un număr important de termeni, expresii și sensuri din vocabularul meglenoromânei.

2. ORIGINEA ȘI TERITORIUL DE FORMARE A LIMBII ROMÂNE

Teritoriul de formare și continuitatea romanității orientale. Formarea limbii române a avut loc într-un vast spațiu romanizat, întins la nord și la sud de Dunăre, în teritoriile fostului Imperiu Roman de Răsărit, afirmă Nicolae Saramandu. Sursele istorice din secolele IV–XV atestă continuitatea temporală și teritorială a populației romanizate „din Dacia până în Pind”. Romanitatea orientală era unitară lingvistic și se organiza într-un continuum geografic de la Adriatica la Marea Neagră și din Carpați până în Pind. Teritoriul a intrat treptat sub stăpânire romană, de la cucerirea Macedoniei în secolul al II-lea î. Hr. până la cucerirea Daciei în

anii 101–106. Românii sunt continuatorii populațiilor romanizate în regiunile în care acestea sunt atestate în epoca romană și în care românii reapar ulterior în izvoare, după un hiat documentar de câteva secole.

Retragerea aureliană din anii 271–276 a însemnat evacuarea armatei și a administrației, nu dispariția populației romanizate din Dacia. Legăturile economice, etnografice, politice și spirituale cu provinciile latinofone sud-dunărene au continuat. Recuceririle inițiate de Constantin cel Mare și Iustinian, răspândirea creștinismului din centrele episcopale sud-dunărene și includerea comunităților nord-dunărene, în 535, sub jurisdicția Iustinianei Prima confirmă unitatea spațiului. Mărturiile lui Hieronymus și Salvianus arată că populația romană a rămas sub stăpânirea migratorilor. Ulfila predica în secolul al IV-lea în greacă, latină și gotică la nordul Dunării, fapt care presupune existența unui public latinofon.

Pentru secolul al V-lea, Priscus din Panion consemnează în zona Banatului și a sudului Crișanei folosirea „limbii ausonilor”, adică latina. Termenul medos,

înregistrat de Priscus pentru o băutură locală, este pus în legătură cu rom. *mied*, printr-o evoluție fonetică regulată. Zosimos îi menționează pe carpodaci în nordul Dunării, iar izvoarele arată că locurile lor de origine se aflau în acest teritoriu. În sud, mențiunile despre limba tracă încetează în secolul al VI-lea, ceea ce indică încheierea romanizării populației traco-dace în secolele V–VI.

În stabilirea limitei sudice a romanizării, „linia Jireček” nu poate fi tratată ca frontieră lingvistică sau etnică. Ea separă două zone de influență culturală – latină și greacă –, dar inscripțiile latine din Ahaia, Macedonia, Tesalia și teritoriul actual al Albaniei arată că influența latină cobora mult la sud de această linie. Macedonia și alte regiuni meridionale au fost latinizate sau bilingve. Via Egnatia, principala arteră dintre Roma și Orient, a avut un rol decisiv în romanizarea Macedoniei. Succesiunea localităților cu inscripții latine de-a lungul drumului și coincidența lor cu așezări aromânești ulterioare susțin continuitatea romanității. Aromânii au păstrat pentru Via Egnatia numele Calea Mare; în anul 976, pe această rută sunt menționați vlahii călători.

Ioannes Lydos atestă în secolul al VI-lea folosirea latinei, numită „limba italienilor”, în administrația și comerțul diocezei Tracia, inclusiv într-un mediu majoritar elen. Prima atestare directă a idiomului romanic local este formula *torna, torna, rostită* în anul 587 de soldați recrutați în Tracia și caracterizată de Theophylactus Simocatta drept expresie „în limba locului”. Theophanes adaugă ulterior *fratre* și precizează că îndemnul fusese rostit „în limba părintească”. Secvența *torna, torna, fratre* demonstrează că latina devenise limba maternă a populației romanizate și marchează trecerea spre romanitatea românească.

Perioada de formare a limbii române și originea comună a dialectelor. Pe baza cronologiei izvoarelor, procesul de romanizare a autohtonilor traco-daci se încheie în secolul al VI-lea. Între secolele VI și IX are loc transformarea latinei dunărene în română, paralel cu trecerea de la latină la limbile romanice occidentale. În secolul al X-lea, izvoarele bizantine folosesc denumirile *romani* și *vlahi* pentru o nouă realitate etnică: poporul român, vorbitor al unei limbi de origine latină. În consecință, perioada de formare a limbii române este delimitată între secolele VI și IX, iar în a doua jumătate a mileniului I se încheie etnogeneza românilor de la nord și de la sud de Dunăre.

Originea dialectelor dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân trebuie căutată în continuum-ul romanic nord- și sud-dunărean. Unitatea limbii se explică prin unitatea latinei orientale, prin caracterul unitar al substratului traco-dac și prin contactele permanente dintre comunitățile romanizate de pe cele două maluri ale Dunării. După slăbirea frontierei romano-bizantine, schimburile economice, etnoculturale și deplasările în ambele sensuri au devenit și mai intense. Așezarea slavilor în Balcani a fragmentat treptat „pânza de romanitate”, fără a întrerupe imediat raporturile dintre varietățile românești. Concordanțele interdialectale arată că dialectele au continuat să formeze un ansamblu teritorial până după secolul al X-lea, în unele interpretări până în secolele XII–XV.

Dacoromâna și aromâna. Dacoromâna s-a constituit în principal la nordul Dunării, pe baza continuității populației daco-romane, dar aria sa istorică include și regiunea Morava–Timoc–Vidin. Contactele cu romanitatea sud-dunăreană au consolidat aria sudică a dacoromânei în secolele IV–IX. Argumentele lingvistice provin din repartiția unor elemente autohtone și din concordanțe cu dialectele sud-dunărene. Termeni precum ghionoaie, gresie, argea și burtă delimitează o arie dacoromână sudică, în timp ce mire și gușă caracterizează o arie nordică. Unele cuvinte autohtone sunt comune aromânei și graiurilor dacoromâne, de exemplu arom. ghiuș, auș, ghion „ghionoaie” și gușă „gât”. În Timoc, toponimia veche și continuitatea comunităților românești preced colonizările mai recente din Oltenia și Banat.

Aromâna își are originea în sudul Dunării. Prezența populației romanizate este atestată din secolul al VI-lea în Tracia, Bitolia, zona Salonicului, Athos, Macedonia, Epir și munții Bulgariei, iar din secolele IX–XI izvoarele folosesc numele de vlahi. Datele istorice și hărțile așezărilor medievale și actuale conturează continuitatea romanității balcanice. Autorul admite atât autohtonismul unei părți a aromânilor în sud – mai ales în Pind, Epir, Tesalia și Macedonia –, cât și deplasări pastorale și contacte cu grupurile romanice din nordul Peninsulei.

Autohtonismul sudic este susținut de cuvinte latine care denumesc realități mediteraneene, precum arom. hic „smochin” < lat. *figus* și căstăne „castană” < lat. *castanea*, absente în dacoromână, precum și de toponimele Băiasa și Sărună, continuatoare ale denumirilor latine Vavissa și Salona potrivit foneticii românești. În același timp, concordanțele aromânei cu nord-vestul dacoromân indică vechi contacte teritoriale. Fărșeroții sunt cei mai apropiați lingvistic de dacoromâni, iar graiurile din Gopeș și Moloviște păstrează, de asemenea, trăsături nordice. Aceste concordanțe nu impun originea integral nordică a aromânilor, ci reflectă vecinătatea și amestecul istoric dintre grupuri într-un continuum ulterior fragmentat.

Originea meglenoromânei și a istroromânei. Meglenoromâna s-a format în nordul Peninsulei Balcanice, în teritoriile de contact cu dacoromâna, iar comunitățile s-au deplasat ulterior spre ținutul Meglen. S. Dragomir plasează aria de origine între Timoc, Morava, Niș și regiunile de la sudul Dunării, în timp ce G. Ivănescu indică zonele sud-dunărene vecine Banatului și Olteniei. Așezarea în Meglen s-a produs probabil treptat, la date diferite, ceea ce explică fragmentarea dialectală accentuată și particularitățile aproape fiecărui sat.

Graiurile din Huma și Țărnareca alcătuiesc un grup aparte față de cele din Lumnița, Cupa, Oșiin, Birislăv și Lunđiin. Sistemul lor vocalic este identic cu acela al unor graiuri aromâne fărșerote și prezintă concordanțe cu Gopeș, Moloviște, Beala și Grabova, localități situate la vest de Meglen. Datele indică o deplasare a meglenoromânilor spre sud dinspre vest sau nord-vest, prin teritorii în care au intrat în contact cu vorbitori ai unor graiuri aromâne, nu dinspre Munții Rodopi. Colonizarea unor populații dunărene în Meglen la sfârșitul secolului al XI-lea, în timpul lui Alexios I Comnenul, reprezintă singura deplasare importantă relevantă direct pentru originea comunității.

Istroromâna nu s-a format în Peninsula Istria. Istroromânii sunt urmașii populației romanizate autohtone din nord-vestul Peninsulei Balcanice, aflată în contact atât cu graiurile dacoromâne nord-vestice, cât și cu varietățile sud-dunărene. Aria de origine este localizată între Morava și Drina, de la Munții Rudnik spre Kosovo Polje și, în vest, din Starivlah către Munții Šar. Rotacismul, ilustrat de forme ca rumeri „români”, de antroponimele Sarebire și Zmantare și de toponimul Funtura, constituie un argument lingvistic pentru această localizare. De aici, grupurile au migrat treptat spre Croația și Istria.

Româna, afirmă Nicolae Saramandu, s-a format în spațiul extins al romanității orientale, la nord și la sud de Dunăre, nu într-o arie restrânsă și izolată. Continuitatea populației romanizate este documentată prin izvoare istorice, eclesiastice și administrative, prin mărturii asupra folosirii latinei, prin toponimie și prin date dialectale. „Linia Jireček” nu delimitează etnic ori lingvistic romanitatea, iar mobilitatea populațiilor – schimburi, migrații pastorale, colonizări limitate – se înscrie într-un fond de continuitate, fără a putea explica singură prezența masivă a românilor în ariile nord- și sud-dunărene.

În intervalul secolelor VI–IX, latina dunăreană evoluează spre română, iar din secolul al X-lea izvoarele atestă poporul român prin denumirile *romani* și *vlahi*. Cele patru dialecte provin din același continuum romanic: dacoromâna se păstrează în principal în teritoriul originar nord-dunărean și în ariile limitrofe sudice; aromâna continuă romanitatea din sudul Balcanilor, asociată cu deplasări și contacte nordice; meglenoromâna și istroromâna provin din nordul Peninsulei Balcanice și sunt vorbite astăzi în teritorii dobândite prin migrație. Unitatea lor structurală reflectă originea comună, iar diferențele provin din fragmentarea spațiului, din mobilitatea comunităților și din contactele ulterioare cu limbile balcanice.

Prin corelarea critică a izvoarelor cu datele lingvistice, Nicolae Saramandu propune un model al „continuității mobile”: stabilitatea fondului romanic este compatibilă cu deplasări locale și regionale. Acest model explică simultan unitatea limbii române, continuitatea romanității în vechile provincii și distribuția actuală a dialectelor. Originea lor nu poate fi reconstituită printr-o singură migrație, ci prin istoria unui spațiu romanic vast, continuu în Antichitatea târzie și fragmentat progresiv în Evul Mediu.

GRAMATICĂ

DIALECTELE LIMBII ROMÂNE – DIALECTE LA DISTANȚĂ

Conceptul de *dialect la distanță* pune în evidență unitatea de structură a unor graiuri sau dialecte separate teritorial în diferite epoci istorice. Asemenea *dialecte la distanță* sunt și dialectele istorice ale limbii române – dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân. Conceptul de *dialect la distanță* ni se pare mai productiv decât cel de *dialect divergent*, folosit în dialectologia românească.

El ne îndreaptă atenția spre relevarea concordanțelor, nu numai a diferențelor. În numeroase studii de dialectologie s-au relevat, de exemplu concordanțele dintre aromână și unele graiuri ale dacoromânei (de obicei din Banat și Crișana) sau concordanțe dintre unele graiuri ale aromânei, de exemplu cel din localitățile Gopeș și Muloviște, cu dacoromâna (fonetismul *j* față de *Î* în restul aromânei: *joc*, *joi*, *ajutór*, față de *gioc*, *gioi*, *agiutór*). La faptele deja cunoscute cercetarea noastră aduce multe elemente noi, de exemplu, adv. *amú* ‘acum’, înregistrat de noi în graiul din Siracu, Grecia, față de *tóra* (< gr. *τόρα*), general în restul graiurilor. În Pind, zona cea mai conservatoare, am întâlnit cuvântul *floare*, înlocuit în restul aromânei cu împrumuturi din alte limbi: *lulúďă* (< gr. *λουλούδα*), *lilíce* (formă derivată; cf. alb. *lulë*), *chítcă* (< sl. mac. *kitka*), sau cuvântul *peără* ‘pară’, înlocuit în alte graiuri cu *dárdă* (< alb. *dardhë*), sau *górțu* (de origine slavă).

Dăm câteva exemple care ne permit să raportăm dialectele românești sud-dunărene, în general, la dialectele daco-românești din nord-vest: ar. *astară*, megl. *stară*, ir. *astăra*; dr. *mă cuminec* (Banat, Crișana, Transilvania), ar. *mi cumânic*, megl. *mi cuminic*; dr. *dimic* ‘am sfârșamat pâinea (în lapte)’ (Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania), ar. *diñic*; dr. *(un) pâr* (Banat, nord-vest de Oltenia, sud-vest de Transilvania, sud de Crișana), ar., megl., ir. (a) *per*. Remarcăm că teritoriul în care se vorbește româna este uneori împărțit în două zone, o zonă în care un termen este moștenit din latină și o zonă în care termenul este împrumutat (de obicei în slavă, dar și în turcă etc.): dr. *deșărt* (vb.; adj.) (Maramureș, Moldova, Muntenia), ar. (Fărșeroți) *dișărt*, megl. *dișort*; dr. *gol*, *golesc* (Banat, Crișana, Transilvania, Oltenia), ar. (alte dialecte) *gol*, *gulescu* (v.sl. *golŭ*); dr. *treiera*, ar. *triir*, megl. *trăir* – dr. *îmblăti* (în dialectele nord-vestice) (v.sl. *mlatiti*). Există, totuși, cazuri în care dialectele sud-dunărene prezintă concordanțe cu sudul teritoriului daco-românesc: de exemplu, întâlnim în nordul dialectului dacoromân termenul *mai* ‘ficat’, iar în sudul Olteniei *hicat*, cu palatalizarea lui *h*, ca și în dialectul aromân. „Se constată, în general, gruparea dialectelor sud dunărene cu graiurile vestice (și nord vestice) ale dacoromânei, în primul rând cu graiurile din Banat și Crișana. Această constatare confirmă unele observații anterioare în acest sens. Există, însă, și situații în care dialectele sud-dunărene (sau unele graiuri ale acestora) se grupează, în totalitate sau individual, și altfel, de exemplu cu sud-vestul sau cu sudul teritoriului dacoromân”. (Saramandu 2004: p. 195)

COMUNICARE

OPINIA; ARGUMENTAREA ȘTIINȚIFICĂ

Opinia științifică a lui Boris Cazacu privind statutul aromânei. În studiul *În jurul unei controverse lingvistice: limbă sau dialect? (Problema clasificării idiomurilor romanice sud-dunărene)*, lingvistul Boris Cazacu analizează raportul

dintre limbă și dialect dintr-o perspectivă complexă, în care criteriul genealogic și istoric este corelat cu structura idiomurilor, cu situația lor socială și cu atitudinea vorbitorilor. În urma acestei analize, lingvistul consideră că aromâna nu reprezintă o limbă romanică independentă, ci un dialect istoric al limbii române, alături de dacoromână, meglenoromână și istroromână.

Argumentul fundamental este originea comună. Aromâna nu provine direct și independent din latină, pe o linie separată de dacoromână, ci continuă româna comună, idiomul format în cadrul romanității orientale înainte de separarea comunităților nord- și sud-dunărene. Concordanțele dintre dialectele românești nu se limitează la vocabularul moștenit din latină, care ar putea fi explicat prin apartenența generală la familia romanică, ci privesc inovații fonetice, morfologice, sintactice și lexicale dezvoltate în perioada românei comune.

Aromâna și dacoromâna prezintă aceeași structură gramaticală fundamentală. Ambele au articolul hotărât enclitic, forme analitice comune ale viitorului, perfectul compus construit cu auxiliarul a avea, numerele de tipul unsprezece, construcții infinitivale înlocuite în mare măsură prin conjunctiv și numeroase particularități sintactice proprii romanității orientale. Aromâna participă, de asemenea, la transformările fonetice esențiale care individualizează româna în cadrul limbilor romanice. Aceste concordanțe sistemice demonstrează existența unei etape de evoluție comună, anterioară desprinderii dialectelor.

Deosebiriile dintre aromână și dacoromână nu infirmă această unitate. Ele sunt rezultatul separării geografice, al evoluției independente și al contactelor îndelungate cu limbi diferite. Aromâna a fost influențată mai ales de greacă, albaneză și limbile slave sudice, în timp ce dacoromâna a evoluat în alte condiții istorice și culturale. Împrumuturile diferite și dezvoltările locale au mărit distanța dintre cele două dialecte, fără să modifice însă structura lor genealogică fundamentală. Pentru Cazacu, gradul actual de diferențiere nu poate constitui singur un criteriu pentru transformarea automată a unui dialect într-o limbă.

Lingvistul arată că inteligibilitatea reciprocă este un criteriu relativ. În interiorul unor limbi unanim recunoscute, precum italiana sau germana, există dialecte între ai căror vorbitori comunicarea este dificilă. În consecință, faptul că un vorbitor de dacoromână nu înțelege imediat toate varietățile aromânei nu demonstrează că acestea sunt limbi distincte. Distanța lingvistică trebuie interpretată în legătură cu originea, evoluția și structura idiomurilor, nu izolată de istoria lor.

Boris Cazacu acordă importanță și factorului social. El observă că distincția dintre limbă și dialect nu poate fi stabilită exclusiv prin inventarierea diferențelor fonetice sau lexicale. Statutul unui idiom depinde și de existența unei limbi literare, de funcțiile culturale și administrative, de tradiția scrisă și de raporturile dintre comunitățile de vorbitori. Aromâna a rămas, în principal, un idiom al comunicării familiale și comunitare, fără să se constituie istoric într-o

limbă națională supradialectală, distinctă de română și general acceptată de toate comunitățile aromâne.

Conștiința lingvistică a vorbitorilor este relevantă, dar nu poate anula datele istorice și structurale. Cazacu afirmă că „conștiința vorbitorilor [...] este unul din cei mai importanți factori” ai clasificării. Totuși, această conștiință este influențată de situația politică, de educație, de apartenența regională și de contactul cu limbile majoritare. Denumirile *armân*, *rămân* sau *rumân*, folosite de diferite grupuri, susțin, în plan istoric și etnonimic, apartenența la romanitatea românească.

În concepția lui Boris Cazacu, aromâna poate fi caracterizată drept un dialect istoric divergent sau un dialect la distanță. Separarea sa teritorială, particularitățile locale și influențele balcanice îi conferă o individualitate evidentă, care trebuie studiată și protejată. Individualitatea nu este însă echivalentă cu independența genealogică. Aromâna constituie una dintre formele istorice de manifestare a limbii române în sudul Dunării.

Prin urmare, concluzia lui Boris Cazacu se sprijină pe trei categorii principale de argumente:

1. Argumentul genealogic: aromâna, dacoromâna, meglenoromâna și istroromâna continuă româna comună.
2. Argumentul structural: concordanțele fonetice, morfologice, sintactice și lexicale fundamentale depășesc asemănările explicabile prin simpla origine latină.
3. Argumentul istorico-social: aromâna s-a individualizat prin separare teritorială și contact lingvistic, dar nu a constituit istoric o limbă națională supradialectală independentă de română.

În această perspectivă, definirea aromânei ca dialect al limbii române nu îi diminuează valoarea culturală și identitară. Dimpotrivă, îi precizează locul în istoria romanității orientale: aromâna este un dialect românesc sud-dunărean, cu o fizionomie proprie, care conservă numeroase elemente arhaice și contribuie esențial la reconstituirea românei comune. [Pe baza studiului, Boris Cazacu, În jurul unei controverse lingvistice: limbă sau dialect? (Problema clasificării idiomurilor romanice sud-dunărene), în Studii și cercetări lingvistice, X, nr. 1, 1959, pp. 17–34.]

GLOSAR

DIALECTUL AROMÂN – LIMBA ROMÂNĂ STANDARD

A

aburedu *vb.* – A (se) aburi

acăță *vb.* – începe; pornește

acațu *vb.* – A agăța, a apuca; a prinde; a începe

acredu *vb.* – A (se) acri

adetea *s. f.* – obiceiul

adeti *s. f. pl.* – obiceiuri

adil'iu *vb.* – A adia; a respira

adunari *s. f.* – culegere; adunare

aduțeari *s. f.* – aducere; evocare

agiocu *s. n.* – Joacă, joc (de copii);
A se juca

agru *s. f.* – Ogor, câmp (cultivat)

aguditu *adj.* – Lovit; rănit

ahândami *s. f.* – Adâncime

ahândos *adj.* – adânc; profund

ahoryea *adv.* – separat; deosebit

ahundusitu *adj.* – Cufundat,
înfundat (în)

ahurhescu *vb.* – încep

ahusitu *adj.* – Murdărit, mânjit (cu
noroi)

alathu *s. n.* – Greșeală, eroare

alâthusescu *vb.* – A greși

alăxeari *s. f.* – schimbare

alăxescu *vb.* – schimb

aleptu *adj.* – Ales; distins

al'ideari *s. f.* – lectură; alegere

alihea *adv.* – Adevărat

alimtu *adj.* – Lins; neted, netezit

alinu *vb.* – A (se) urca

alipidatu *adj.* – Îndrăzneț,
impetuos, temerar

ama *conj.* – Dar, însă

amânatu *adv.* – Târziu

amârtie *s. f.* – Păcat

amaxi *s. f.* – Căruță; automobil

ambaru *adj.* – Norocos, favorabil;
Sub auspicii favorabile

aminari *s. f.* – aruncare

amintu *vb.* – A câștiga; a naște

anami *s. f.* – Renum, faimă

anamisa *prep.* – între

anângăsescu *vb.* – A îndemna, a
incita

ananghi *s. f.* – Nevoie, trebuință

anarya *adv.* – Încet, alene

andâmusescu *vb.* – A întâlni

andartu *s. m.* – Partizan grec

angâtanu *adv.* – Cu grijă

anifuru *s. n.* – Pantă urcătoare,
urcuș

anıurizmâ *s. f.* – Mireasmă

anıurizmosu *adj.* – Înmiresmat,
parfumat

anvălescu *vb.* – A (se) înveli

anvârliga *adv.* – De jur împrejur

aoa *adv.* – Aici

apiru *vb.* – A se lumina de ziuă

apitrusescu *vb.* – A năvăli, a
năpădi; a înăbuși

apofasi *s.f.* – Decizie, hotărâre
apustusit *adj.* – Obosit
arădă *s.f.* – ordine; rânduială
arăderi *s.f.* – glumă; batjocură
aradhă *s.f.* – Obicei, rânduială; rând
arăescu *vb.* – A rări, a răspândi
arăftoaîni *s.f.* – Croitoreasă
araftu *s.m.* – Croitor
arăpasu *vb.* – A se repauza; a se odihni (veşnic)
araţi *adj.* – Rece
arbinîşeşti *adv.* – În manieră albaneză; în limba albaneză
archiuşur *vb.* – A aluneca
arcoari *s.f.* – Frig
areapini *s.m.* – Ciorchine
arină *s.f.* – Nisip
aripidină *s.f.* – Povârniş, râpă
arîsescu *vb.* – A plăcea
ari tu minti *loc. vb.* – plănuieşte
armânami *s.f.* – Totalitatea aromânilor
arniu *s.n.* – iernatic
arogu *vb.* – A ruga
aroidhă *s.f.* – Rodie
arubee *s.f.* – Monedă de aur
arucutit *adj.* – Rostogolit, trântit, tolănit
arugă *s.f.* – Simbrie
aruseauă *s.f.* – Grâu de calitate superioară
aristico *s.m.* – Dulciuri, fructe pe care le oferi unui bolnav când îl vizitezi
arusu *adj.* – Blond
ascapiră *vb. impers.* – Fulgeră
ascapită *vb. impers.* – (Soarele) apune
ascăpitată *s.f.* – Asfinţit, apus; vest

ascheri *s.f.* – Armată, oaste
asfalizmă *s.f.* – Asigurare
aslan *s.m. şi f.* – Leu, leoaică; brav
aspargu *vb.* – A strica; a schimba bani
aspel *vb.* – A clăti
astal'iu *vb.* – A întâlni pe cineva în drum; (despre lapte) a se brânzi
astâmănescu *vb.* – A opri
aşternu *vb.* – A aşterne; a face patul
atumţea *adv.* – Atunci
aurăscu *vb.* – A urî; a se plictisi
auşescu *vb.* – A îmbătrâni
auşu *s.m.* – şi *adj.* Bătrân
auuă *s.f.* – Strugure
avegl'iu *vb.* – A veghea; a păzi
avigl'itor *s.m.* – Paznic
avinu *vb.* – A vâna, a goni; a prigoni
avră *s.f.* – Răcoare
avrapa *adv.* – Repede, rapid, în grabă
avredu *vb.* – A (se) răcori; a aerisi
ayiu *s.m.* – Sfânt
aynanghea *adv.* – Vizavi
ayońea *adv.* – Repede, iute; devreme; prematur
ayoră *s.f.* – Piaţă
ayuńisescu *vb.* – A (se) grăbi
azboair *vb.* – A zbura
azvomu *vb.* – A izvorî

B

babă *s.f.* – şi *adj.* Străbunică; moaşă
băg *vb.* – pun; introduc
băgari tu migdani *loc. vb.* – evidenţiere; punere în lumină

bagu vb. – A băga, a pune; a (se) culca
bair s. n. – grup
bair s.n. – Baieră; șirag
banâ s.f. – Viață, trai
bârgați s.f. – Căldare de aramă
baș vb. – A săruta
bat vb. – A bate; a învinge
birbil'iu s.m. – Privighetoare
bitisescu vb. – sfârșesc; termin
boați s.f. – Voce, glas
borgi s.f. – Datorie
brumar s.m. – Noiembrie
bubuchisescu vb. – A îmboboci, a înmuguri
bucuvalâ s.f. – Papară
bueauâ s.f. – Vopsea, culoare
bumbuneađâ vb. *impers.* – Tună

C

caimo s.m. – Durere sufletească
caleș adj. – Oacheș
cama adv. – Încă, mai
câmbanâ s.f. – Clopot de biserică
canda adv. – Parcă
cânduțido adv. – Oricând
cântător s.m. – și f., adj. Cântăreț, cântător
capelâ s.f. – Pălărie
cap s.n. – Cap; căpetenie
cara conj. – Deci; dacă
câroari s.f. – Caniculă, arșiță
cârtescu vb. – A deranja
carti s.f. – Scrisoare; carte; hârtie; document
cârvânar s.m. – Transportator cu caravanele, conducător de caravană
cășeare s. f. – locul din stână unde se prepară cașul

câtuși s.f. – Piscică
celnic s. m. – conducătorul unei stâne
cheameti s.f. – Mulțime; tumult
cheaptini s.m. – Pieptene
cheaptin vb. – A pieptăna
cher vb. – A pierde; a pieri
chicu vb. – A pica, a picura
chihâe s.m. – Mare proprietar de oi
chilimi s.f. – Covor
chimâ s.f. – Val, talaz
chindruescu vb. – A poposi
chingher s.m. – Mărăcine
chipitâ s.f. – Vârf, creștet
chirnisit adj. – Servit ca oaspete
chiunghi s.f. – Uluc, jgheab
chiușe s.m. – Colț (al odăii), ungher
cilnicoași s.f. – Nevastă de celnic
cionâ s.f. – Vrabie
cirche s.m. – Țest
cireap s.n. – Cuptor
cirec s.n. – Sfert
cirișar s.m. – Iunie
citie s.f. – Acoperiș
ciucutescu vb. – A ciocăni
condițional s.m. – și f., adj. Condițional
cor s.n. – Horă; cor
crâștin s.m. – și f., adj. Creștin, creștină
cripari s.f. – Necaz, supărare
crivati s.f. – Pat
culastră s. f. – colastră; primul lapte după fătare
cumțido adv. – Oricum
cundurghi s.m. – Pantofar, cizmar
cunetâ s.f. – Sticlă (recipient)
cupaciu s.m. – Stejar
cupie s. f. – turmă
curcubetâ s.f. – Dovleac

curmu *vb.* – A curma; a obosi
curună *s.f.* – Cunună, coroană;
 scul; cununie
custusescu *vb.* – A costa
cusuescu *vb.* – A cosi
cusurafi *s.f.* – Brici
cușuri *s.m.* – Amic
cusurin *s.m. și f.* – Văr, verișoară
cutar *s. n.* – țarc; loc împrejmuit
 pentru oi

D

dăcă *s.f.* – Vorbă; spusă
dăc *vb.* – A zice, a spune

D

dânâsescu *vb.* – A dura; a rezista

D

dăuă *s.f.* – Ziuă, zi

D

deadun *adv.* – împreună, comun
dealihea *adv.* – Adevărat

D

dăană *s.f.* – Deal; culme

D

deapoia *adv.* – După aceea, apoi
de-arihina *loc. adj./adv.* – autentic,
 adevărat
dhală *s.f.* – Zară
dhascal *s.m.* – Învățător,
 învățătoare
dhichi *s.f.* – Dreptate
dhoară *s.f.* – pl. Daruri, cadouri
dhoxă *s.f.* – Slăvire, slavă
dhyeată *s.f.* – Testament
diată *s. f.* – testament
di-aver *loc. – adv.* Într-adevăr, cu
 adevărat

didindi *adv.* – Dincolo, de cealaltă
 parte

dimândari *s. f.* – poruncă; îndemn

dimându *vb.* – A solicita; a cere; a
 porunci

dinâpoi *adv.* – În urmă, înapoi

dininti *adv.* – În față

D

diniri *s.m.* – Ginere

D

dipartos *adj.* – Îndepărtat, de
 departe

dip *adv.* – Deloc; de tot

dipun *vb.* – A coborî

dirin *vb.* – A se extenua

discurmu *vb.* – A se odihni, a se
 destinde

dor *s.n.* – Durere; dor; A dura

dublă *s.f.* – Monedă de aur

ducă *s.f.* – Ducere; călătorie

ducheari *s. f.* – simțire;
 sensibilitate

duc *vb.* – A (se) duce

dulțeam *s.f.* – Dulceață; prăjitură

dumată *s.f.* – Pătlăgea roșie

duri *adv.* – Destul, suficient

duruț *adj.* – iubit; drag

E

efharisto *interj.* – Mulțumesc,
 mersi

embur *s.m.* – Negustor

em *interj.* – Păi

escu *vb.* – A fi

estan *adv.* – Anul acesta, în acest
 an

etă *s. f.* – epocă; veac

F

- fălcare** *s. f.* – grup de familii înrudite
fânârusescu *vb.* – A se arăta (în închipuire, în imaginație)
faptu *adj.* – Făcut; născut
farâ *s.f.* – Colectivitate, trib
fârtaș *s. m. pl.* – frați; tovarăși
ficiuric *s.m.* – Fecioraș, băiețel, copilăș
fidarâ *s.f.* – Lăstar; vlăstar
filigean *s. f.* – sticlă; flacon
fimiridhâ *s.f.* – Ziar, cotidian
firidhâ *s.f.* – Fereastră
fisul'iu *s.n.* – Fasole
flivaru *s.m.* – Februarie
flucată *s.f.* – Cuvertură cu mițe
flurie *s.f.* – Monedă de aur; aur
foi *s. f. pl.* – pagini
frâmți *s.f.* – Frunte
frânđâ *s.f.* – Frunză, foaie
fronim *adj.* – Cuminte, liniștit
ftâșescu *vb.* – A fi vinovat
fugâ *s.f.* – Plecare
fug *vb.* – A pleca
furńie *s. f.* – pricină; cauză
furu *s.m.* – Hoț, brigand, haiduc
fustani *s.f.* – Rochie

G

- gaidâ** *s.f.* – Cimpoi
gâidâgi *s.m.* – Cimpoyer
gaile *s.m.* – Grijă
geami *s.f.* – Geam; fereastră
gepi *s.f.* – Buzunar
Geto-dac *s.m.* – și f., adj. Geto-dac
ghelâ *s.f.* – Mâncare gătită
ghidi *interj.* – Ptui
ghineață *s.f.* – Fericire

- ghinuescu** *vb.* – A da binețe, a saluta
ghium *s.n.* – Vas de aramă, cu toartă, pentru adus apă
ghiundani *s.f.* – Salbă
giocu *vb.* – A juca
gioni *adj.* – Brav, curajos; vânjos
giudicu *vb.* – A judeca
glar *s.m.* – și f., adj. Prost, prostănac
gorțu *s.m.* – Păr (pom); Pară
graiu *s.n.* – Grai, vorbă; limbă
gramă *s. f.* – literă
grâțeaști *adv.* – Grecește
grescu *vb.* – A grăi; a chema; a invita
gulișan *adj.* – Golaș, despuiat; săracuț
guși *s.f.* – Gât

H

- hâbari** *s. f.* – veste; înștiințare, informație, știre
hâiri *s.f.* – Folos, profit
halâ *s.f.* – Hal, stare proastă; defect, cusur, viciu
harauâ *s.f.* – Bucurie
hargi *s.f.* – Cheltuială
hari *s.f.* – Calitate morală, virtute; grație
hâriosu *adj.* – Bucuros, mulțumit sufletește
hârsescu *vb.* – A (se) bucura; a alinta, a mângâia
hâryie *s.f.* – Zori de zi
her *s.n.* – Fier
hicâ *s.f.* – Smochină
higu *vb.* – A înfige; a vârî
hil'i *s.f.* – Fiică
hil'iu *s.m.* – Fiu

hirisescu vb. – A se împruțina, a scădea (în volum, în greutate)
hiritimati s.f. – pl. Complimente, salutări
hiu vb. – A fi
hrisafi s.f. – Fir de aur
hrisusit adj. – Aurit
hromâ s.f. – Culoare
hunipsescu vb. – A se mistui, a digera; a suporta
huzmeti s.f. – Treabă; activitate (îndeosebi în gospodărie)
huzmichear s.m. – Servitor, slugă

I

ici adv. – Deloc
idyea adj./adv. – aceeași; la fel
ies vb. – A ieși; a deveni
ifhâristisescu vb. – A mulțumi
iho s.m. – Ecou; ison

Î

îmbet vb. – A (se) îmbăta
împrumutu vb. – A împrumuta (a lua de la cineva, a da cuiva)
încaciu vb. – A (se) certa
încâlďăscu vb. – A (se) încălzi
încherdu s.n. – Profit, câștig, beneficiu
închisescu vb. – A porni
încl'inăciuni s.f. – (La pl.) Complimente, salutări
îndisescu vb. – A nimeri rău
îndreg vb. – A drege; a pune în ordine; a aranja
îndreptu adj. – Dres; aranjat; ordonat; gătit (cu haine bune)
înflucat adj. – Mișos
îngropu vb. – A îngropa; a înmormânta

însor vb. – A (se) însura
întruyisescu vb. – A ascuți
învescu vb. – A (se) îmbrăca
înveț vb. – A învăța; a afla, a primi o veste; Învăț; învățătură; obișnuință
învirinat adj. – Supărat, mâhnit, trist
învițat s.m. și f. – Învățat, sfătuit; obișnuit
învupsescu vb. – A vopsi
înyed vb. – A învia
înyilicescu vb. – A luci; a străluci
înyised vb. – A visa

I

irini s.f. – Pace
irniu s.n. – Pustiu
isapi s.f. – Socoteală, calcul
isea adj. și adv. – Egal; neted, drept
isihie s. f. – liniște
isihiu adj. – Liniștit, calm
isusescu vb. – A (se) logodi
isusit s.m. și f. – Logodnic; logodit
itie s.f. – Motiv, pretext
itru adj. – și s. Inteligent, deștept
iuțido adv. – Oriunde
iuva adv. – Undeva; nicăieri

J

jgl'ioată s.f. – Pas
jilos adj. – Jalnic; îndurerat

K

kilu s.n. – Kilogram

L

lâescu vb. – A înnegri
lai adj. – biet; negru; rău, după context

laiu *adj.* – Negru; (fig.) biet
lalâ *s.m.* – Unchi
lamîi *s.f.* – Zmeu, balaur
lândișăscu *vb.* – A se îmbolnăvi
lânșit *adj.* – Bolnav
lângoari *s.f.* – Boală
lârșescu *vb.* – A lărși
laspi *s.f.* – Noroi
lau *vb.* – A spăla
lavâ *s.f.* – Gălăgie, larmă
lea *interj.* – Fă
lelicu *s.m.* – Barză
limoîi *s.f.* – Lămâie
linivos *adj.* – Leneș
lipseaști *vb. impers.* – trebuie; este necesar
lipsescu *vb.* – A trebui; a lipsi
livendu *adj.* – Voinic, brav
lucanicu *s.m.* – Cârnat
lucrătoru *s.m. și f.* – Harnic; muncitor, lucrător
lucru *s.n.* – Lucru; obiect
lumachi *s.f.* – Ramură, creangă
luyursescu *vb.* – A socoti, a considera

M

macă *conj.* – deși; chiar dacă
măduuâ *s.f.* – Măduvă; creier
mae *s.f.* – Bunică; femeie bătrână
malâ *adv.* – Foarte mult, în cantitate mare
mărat *adj./s. m.* – săracul; bietul
marcâ *s.f.* – Timbru
mârcatu *s.n.* – Iaurt
mărit *vb.* – A (se) mărita
mascur *adj.* – De sex masculin
mașină *s.f.* – Mașină; autovehicul
mață *s.f.* – Pisică

mâtricâ *s.f.* – Mânzare, oaie care alăptează
mâyipsitu *adj.* – Fermecat, vrăjit
mesu *s.m.* – Lună (de zile)
migdani (bagă tu ~) *s. n.* – prim-plan; evidență (pune în ~)
mileti *s.f.* – Națiune
minduescu *vb.* – A gândi
minduitu *adj.* – Gândit; îngândurat
mintăturâ *s.f.* – Gâlceavă, tulburare
min *vb.* – A mișca
mirișare *s. f.* – odihna oilor la amiază
mirindi *loc.* – adv. După amiază
misali *s.f.* – Față de masă; parastas
misicâ *s.f.* – Măsuță
mistico *s.n.* – Secret
misuhori *s.f.* – Piață în mijlocul satului
misuru *vb.* – A măsura; a număra
mize *s.m.* – Aperitiv
moași *s.f.* – și *adj.* (Femeie) bătrână
muabeti *s.f.* – Conversație, taifas
mulâ *s.f.* – Catâr
mul'eari *s.f.* – Femeie; nevestă, soție
muliv *s.n.* – Creion
murgu *adj.* – și *s.m.* Murg; cal
murnu *adj.* – Brun
mur *s.m.* – (s.n.) Zid
mușat *adj.* – Frumos
mușuțăscu *vb.* – A înfrumuseța
mușutic *adj.* – Frumușel
mutrescu *vb.* – A privi; a îngriji (pe cineva)
mut *vb.* – A (se) muta

N
nai *adv.* – Cel mai

namuzi *s. n.* – onoare; demnitate

naparti *adv.* – Dincolo; de cealaltă parte

nâpoi *adv.* – Înapoi; în urmă, în spate

nari *s.f.* – Nas; nară

nat *s.m.* – (s.n.) Nou-născut, prunc

nauâ *s.f.* – Noutate, veste, știre recentă

ndrupare *s. f.* – întărire; accentuare

Ń

neađâđuuâ *s.f.* – Miezul zilei; miazăzi, sud

neađânoapti *s.f.* – Miezul nopții; miazănoapte, nord

ńeari *s.f.* – Miere

N

neauâ *s.f.* – Zăpadă; Mia, mioară

neg *vb.* – A se duce

Ń

ńelu *s.m.* – Miel

N

niagrâșeari *s.f.* – Neuitare

niaștirnut *adj.* – Neașternut; neastâmpărat, năbădăios

Ń

ńicâzanu *adj.* – Micuț

ńicu *adj.* – și *s.m.* și *f.* Mic

N

nicuchiratâ *s.f.* – Gospodărie; bunuri materiale

nicuchiru *s.m. și f.* – Gospodar; soț

nidefinitu *adj.* – Nehotărât, nedefinit

niheamâ *adv.* – Puțin

Ń

ńil'i *s.f.* – Mie

ńiluescu *vb.* – A milui; a compătimi

N

niputut *adj.* – Suferind, bolnav

Ń

ńirusit *adj.* – Miruit; cuminte

N

nișani *s.f.* – Cătare (la armă); semn distinctiv; frumusețe

nițâ *s.f.* – Leagăn

-

-ńiu *adj.* – pos. Meu (-miu)

-ńiui *adj.* – pos. G.-D. Meu (-miu), mea (-mi)

N

nizboru *s.n.* – Necuvânt

noimă *s. f.* – sens; înțeles

nom *s. n.* – lege

nomu *s.n.* – Lege

nostimu *adj.* – Gustos

nvițari *s. f.* – învățare; educație

nvițat *s. m./adj.* – învățat; cărturar

nvițătură *s. f.* – Învățătură; învățământ educație

O

oarâ *s.f.* – Oară; oră; timp

oarâ; bâgă oară *s. f.* – dată; oară; observi

oarfânu *adj.* – Orfan; sărac

oaspi *s.m. și f.* – Oaspete; prieten

ordu *vb.* – A urzi

orixi *s.f.* – Poftă

P

padi *s.f.* – Teren plat, șes

pâganâ *s.f.* – Poteră, ceată de jandarmi

pălăcărisescu *vb.* – rog
pălăcârsescu *vb.* – A ruga
pap *s.m.* – Bunic; moș
pâpugi *s.m.* – Pantofar, cizmar
pâpuță *s.f.* – Pantof, gheată
paramit *s. n.* – basm; poveste
parei *s.f.* – Asociație, companie
parei *s. m. pl.* – Comunitate; grup
pârintescu *adj.* – Părintesc; străbun
pârmitu *s.n.* – Basm, poveste
pârpodi *s.f.* – Ciorap
pâtigiuni *s.f.* – Botez
patumâ *s.f.* – Etaj
pâzari *s.f.* – Târg, piață
penurâ *s.f.* – Cui
per *s.m.* – Fir de păr; păr
piat *s.n.* – Farfurie
picurărili *s. f.* – păstorit
picuraru *s.m.* – Păstor, cioban
pidhimo *s.m.* – Chin
pirâ *s.f.* – Flacăra, pară
pidhyeauâ *s.f.* – Potârniche
pirifan *adj.* – Mândru, încrezut
pischesi *s.f.* – Cadou
pistipsescu *vb.* – A crede
pitrec *vb.* – A trimite, a conduce (la plecare)
pi-tu *prep.* – Prin
pituliță *s.f.* – Plăcintuță; clătită
plichisitu *adj.* – Cioplit; civilizat, manierat
pliguescu *vb.* – A răni
ploaci *s.f.* – Lespede; placă, disc
poamâ *s.f.* – Fruct
polim *s.n.* – Război
popul *s.m.* – (s.n.) Popor
portu *vb.* – A purta; a purta haine; a transporta
pot *vb.* – A putea

prâmâteftu *s.m.* – Negustor
prâmâtie *s.f.* – Marfă
pravdâ *s.f.* – Vită
priaducu *vb.* – A îmbuna, a îmblânzi, a potoli
priimnu *vb.* – A (se) plimba
prindi *vb. impers.* – Trebuie
prindu *vb.* – încep; prind
prota *adj./adv.* – prima; mai întâi
prot *adj.* – Prim, întâi
prucuchie *s.f.* – Procopseală, câștig
prucupsit *adj.* – Pricopsit; civilizat
pul'i *s. m. pl.* – păsări
pul'iu *s.m.* – Pui; pasăre
puscâ *s.f.* – Oțet
putir *s.n.* – Pahar

R

rădătină *s. f.* – rădăcină; origine; sorginte
românești *adv.* – Românește; în limba română
rusești *adv.* – Rusește; în limba rusă

S

sâhati *s.n.* – Oră; ceas
sânătos *adj.* – Sănătos; solid
sânđineđu *vb.* – A sângera
sârmâneatu *s.m. și f.* – (Locuitor) din Samarina
sârmăniță *s.f.* – Leagăn
săruțe *s. f.* – loc unde oile ling sare; sărărie

Ș

șcâmbâ *s.f.* – Pietroi; stâncă

S

scarâ *s.f.* – Scară; treaptă
scl'inciu *adj.* – Zgârcit

Ș**șcl'ioapicu** *vb.* – A șchiopăta**școlar** *s.m.* – și f., adj. Școlar**S****scol** *vb.* – A (se) scula; a (se) trezi**Ș****șcret** *adj.* – Solitar, pustiu; nefericit**S****scriată** *s.f.* – Destin**scumpu** *adj.* – Scump; drag**Ș****șcurtu** *s.m.* – Februarie**S****scutidhi** *s.f.* – Întuneric**scutidhos** *adj.* – Întunecat**seațir** *vb.* – A secera**Ș****șed** *vb.* – A ședeia; a se așeza; a rămâne**șichirgi** *s.m.* – Cofetar**șiguni** *s.f.* – Zăbun**S****simasie** *s. f.* – importanță; semnificație**Ș****șindani** *s.f.* – Torță, făclie; sfeșnic, candelabru**S****sinduchi** *s.f.* – Ladă**sinie** *s.f.* – Tavă mare, rotundă, în care se coace plăcinta cu țeșutul**sinur** *s. n.* – hotar; graniță**siryeani** *s.f.* – Distracție produsă de privitul oamenilor ce trec pe drum**sițirari** *s.f.* – Secerat**sivdae** *s.f.* – Drag, dragoste**soi** *s.f.* – Neam, rudă; soi, fel**soi** *s. n.* – fel; tip**soni** *s.f.* – Sfârșit, final**Ș****șopat** *s.n.* – Șipot; izvor amenajat**S****soț** *s. m.* – prieten; soț; amic**soțu** *s.m. și f.* – Tovarăș, camarad**Spaniol** *s.m.* – și f., adj. Spaniol**spâstrescu** *vb.* – A face curățenie**spâstrit** *adj.* – Curat**spes** *adv.* – des; frecvent**spințur** *vb.* – A atârna; a (se) spânzura**Ș****șpirtu** *s.n.* – Spirt; chibrit**S****sprigiur** *vb.* – A (se) jura, a face jurământ**sti** *prep.* – Pe, peste, în sus de**Ș****știu** *vb.* – A ști; a cunoaște**S****strimtură** *s.f.* – Strâmtoare; strâmtorare, situație dificilă**stur** *s.m.* – (s.n.) Stâlp

-

-sui *adj.* – pos. G.-D. Său (-su), sa (-si)**S****sumulaiu** *adj.* – Negricios, brunet**surin** *s.n.* – Loc însorit (expus soarelui)**surpu** *vb.* – A (se) surpa, a dărâma**sursescu** *vb.* – A (se) bărbieri

Ș**șuț** *vb.* – A suci; a răsuci**Ț****țachi, pl. s. m. pl.** – țați**T****tahina** *adv.* – Dimineața; devreme**talar** *s.n.* – Putină; putinei**Ț****țân** *vb.* – țin; păstrează; conservă**T****tăpare** *s. f.* – tip; formă; caracteristică**tuși** *adv.* – Până (la); hăt, tocmai**Ț****țasu** *vb.* – A țese**T****tehni** *s.n.* – Tehnică; meșteșug**tendâ** *s.f.* – Cort**tetâ** *s.f.* – Mătușă**thamâ** *s.f.* – Minune, miracol**thimisescu** *vb.* – A-și aminti**tifteri** *s.f.* – Registru**tihi** *s.f.* – Soartă, destin; noroc, șansă**tindilinâ** *s.f.* – Sulfină**tiîie** *s. f.* – cinste; respect; valoare; preț**tiîisescu** *vb.* – A onora; a stima; a respecta, a arăta respect**tiîisit** *adj.* – Onorat, stimat, respectat**tipusescu** *vb.* – tipăresc; public**tipusit** *adj.* – tipărit; publicat**Ț****țitati** *s.f.* – Cetate**țiyârsescu** *vb.* – A prăji**T****topâ** *s.f.* – Minge; ghiulea, obuz; tun**tor(n)u** *vb.* – A (se) întoarce, a reveni; a turna; a răsturna; a restitui**tor** *s.n.* – Urmă**trâmbi di zboară** *loc. s.* – structuri lingvistice**trâoarâ** *adv.* – Imediat, îndată**trâpicu** *s.n.* – Pârâiaș**trec** *vb.* – A trece; a trăi**tricutu** *adj.* – Trecut; în vârstă**trupu** *s.n.* – Trup, corp; trunchi**tufechi** *s.f.* – Pușcă, armă

-

-tui *adj.* – pos. G.-D. Tău (-tu), ta (-ti)**T****tu mesi** *loc adv.* – La mijloc**turăște** *s. f.* – loc de popas al turmei; stână**turțeaști** *adv.* – Turcește; în limba turcă**U****ubor** *s.n.* – Curte**udă** *s.m.* – Cameră**ufilesescu** *vb.* – folosesc; utilizez**uidisitu** *adj.* – Potrivit, aranjat**undâ** *s.f.* – Undă; clocot**unđescu** *vb.* – A semăna (cu cineva)**urđin** *vb.* – a merge pe cale**urnipsescu** *vb.* – A sfătui, a consilia**ursitu** *adj.* – Poftit, invitat**urtacu** *s.m.* – Asociat, partener**uryie** *s.f.* – Urgie, nebunie; blestem, anatema**uryisitu** *adj.* – Urgisit; anatemizat**uspițâl'i** *s.f.* – Prietenie**ustoaîni** *s.f.* – Meșteră**uzo** *s.n.* – Secărică (rachiu de secară)

V

- vâryescu** *vb.* – A certa
vatăm *vb.* – ucid; rănesc; distrug
voltă *s.f.* – Tur, raită; plimbare
vreari *s.f.* – Vrere; iubire, dragoste
vrutu *s.m. și f.* – Dorit, drag; iubit
vuloagă *s.f.* – Vâlcea; poiană
vuryâreaști *adv.* – Bulgărește; în limba bulgară
vuryârescu *adj.* – Bulgar, bulgăresc
Vuryar *s.m. și f.* – Bulgar, bulgăroaică

X

- xeane** *s. f. pl.* – străinătate; locuri străine
xudhyipsescu *vb.* – A cheltui

Y

- yeatrisă** *s.f.* – Doctoriță
yeatru *s.m.* – Doctor
yilie *s.f.* – Oglinză; sticlă

yiramati *s.f.* – pl. Bătrânețe

yirmanicheaști *adv.* – Nemțește; în limba germană

yirmanichescu *adj.* – German, nemțesc

yışteari *s.f.* – Comoară; har, înzestrare

yitrie *s. f.* – medicină; vindecare

yiurtie *s.f.* – Sărbătorire, petrecere (aniversară, de ziua numelui)

yizmâciunu *s.m.* – Septembrie

ylico *s.m.* – Dulce; dulceață

yramâ *s.f.* – Literă, slovă

Z

zghilescu *vb.* – A plânge în hohote; a țipa

zori *s.f.* – Dificultate, nevoie

zugrâfsitu *adj.* – Zugrăvit; pictat

zugrăpsescu *vb.* – descriu; zugrăvesc

zvercâ *s.f.* – Ceafă

BIBLIOGRAFIE

- Burileanu, C. N., 1906, *De la românii din Albania*, București.
- Capidan, Theodor, 1929–1930, „Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania”, în *Dacoromania*, VI, p. 1–210; publicat separat în 1931, București: Cartea Românească.
- Capidan, Theodor, 1932, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București: Imprimeria Națională.
- Capidan, Theodor, 1936, *Romanitatea balcanică*, București: Imprimeria Națională.
- Capidan, Theodor, 1939, „Originea macedoromânilor. Răspuns d-lui Keramopoulos de la Academia Greacă din Atena, referitor la originea greacă a macedoromânilor”, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare*, seria III, tomul IX, p. 11–34.
- Capidan, Theodor, 1942, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București.
- Capidan, Theodor, 1943, *Limbă și cultură*, București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, 1962, *Liturghier aromânesc. Un manuscris anonim inedit*, București: Editura Academiei Române.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, 1968, *Fono-morfologie aromână. Studiu de dialectologie structurală*, București: Editura Academiei Române.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, Nicolae Saramandu, 2005, *Manual de aromână. Carti tră învițari armânești*, București: Editura Academiei Române.
- Cazacu, Boris, 1959, „În jurul unei controverse lingvistice: limbă sau dialect? (Problema clasificării idiomurilor romanice sud-dunărene)”, în *Studii și cercetări lingvistice*, X, nr. 1, p. 17–31.
- Codex Dimonie*, 1894, 1897–1899, Gustav Weigand (ed.), în *Jahresbericht*, Leipzig, I, 1894; IV–VI, 1897–1899.
- Daniil Moscopoleanul, 1794, *Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία*, Veneția.
- Murnu, George G., 1902, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen mit historischen Vorbemerkungen*, München.
- Nevaci, Manuela, 2006, *Verbul în aromână. Structură și valori*, București: Editura Academiei Române.
- Nevaci, Manuela, 2009, „Enquêtes sur l’aroumain parlé en Albanie”, în *Géolinguistique*, XI, Grenoble, p. 223–239.
- Nevaci, Manuela, 2011, *Graiul aromânilor fărșeroți din Dobrogea*, București: Editura Universitară.
- Nevaci, Manuela, 2013a, *Identitate românească în context balcanic*, București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române.
- Nevaci, Manuela, 2013b, *Dialectele aromân și meglenoromân. Studiu sincron*, București: Editura Universității din București.
- Nevaci, Manuela, 2013c, *Scriitori aromâni de ieri și azi. Antologie de texte și studiu filologic*, București: Editura Universitară.

- Nevaci, Manuela, 2013d, „Conceptul de *dialect mixture* și cel de *grai de contact*, ilustrate cu graiurile aromânești vorbite în Crușova, Muloviște și Mețovo”, în *Limba română: variație sincronică, variație diacronică. Al 12-lea Colocviu Internațional al Departamentului de Lingvistică*, București: Editura Universității din București.
- Papahagi, Pericle, 1900, *Din literatura poporană a aromânilor*, București.
- Papahagi, Pericle, 1905a, *Basmе aromâne și glosar*, București: Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”.
- Papahagi, Pericle, 1905b, „Graie aromâne”, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare*, seria II, tomul XXVII, nr. 5, p. 95–259; publicat separat la București, în 1905.
- Papahagi, Pericle, 1909, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, București: Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”.
- Papahagi, Tache, 1920, *La români din Albania*, București.
- Papahagi, Tache, 1922, *Antologie aromânească*, București: Tipografia „România Nouă”.
- Papahagi, Tache, 1923, „O problemă de romanitate sud-ilirică”, în *Grai și suflet*, I, nr. 1, p. 72–99.
- Papahagi, Tache, 1924, „Din epoca de formațiune a limbii române”, în *Grai și suflet*, I, nr. 2, p. 201–234.
- Papahagi, Tache, 1930, „Originea muloviștenilor și gopeșenilor în lumina unor texte”, în *Grai și suflet*, IV, nr. 2, p. 195–256.
- Papahagi, Tache, 1932, *Aromânii – grai, folklor, etnografie*, curs litografiat, București.
- Papahagi, Tache, 1946, „Éléments aroumains en daco-roumain”, în *Langue et littérature*, III, p. 213–216.
- Papahagi, Tache, 1963, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București: Editura Academiei Române.
- Papahagi, Tache, 1974, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a doua augmentată, București: Editura Academiei Române.
- Papahagi, Valeriu, 1929, „Originea geografică a aromânilor. Note bibliografice”, în *Revista aromânească*, I, nr. 1, p. 56–66.
- Papahagi, Valeriu, 2015, *Viața culturală a aromânilor în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XX-lea*, București: Institutul Cultural Român.
- Pușcariu, Sextil, 1905–1906, 1926, 1929, *Studii istroromâne*, în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulavici și A. Byhan, vol. I, *Texte*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare*, XXVIII, 1905–1906, p. 117–182, publicat separat în 1906; vol. II, *Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân*, București, 1926; vol. III, *Bibliografie critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note, glosar*, București, 1929.
- Pușcariu, Sextil, 1910, „Zur Rekonstruktion des Urrumänischen”, în *Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*, Halle, p. 17–78.
- Roja, Gheorghe Constantin, 1809, *Măestria ghiovăsirii românești cu litere latinești, care sânt literele românilor ceale vechi*, Buda: Tipografia Universității Ungurești.
- Rosetti, Alexandru, 1929–1930, „Cercetări asupra graiului românilor din Albania”, I–II, în *Grai și suflet*, IV, nr. 1, p. 1–83; IV, nr. 2, p. 377–380; publicat separat în 1930.
- Rosetti, Alexandru, 1931–1932, „Asupra repartizării dialectale a istroromânei”, în *Grai și suflet*, V, nr. 1, p. 1–9.
- Saramandu, Nicolae, 1969, „Sistemul formelor verbale compuse în aromână”, în *Fonetică și dialectologie*, VI, p. 155–162.

- Saramandu, Nicolae, 1971, „Neutralizarea opoziției de sonoritate în aromână”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXII, nr. 4, p. 377–380.
- Saramandu, Nicolae, 1972, *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea. Fonetică. Observații asupra sistemului fonologic*, București: Editura Academiei Române.
- Saramandu, Nicolae, 1975–1976, „Die Aromunen in der Dobrudscha und ihre Mundart”, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, III, Freiburg/München, p. 185–196.
- Saramandu, Nicolae, 1978a, „U final în graiurile aromânei”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXIX, nr. 3, p. 329–340.
- Saramandu, Nicolae, 1978b, „Influență a dacoromânei sau evoluție paralelă în aromână din Dobrogea?”, în *Cercetări de lingvistică*, XXIII, nr. 1, p. 43–45.
- Saramandu, Nicolae, 1979, „Le parler aroumain de Kruševo (R. S. de Macédoine)”, în *Revue des études sud-est européennes*, XVII, nr. 1, p. 153–162.
- Saramandu, Nicolae, 1980, „Schiță de fonologie istorică a meglenoromânei”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXXI, nr. 1, p. 47–65.
- Saramandu, Nicolae, 1984, „Aromâna”, în Valeriu Rusu (ed.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova: Scrisul Românesc, p. 423–476.
- Saramandu, Nicolae, 1986, „Concordanțe lingvistice între aromână și graiurile din Banat”, în *Limba română*, XXXV, nr. 3, p. 225–233.
- Saramandu, Nicolae, 1988, „Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXXIX, nr. 3, p. 225–245.
- Saramandu, Nicolae, 1989, „Raporturile dintre dialectele românești sud-dunărene și graiurile dacoromâne”, în Nicolae Saramandu (ed.), *Dialectologica*, București: Universitatea din București, p. 39–48.
- Saramandu, Nicolae, 1990, „Raporturile între romanitatea nord- și sud-dunăreană în lumina toponimiei”, în *Studii de onomastică*, V, Cluj-Napoca, p. 244–263.
- Saramandu, Nicolae, 1991, „Probleme ale studierii substratului aromânei”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XLII, nr. 3–4, p. 119–123.
- Saramandu, Nicolae, 1993, „Din istoria raporturilor interdialectale (cu privire la originea meglenoromânilor)”, în *Fonetică și dialectologie*, XII, p. 151–156.
- Saramandu, Nicolae, 1996, „Romano-balcanica. Flexiunea de gen a numeralului trei în aromână”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XLVII, nr. 1–6, p. 207–215.
- Saramandu, Nicolae, 1997, „Despre coborârea aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice. «Mărturia» lui Kekaumenos”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XLVIII, nr. 1–4, p. 407–417.
- Saramandu, Nicolae, 2000, „Sisteme de scriere a aromânei”, în *Studii și cercetări lingvistice*, LI, nr. 2–3, p. 199–204.
- Saramandu, Nicolae, 2001, *Torna, torna, fratre și romanitatea răsăriteană în secolul al VI-lea*, Conferințele Academiei Române, București: Editura Academiei Române.
- Saramandu, Nicolae, 2003, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța: Editura Ex Ponto.
- Saramandu, Nicolae, 2004, *Romanitatea orientală*, București: Editura Academiei Române (ediția în limba franceză: București: Editura Academiei Române; Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2008).
- Saramandu, Nicolae, 2005, *Originea dialectelor românești*, Conferințele Academiei Române, București: Editura Academiei Române.
- Saramandu, Nicolae, Manuela Nevaci, 2006, „The South-Danubian Romanian Dialects from a Spatial Perspective”, în *Revue des études sud-est européennes*, XLIV, nr. 1–4, p. 367–383.

- Saramandu, Nicolae, 2007, *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar*, București: Editura Academiei Române.
- Saramandu, Nicolae, 2012, „Note lexicale aromâne”, în *Omagiu lui Andrei Avram*, București: Editura Academiei Române, p. 187–192.
- Saramandu, Nicolae, 2013a, „Note etimologice și lexicale aromâne”, în *Hommages offerts à Florica Dimitrescu et Alexandru Niculescu*, III, București: Editura Universității din București, p. 668–682.
- Saramandu, Nicolae, 2013b, „«Momentul Moscopole» în istoria raporturilor lingvistice româno-albaneze”, în *Fonetică și dialectologie*, XXXII, p. 129–137.
- Saramandu, Nicolae (coord.), Alina Celac, Carmen-Irina Floarea, Marilena Tiugan, 2013c, *Dicționarul dialectului meglenoromân, general și etimologic*, vol. I (A–C), București: Editura Academiei Române.
- Saramandu, Nicolae, Manuela Nevaci, 2013d, *Sinteze de dialectologie română*, București: Editura Universității din București.
- Saramandu, Nicolae, Manuela Nevaci, 2013e, „Considerații asupra aromânei actuale. Graiul grămostean”, în *Omagiu Maria Marin*, București: Editura Academiei Române, p. 430–440.
- Saramandu, Nicolae, 2014a, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, vol. I, Manuela Nevaci (ed.), București: Editura Academiei Române.
- Saramandu, Nicolae, Manuela Nevaci, 2014b, „Aspectul verbal în dialectul meglenoromân”, în *Fonetică și dialectologie*, XXXIII, p. 123–129.
- Saramandu, Nicolae, 2016, „Raporturile interdialectale din perspectiva geografiei lingvistice”, în *Studii și cercetări lingvistice*, LXVII, nr. 1, p. 3–13.
- Saramandu, Nicolae, 2017a, „Structura dialectală a aromânei actuale. Graiul pindean”, în *Studii și cercetări lingvistice*, LXVIII, nr. 1, p. 3–23.
- Saramandu, Nicolae, 2017b, „Considerații asupra graiului aromânilor fărșeroți”, în *Fonetică și dialectologie*, XXXVI.
- Ucuta, Constantîn, 1797, *Νέα Παιδαγωγία*, Viena: Tipografia Marchizilor Puliu.
- Weigand, Gustav, 1888, *Die Sprache der Olympto-Walachen, nebst einer Einleitung über Land und Leute*, Leipzig: Johann Ambrosius Barth.
- Weigand, Gustav, 1892, *Vlaho-Meglen*, Leipzig: Johann Ambrosius Barth.
- Weigand, Gustav, 1894–1895a, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, vol. I, *Land und Leute*; vol. II, *Volkslieder der Aromunen*, Leipzig: Johann Ambrosius Barth/Arthur Meiner.
- Weigand, Gustav, 1894–1895b, „Istrisches”, în *Jahresbericht*, Leipzig, I, 1894, p. 122–153; II, 1895, p. 215–224.
- Weigand, Gustav, 1907, „Rumänen und Aromunen in Bulgarien”, în *Jahresbericht*, Leipzig, XIII, p. 1–104.
- Weigand, Gustav, 1908, „Rumänen und Aromunen in Bosnien”, în *Jahresbericht*, Leipzig, XIV, p. 171–192.
- Weigand, Gustav, 1910, „Die Aromunen in Nordalbanien”, în *Jahresbericht*, Leipzig, XVI, p. 193–212.
- Weigand, Gustav, 1919, „Die aromunischen Ortsnamen im Pindusgebiet”, în *Jahresbericht*, Leipzig, XXI–XXV, p. 60–64, 174–180.

Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyright-ului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

tipografia.unibuc@unibuc.ro

tel: 0799 210 566

Tiparul s-a executat la Tipografia

Editurii Universității din București – Bucharest University Press (EUB – BUP)

Prezentul manual se adresează celor care doresc să continue învățarea dialectului aromân, cu un nivel de cunoaștere avansat și cuprinde noțiunile necesare pentru nivelul C1 (lexic, morfologie, sintaxa propoziție, elemente de stilistică, repere culturale). Manualul este o continuare, pentru un nivel superior de studiu, a volumelor publicate în 2024 și în 2025. Datorită structurii sale pe unități didactice, manualul poate fi folosit atât de vorbitorii nativi cât și de cei interesați de studierea dialectului aromân. Predarea dialectului prin diglosie vine în ajutorul însușirii metalimbajului, fiecare unitate didactică fiind transpusă în limba română standard.

DEPARTAMENTUL PENTRU
ROMÂNII DE PRETUTINDENI

**Acest manual a fost tipărit cu sprijinul
Departamentului pentru Români de Pretutindeni
<https://dprp.gov.ro/>**

**Conținutul acestui manual nu reprezintă poziția oficială
a Departamentului pentru Români de Pretutindeni**

editura-unibuc.ro

ISBN 978-606-16-1554-4

